

Ν. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ, ΣΤ. ΜΠΑΖΑΚΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

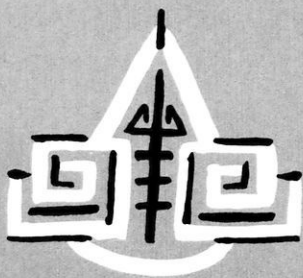
ΛΥΣΙΑ

ΛΟΓΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΙΣΟΚΡΑΤΗ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1979

19821

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

ΛΥΣΙΑ

ΛΟΓΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΙΣΟΚΡΑΤΗ
ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1979

ΛΥΣΙΑ
ΛΟΓΟΣ
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΝΙΚΟΥ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ρήτορας χαρακτηρίζεται ένας άνθρωπος, όταν χρησιμοποιεί τό λόγο μέ έπιτυχία· όταν δηλαδή κατορθώνει νά πείθει όσους τόν άκούν ότι μιá γνώμη πάνω σέ ένα θέμα είναι σωστή ή σωστότερη από μιá άλλη. Έπομένως, ρήτορες υπάρχουν από τόσο παλιά, όσο παλιά είναι καί ή ανθρώπινη κοινωνία, άφοϋ μέσα σ' αυτήν είναι φυσικό νά παρουσιάζονται διάφοροι άνθρωποι πού υποστηρίζουν διαφορετικές άπόψεις για τό ίδιο ζήτημα. Μιλούμε όμως για ρητορική, τέχνη ή έπιστήμη, όταν ή σχετική ικανότητα του ανθρώπου άρχίζει νά καλλιεργείται συστηματικά, όταν διδάσκεται από έναν ειδικό σέ άλλους, πού δέν τή διαθέτουν, καί, φυσικά, όταν τά προϊόντα της γράφονται, κυκλοφοροϋν καί διαβάζονται.

*Ρήτορες -
Ρητορική*

Γιά νά διαμορφωθεί όμως καί νά αναπτυχτεί ή ρητορική, χρειάζονται δύο προϋποθέσεις: α) κατάλληλες εύκαιρίες, για νά προσπαθει ό άνθρωπος νά έκφράσει τίς άπόψεις του μπροστά σέ ένα άκροατήριο· β) έλευθερία λόγου, ώστε νά μπορεί ό καθένας νά αναπτύξει τίς άπόψεις του, όσο χρειάζεται, για νά πείσει τούς άλλους. Αυτό τό βλέπουμε καί στην άρχαία Έλλάδα, όπου ή ρητορική αναπτύχθηκε σέ έναν τόπο μέ σωστή πολιτική όργάνωση καί σωστό πολίτευμα: είναι στην δημοκρατική Άθήνα του 5. αιώνα π.Χ.

Όπως όλες οι πνευματικές εκδηλώσεις στην αρχαία Ελλάδα, και η ρητορική έχει την «προϊστορία» της, μιά περίοδο δηλαδή πριν από τη συστηματική καλλιέργειά της. Τά πρώτα σπέρματά της τά ανακαλύπτουμε στα παλιότερα ελληνικά κείμενα, όπουδήποτε συναντούμε ένα πρόσωπο νά προσπαθεί νά εκφράσει μιά άποψη πάνω σέ ένα θέμα, τακτοποιώντας τίς σκέψεις του και τά επιχειρήματά του μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά επιτύχει τό καλύτερο αποτέλεσμα επηρεάζοντας αυτούς πού τόν άκούν. Α.χ. πολλοί από τούς ομηρικούς ήρωες χρησιμοποιούν έντυπωσιακά τό χάρισμα του λόγου· όχι μόνο ο πολυμήχανος Όδυσσεάς ή ο σοφός Νέστορας αλλά και ο γενναίος Αχιλλέας.

Τήν ίδια διάθεση νά πείσουν τούς άκροατές τους συναντούμε και σέ μερικούς ποιητές, πού χρησιμοποίησαν τήν ποιήσή τους ως όπλο, γιά νά εκφράσουν πειστικότερα τίς ιδέες τους. Ή πιό χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο μεγάλος Αθηναίος νομοθέτης Σόλωνας, στίς αρχές του 6. αιώνα π.Χ. Γενικά γιά πολλούς από τούς πολιτικούς τής Αθήνας ξέρουμε ότι χειρίζονταν τό λόγο μέ μεγάλη επιδεξιότητα. Δύο από αυτούς, ο Θεμιστοκλής και ο Περικλής, ήταν, σύμφωνα μέ αρχαίες πληροφορίες, δεινοί ρήτορες. Μιά ιδέα γιά τίς ικανότητες του δεύτερου παίρνουμε από τούς περίφημους λόγους πού τόν παρουσιάζει νά εκφωνεί ο Θουκυδίδης στην «Ίστορία» του.

Μ' αυτούς όμως βρισκόμαστε πιά στη δημοκρατική Αθήνα, όπου ή εκκλησία του δήμου και τά λαϊκά δικαστήρια έδιναν μοναδικές ευκαιρίες στους πολίτες, γιά νά εκφράσουν ελεύθερα τίς απόψεις τους. Τώρα όλο και περισσότερο διαπιστώνουμε ότι πολλοί εμφανίζονταν σ' αυτές τίς συγκεντρώσεις έχοντας προετοιμάσει προσεχτικά τό λόγο τους. Κυρίως όμως τώρα πρωτοπαρουσιάστηκαν ειδικοί, πού είχαν γιά επάγγελμά τους νά διδάσκουν τή ρητορική. Αυτοί ήταν οι σοφιστές, ένα είδος πρακτικών φιλοσόφων, πολύ μορφωμένων, πού υπόσχονταν ότι μπορούν μέ τή διδασκαλία τους νά βοηθήσουν τούς μαθητές τους νά επιβληθούν μέσα σέ μιά οργανωμένη κοινωνία. Ήπειδή όμως εκεί χρειαζόταν νά ξέρει κανείς όχι μόνο τίς υποχρεώσεις του αλλά και τά δικαιώματά του, άπαραίτητο όπλο γιά νά τά διεκδικήσει ήταν ο λόγος, πού έχει τή δύναμη νά πειθεί. Καθώς μάλιστα πολλοί από τούς σοφιστές δίδασκαν ότι γιά τά περισσότερα προβλήματα πού άπασχολούν τόν άνθρωπο δέν υπάρχει μόνο μιά άποψη ή

μόνο μιά ἀλήθεια ἀλλά περισσότερες, τό ὄπλο τοῦ λόγου παίρνει γι' αὐτούς μεγάλη ἀξία, ἀφοῦ μπορεῖ, μέ τά κατάλληλα ἐπιχειρήματα, νά ἀποδείξει γιά σωστή ἀκόμα καί μιά γνώμη πού εἶναι ἢ φαίνεται ὀλό- τελα σφαιερή. Οἱ σοφιστές καλλιεργοῦσαν τό διάλογο καί ἐνθάρρυναν τούς μαθητές τους νά ἀμφιβάλλουν γιά καθετί, ἀν δέ τούς πείσουν πρῶτα ὅτι πρέπει νά τό πιστεύουν· ἔτσι συζητοῦσαν γιά ὅλα τά θέ- ματα: θρησκεία, κοινωνία, νόμους κλπ. Παρόλο πού μέ τήν ἐπικίνδυνη χρησιμοποίηση τοῦ λόγου κάποτε ἔφταναν σέ ἀκρότητες καί παρα- λογισμούς (γι' αὐτό ἡ λέξη «σοφιστής» γρήγορα ἀπόχτησε κακή ση- μασία), οἱ σοφιστές ἔπαιξαν μεγάλο ρόλο στήν πνευματική ζωή τῆς Ἀθήνας στά τέλη τοῦ 5. αἰώνα.

Οὔτε τό σοφιστικό κίνημα οὔτε οἱ περισσότεροι καί καλύτεροι δά- σκαλοι τῆς ρητορικῆς γεννήθηκαν στήν Ἀθήνα. Ἡ παράδοση ἀναφέ- ρει ὅτι οἱ πρῶτοι πού ἔγραψαν ἐγχειρίδια ρητορικῆς ἦταν δύο Συρα- κόσιοι: ὁ Κόρακας καί ὁ μαθητής του Τεισίας. Καί αὐτοί ὅμως ἔδρα- σαν στίς Συρακοῦσες μετά τό 465 π.Χ., ὅταν καταλύθηκε ἡ τυραννία, καί τό πολίτευμα πού ἐφαρμόστηκε ἔδωσε τή δυνατότητα σέ πολλούς πολίτες νά διεκδικήσουν στά δικαστήρια περιουσίες ἢ ἄλλα δικαιώ- ματα, πού εἶχαν χάσει.

Ἀπό τούς Λεοντίνους τῆς Σικελίας καταγόταν καί ὁ μέγανος σο- φιστής Γοργίας, πού ἔζησε καί δίδαξε στήν Ἀθήνα ἀρκετά χρόνια μέσα στόν πελοποννησιακό πόλεμο. Ἐσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἐξέλιξη τῆς ρητορικῆς, καλλιεργώντας μιά ποιητική γλώσσα, πού ἦ- ταν διανθισμένη μέ πολλά ρητορικά σχήματα. Πρῖν ἀκόμα ἀπό τό Γοργία, στήν Ἀθήνα ἄφησε τή σφραγίδα του ὁ Πρωταγόρας ἀπό τά Ἄβδηρα. Δίδασκε ὅτι ἡ ἀλήθεια γιά τό καθετί ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἄν- θρωπο πού τήν ἀναζητεῖ καί προκάλεσε τόση ἐντύπωση μέ τίς ιδέες του γιά τή δημιουργία καί τήν ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί γιά τήν ἀξία τῶν νόμων, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι τόν ἔστειλαν στούς Θούριους, γιά νά συγγράψει τό σύνταγμα τῆς νέας αὐτῆς πόλης.

Ἀπό τούς κόλπους τῶν σοφιστῶν λοιπόν βγήκαν οἱ πρῶτοι ἐπαγ- γελματίες ρήτορες στήν Ἀθήνα· αὐτοί πού ὄχι μόνο προετοίμαζαν ἕνα λόγο τους, πρῖν ἐκφωνηθεῖ, ἢ τόν δημοσίευαν, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρότυπο ἀπό ἄλλους, ἀλλά ἔπαιρναν χρήματα διδάσκοντας τήν τέ- χνη τους ἢ διαθέτοντας τά προϊόντα της. Περίφημος ρ η τ ο ρ ο δι-

Πρόσωπα
καί εἶδη
τῆς ρητορικῆς
τέχνης

δάσκαλος τόν 4. αιώνα ήταν ό Ίσοκράτης· ό σημαντικότερος συγγραφέας λόγων «κατά παραγγελία», δηλαδή λογογράφος, ήταν ό Λυσίας.

Άπό τούς πιό δραστήριους τομείς τής δημόσιας ζωής στην Άθήνα ήταν τά δικαστήρια. Έπειδή, σύμφωνα μέ τούς νόμους, μιά υπόθεση υποστηριζόταν από τούς ίδιους τούς διαδίκους καί όχι από δικηγόρους, όπως σήμερα, πολλοί Άθηναίοι αναγκάζονταν νά ζητούν τή βοήθεια τών λογογράφων. Αυτή ή βοήθεια μπορούσε νά είναι μόνο νομικές συμβουλές, ή ένα σχέδιο γιά ένα λόγο, μιά κατηγορία δηλαδή ή μιά άπολογία, ή καί ένας πλήρης λόγος, πού συνήθως τόν άποστήθιζε ό ενδιαφερόμενος καί τόν έκφωνούσε στό δικαστήριο. Οί λόγοι αυτοί, πού σχετιζόνταν μέ δικαστικές υποθέσεις, λέγονταν δικανικοί. Οί πολιτικές συζητήσεις στή βουλή ή στην εκκλησία του δήμου ή σε άλλες παρόμοιες ευκαιρίες άπαιτούσαν λόγους άλλης κατηγορίας, πού σκόπευαν νά προτείνουν λύσεις γιά διάφορα προβλήματα καί νά πείσουν τούς άκροατές τους νά ακολουθήσουν τόν ένα ή τόν άλλο δρόμο. Αυτοί οί λόγοι ονομάζονταν προτρεπτικοί ή συμβουλευτικοί. Τέλος, σε συγκεντρώσεις άλλου είδους, λ.χ. γιορτές, κηδείες κλπ., άκούονταν λόγοι επιδεικτικοί.

Στόν 4. αιώνα π.Χ. μερικά από τά ώραιότερα καί πιό ενδιαφέροντα κείμενα, από όσα τουλάχιστον μās σώζονται, είναι λόγοι ρητορικοί. Σ' αυτόν τόν αιώνα ανήκουν καί οί κυριότεροι εκπρόσωποι τής ρητορικής. Τούς πιό αξιόλογους δικανικούς λόγους τούς έχουμε από τό Λυσία· γιά λόγους επιδεικτικούς καταφεύγουμε στόν Ίσοκράτη· ό Δημοσθένης μās άφησε μερικούς συναρπαστικούς συμβουλευτικούς λόγους.

B. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΛΥΣΙΑ

Τά προβλήματα

Όσες βιογραφίες του Λυσία μās σώθηκαν από τήν αρχαιότητα έχουν τόσα κενά καί τόσες αντίφάσεις ανάμεσά τους, ώστε είναι πολύ δύσκολο νά σχηματίσουμε μιά ξεκαθαρισμένη εικόνα γιά τή ζωή καί τή δράση του ρήτορα. Άρκετές πληροφορίες γιά τήν οικογένειά του καί γιά τόν έαυτό του μās δίνει ό ίδιος, καί μάλιστα στό λόγο του ε-

ναντίον του Έρατοσθένη· και πάλι όμως πολλές απορίες μας μένουν άλυτες, ιδιαίτερα όταν προσπαθούμε να χρονολογήσουμε τα διάφορα γεγονότα. Έτσι, είμαστε αναγκασμένοι να μιλούμε με τό «περίπου» και τό «πιθανότατα».

Γενικά η πολιτική της δημοκρατικής Αθήνας ενθάρρυνε διάφορους ευπορούς ή πνευματικούς ανθρώπους από όλα τα μέρη του ελληνικού κόσμου να πηγαίνουν για μόνιμη εγκατάσταση στην Αθήνα. Αυτά τα ξενόφερτα στοιχεία ήταν απαραίτητα για την τόνωση της οικονομίας και για τό μόβλιασμα της πνευματικής ζωής με νέες ιδέες και δραστηριότητες. Οί μ ε τ ο ι κ ο ι, όπως λέγονταν αυτοί οί μόνιμοι εγκατεστημένοι ξένοι, έμεναν πάντα, εκτός από πολύ σπάνιες εξαίρέσεις, σέ ένα επίπεδο κατώτερο, θά λέγαμε, από τους κανονικούς Αθηναίους πολίτες. Ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ένα φόρο, τό μ ε τ ο ί κ ι ο, και να έχουν ως έγγραφή, π ρ ο σ τ ά τ η, έναν ευπόληπτο πολίτη. Κάτω από όρισμένες συνθήκες, οί μέτοικοι μπορούσαν να άπαλλαγούν και από τίς δύο αυτές κάπως ταπεινωτικές υποχρεώσεις και να γίνουν ί σ ο τ ε λ ε ι ς, όποτε άποχτούσαν πολλά δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις, ενός κανονικού πολίτη, εκτός από τό να παίρνουν ενεργό μέρος στην πολιτική ζωή: δέν μπορούσαν δηλαδή ούτε να εκλέγουν άρχοντες ούτε οί ίδιοι να εκλέγονται.

Οί μέτοικοι
στην Αθήνα

Ό Λυσίας ήταν ένας από τους τρεις γιούς (οί άλλοι δύο ήταν ό Πολέμαρχος και ό Ευθύδημος) του Κέφαλου, ενός πολύ ευκατάστατου Έλληνα από τίς Συρακοῦσες της Σικελίας. Κάποιος φιλικός δεσμός πού είχε ό Κέφαλος με τόν Περικλή πρέπει να έπαιξε κάποιο ρόλο στην πρόσκληση πού δέχτηκε από τό μεγάλο δημοκρατικό ήγέτη της Αθήνας να μετοικήσει στην Αττική μαζί με την οικογένειά του. Πότε ακριβώς πηγε εκεί ό Κέφαλος, δέν είναι βέβαιο· ίσως λίγα χρόνια πριν ή μετά τό 450 π.Χ. Έγκαταστάθηκε σέ ένα ώραϊο σπίτι έξω από την Αθήνα, αρκετά κοντά στον Πειραιά, και σύντομα κέρδισε μιά σημαντική θέση στην αθηναϊκή κοινωνία. Είναι πολύ πιθανό ότι ό Λυσίας γεννήθηκε μετά την εγκατάσταση του Κέφαλου στην Αθήνα, ίσως γύρω στα 445 π.Χ.

Ή οικογένεια
του Λυσία

Δέν ήταν μόνο ή οικονομική του άνεση αλλά και οί έπαφές του με τόν πνευματικό κόσμο της Αθήνας, πού βοήθησαν τόν Κέφαλο να

φροντίζει ιδιαίτερα για την ανατροφή των παιδιών του. Από νωρίς προσπάθησε να δημιουργήσει γύρω τους ένα περιβάλλον που συντελούσε στην πνευματική τους καλλιέργεια. Στο σπίτι του συγκεντρώνονταν συχνά φιλόσοφοι και καλλιτέχνες, που συζητούσαν διάφορα προβλήματα ή διάβαζαν έργα τους. Δέν είναι σύμπτωση τό ότι ο Πλάτωνας βάζει τόν περίφημο διάλόγο του «Πολιτεία» νά διεξάγεται στό σπίτι του Κέφαλου και νά παίρνουν μέρος σ' αυτόν και ό ίδιος και όί γιοί του.

Μετάβαση
τούς Θούριους

Η ιδιαίτερη εκτίμηση που απόχτησε ή οικογένεια του Κέφαλου φαίνεται και από ένα άλλο γεγονός: οι δύο γιοί του, ό Πολέμαρχος και ό Λυσίας, ήταν μέσα σέ μιά ομάδα εκλεκτών ανθρώπων, που έστειλαν οι Αθηναίοι στην Κάτω Ιταλία, για νά δυναμώσουν τόν πληθυσμό μιās καινούριας αποικίας, τών Θουρίων, που ίδρυσαν εκεί τό 443 π.Χ. Άλλα γνωστά όνόματα ήταν ό μεγάλος σοφιστής Πρωταγόρας και ό Ηρόδοτος, ό πατέρας τής Ιστορίας. Όταν τά δύο άδελφια πήγαν στους Θούριους, ό Λυσίας ήταν 15 χρονών, και ίσως είχε κιόλας άρχισει ό Πελοποννησιακός πόλεμος.

Ό Πολέμαρχος και ό Λυσίας έμειναν στους Θούριους γύρω στά είκοσι χρόνια, μιά περίοδο αποφασιστική και για τήν οικονομική και για τήν πνευματική τους προκοπή. Ό μικρότερος άδελφός μάλιστα άσχολήθηκε συστηματικά μέ τή μελέτη τής ρητορικής, που βρισκόταν εκεί σέ μεγάλη άκμή, κυρίως χάρη στους δύο μεγάλους ρητοροδιδάσκαλους, τόν Κόρακα και τόν Τεισία. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, ό Λυσίας μαθήτευσε στό δεύτερο από αυτούς, και από άρκετά νωρίς άρχισε νά δίνει δείγματα τής τέχνης του. Δέ σκεφτόταν όμως τότε ίσως νά τή χρησιμοποιήσει για βιοποριστικό επάγγελμα.

Τό πνευματικό
κλίμα τής
Αθήνας

Αυτά τά χρόνια συμπίπτουν μέ τίς δύο πρώτες περιόδους του Πελοποννησιακού πολέμου (431-412). Η Αθήνα, μέ όλες τίς καταστροφές και τίς ταλαιπωρίες, εξακολουθούσε νά είναι τό μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο του έλληνικού κόσμου. Μέσα σ' αυτά τά χρόνια συμπληρώθηκαν μερικά από τά άριστουργηματικά κτίσματα τής Ακρόπολης και άνέβασε μερικές από τίς ωραιότερες τραγωδίες του ό Σοφοκλής. Τόν ιδιαίτερο όμως τόνο στην πνευματική ζωή τής πόλης τόν έδιναν οι σοφιστές, που έπηρέασαν όλους σχεδόν τούς τομείς και μερικά από τά σημαντικότερα δημιουργικά πνεύματα.

Μέσα στο κλίμα τής έρευνας γιά τήν αλήθεια κινεῖται ή πιό ένδιαφέρουσα ἴσως φυσιογνωμία αὐτῆς τῆς περιόδου: Ένας φιλόσοφος πού δέν έγραψε οὔτε μιá λέξη, πού άναζητοῦσε τήν αλήθεια μέ όπλα τῆ σκέψη καί τῆ συζήτηση, άκριβῶς όπως καί οἱ σοφιστές, μολονότι ἦταν ένας μεγάλος αντίπαλός τους· εἶναι ο φιλόσοφος Σωκράτης. Ἡ άποψη τῶν σοφιστῶν ότι ἡ αλήθεια βρίσκεται συχνά μέσα στήν αντίθεση καί τῆ σύγκρουση τῶν ιδεῶν καί ότι τό πρώτο βήμα γιά νά τῆ βρεῖ κανεῖς εἶναι ἡ άμφοβολία γιά όλα, έβαλε τῆ σφραγίδα της στό έργο δύο μεγάλων Ἀθηναίων: τοῦ ιστορικοῦ Θουκυδίδη, πού μᾶς άφησε τήν πρώτη πραγματικά επιστημονική ιστορική έρευνα, καί τοῦ τραγικοῦ Εὐριπίδη, πού παρουσίαζε στά δράματά του, μέ τόλμη καί εἰλικρίνεια, τά πάθη τῆς ανθρώπινης ψυχῆς. Τά ἴδια αὐτά χρόνια, ο κωμικός ποιητής Ἀριστοφάνης, σατιρίζοντας άπό τῆ σκηνή τοῦ θεάτρου πρόσωπα καί καταστάσεις, προσπαθοῦσε νά οδηγῆσει τοῦς συμπολίτες του σέ μιá φρόνιμη πολιτική ζωῆ.

Σ' αὐτή τήν Ἀθήνα γύρισαν οἱ δύο γιοί τοῦ Κέφαλου (ο ἴδιος εἶχε στό μεταξύ πεθάνει) αλλά μέ συνθῆκες όχι πολὺ όμαλές. Ἀπό τοῦς Θούριους οὐσιαστικά διώχτηκαν, μαζί μέ τριακόσιους άλλους Ἀθηναίους, όταν, μετά τήν καταστροφή στή Σικελία, εἶχαν επικρατήσει ἐκεῖ άντιαθηναϊκές πολιτικές μερίδες. Στήν ἴδια τήν Ἀθήνα τά δύο άδέλφια εἶχαν νά άντιμετωπίσουν τῆ σκληρή ολιγαρχία τῶν 400, πού πῆραν τήν έξουσία τήν άνοιξη τοῦ 411 π.Χ. Ὡστόσο οἱ ἴδιοι, άν καί δημοκρατικοί, δέ φαίνεται νά εἶχαν περιπέτειες καί έτσι συνέχισαν τήν οικονομική τους προκοπή μέ ένα εργαστήριο κατασκευῆς άσπίδων, όπου άπασχολοῦνταν πάνω άπό 120 δούλοι. Τό εργαστήριο, καθώς καί τά σπίτια τους, ἦταν, όπως καί τό σπίτι τοῦ πατέρα τους, κοντά στόν Πειραιά. Ὅπως φαίνεται άπό τό λόγο εναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, ο Λυσίας, αὐτή τουλάχιστον τήν έποχή, δέν εἶχε δική του οἰκογένεια. Ἡ οικονομική άνεση τοῦ έδινε μεγάλα περιθώρια χρόνου, γιά νά συνεχίσει τίς ρητορικές του άσχολίες. Γρήγορα συνδέθηκε μέ τοῦς πνευματικούς κύκλους τῆς Ἀθήνας, όπου πῆρε τῆ θέση ενός άπό τοῦς καλύτερους τεχνίτες τοῦ λόγου. Ὁ νεώτερός του Πλάτωνας τόν εκτιμοῦσε ιδιαίτερα.

Στό μεταξύ, ο πόλεμος έφτανε στό θλιβερό τέλος του. Ἡ ζωῆ τοῦ Λυσία άναστατώθηκε, όπως καί χιλιάδων άλλων δημοκρατικῶν πο-

Ἐπιστροφή
στήν Ἀθήνα

λιτών, όταν πήραν την εξουσία στα χέρια τους οι Τριάντα. Η οικογένειά του, και ευκατάστατη και δημοκρατική, ήταν μία από τις δέκα που οι τύραννοι αποφάσισαν να εξοντώσουν. Ο αδερφός του Πολέμαρχος εκτελέστηκε χωρίς δίκη· ο ίδιος ο Λυσίας ξέφυγε την τελευταία στιγμή και έφτασε στα Μέγαρα, όπου ενώθηκε με άλλους δημοκρατικούς, που είχαν εξοριστεί. Μολονότι δήμεψαν την περιουσία του, φαίνεται ότι ο ίδιος κατόρθωσε να περισώσει και αρκετά χρήματα και ένα μεγάλο αριθμό άσπιδων και έτσι μπόρεσε να βοηθήσει και πρακτικά το Θρασύβουλο και τους δικούς του, όταν ξεκινούσαν για την τολμηρή επιχείρησή τους. Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους που ο Θρασύβουλος πρότεινε να του αποδοθούν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Τελικά η πρόταση δεν εφαρμόστηκε για λόγους καθαρά τυπικούς, και ο Λυσίας έμεινε, ως το τέλος της ζωής του, ίσοτελής.

Ο Λυσίας
λογγράφος

Ένα γεγονός που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή του ήταν η δίκη του Έρατοσθένη. Μέ τον κατηγορητήριο λόγο του ο Λυσίας άναγνωρίστηκε ως ένας από τους δυναμικότερους δικανικούς ρήτορες. Αυτή η άναγνώριση, σε συνδυασμό ίσως και με κάποια οικονομική κρίση, ώθησε το Λυσία να ασχοληθεί επαγγελματικά με τη ρητορική. Ένα διάστημα δοκίμασε να διδάξει την τέχνη. Τελικά έγινε λογογράφος. Μάλιστα, μία από τις μεγαλύτερες ικανότητές του ήταν να προσαρμόζει τους λόγους του στην προσωπικότητα των πελατών του. Οι άρετές όμως που του εξασφάλισαν τη μεγαλύτερη φήμη, και όσο ζούσε και άργότερα, ήταν η καθαρότητα της σκέψης του, η λογική σειρά των επιχειρημάτων του, και η απλότητα και ακρίβεια της γλώσσας του. Έγραψε πολλές εκατοντάδες λόγων και πολλούς απ' αυτούς τους δημοσίευε. Στα άλεξανδρινά χρόνια σώζονταν πάνω από διακόσιοι. Από τους 35 περίπου λόγους που έφτασαν ως τις μέρες μας με το όνομα του Λυσία, υπάρχουν μερικοί που σίγουρα δεν είναι δικοί του. Ένας από τους γνήσιους λόγους είναι ο κατηγορητήριος έναντιόν του Έρατοσθένη· αυτός θεωρείται και ο καλύτερος από όσους μās σώζονται – και γενικά ένα από τά σημαντικότερα δείγματα της άρχαίας Ρητορικής Τέχνης.

Ο Λυσίας πέθανε γύρω στα 380 π.Χ.

Γ. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο λόγος του Λυσία έναντιόν του Ερατοσθένη είναι ένα από τα σπουδαιότερα πολιτικά κείμενα του τέλους του 5. αιώνα, όχι μόνο επειδή μας δίνει πληροφορίες για πρόσωπα και καταστάσεις που δεν ξέρουμε από άλλες πηγές, αλλά και επειδή εκφράζει την άποψη μιας μερίδας του δημοκρατικού λαού της Αθήνας για τις πρόσφατες και τις παλιότερες πολιτικές περιπέτειες της πόλης. Για να εκτιμήσουμε λοιπόν την αξία του λόγου και για να τον καταλάβουμε καλύτερα, χρειάζεται να τον δούμε σε σχέση με διάφορα πολιτικά γεγονότα, που μάλιστα φτάνουν πολύ πριν από την τυραννική εξουσία των Τριάντα. Γιατί και αυτή έχει τα προηγούμενά της.

Ἡ ιστορική
σημασία
του λόγου

Ποτέ δεν έπαψαν να υπάρχουν στην Αθήνα ολιγαρχικοί, που υπονόμευαν με πολλούς τρόπους τό δημοκρατικό πολίτευμα. Ήταν οργανωμένοι σε κλειστές πολιτικές ομάδες (έ τ α ι ρ ε Ἴ ε ς), που είχαν περιορισμένο αριθμό μελών (έ τ α ἰ ρ ω ν) και δρούσαν συνωμοτικά και κάποτε πολύ αποτελεσματικά. Φανερά άρχισαν να κινούνται την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου (412-404). Δεν ήθελαν να συνεχιστεί και υποστήριζαν ότι έπρεπε να συναφθεί ειρήνη, έστω και με κακούς όρους, επειδή έλπιζαν ότι οι ολιγαρχικοί Σπαρτιάτες θά τους βοηθοῦσαν στά ανατρεπτικά τους σχέδια.

Οἱ ολιγαρχικοί
στήν Αθήνα

Οἱ κατάλληλες συνθήκες δημιουργήθηκαν μετά την άποτυχία της έκστρατείας στη Σικελία (415-413). Ἡ πανωλεθρία τῶν Ἀθηναίων είχε τόση έκταση – σέ αριθμό νεκρῶν και αἰχμαλώτων, καθώς και σέ ἀπώλειες πλοίων και όπλισμοῦ – ὥστε ἦταν φυσικό νά προκαλέσει ἀντίκτυπο στήν πόλη. Ἡ Ἀθήνα δέν εἶχε πιά δυνάμεις νά συνεχίσει τόν πόλεμο, επειδή βρισκόταν, ἀπό πολλές ἀπόψεις, σέ πραγματικό ἀδιέξοδο. Καί μολονότι ὁ ἀγώνας δέ γινόταν πιά γιά νά κρατήσει ἡ Ἀθήνα τήν κυριαρχική θέση της στήν Ἑλλάδα, ἀλλά γιά νά σώσει τήν ἐθνική της ἀξιοπρέπεια, ὁ πόλεμος δέν μπορούσε νά συνεχιστεῖ, ἂν δέ λυνόταν πρῶτα τουλάχιστο τό οικονομικό πρόβλημα· μόνο ἔτσι θά μπορούσαν νά ναυπηγηθοῦν πλοῖα, νά συμπληρωθεῖ ὁ ἐξοπλισμός και γενικά νά ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἀντίπαλοι μέ ἴσους ὀρους.

Γιά νά κινηθοῦν κάπως πιό συντονισμένα σ' αὐτή τή δύσκολη περίσταση, οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν νά συγκεντρώσουν ὀρισμένες ἔ-

κτακτες εξουσίες σέ δέκα ὄριμους καί εὐνόληπτους πολίτες, ἕναν ἀπό κάθε φυλή, πού ὀνομάστηκαν π ρ ό β ο υ λ ο ι, ἀκριβῶς ἐπειδή ἀντικαθιστοῦσαν, κατά κάποιον τρόπο, τή βουλή τῶν 500 σέ πολλές ἀρμολιότητες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀργότερα στοὺς προβούλους προστέθηκαν ἄλλοι 20 – ἔγιναν δηλαδή 30! – γιά νά συγγράψουν νόμους.

Στό μεταξύ ἡ ἐξωτερική κατάσταση χειροτέρευε. Οἱ Σπαρτιάτες, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τήν ὑποστήριξη τῶν Περσῶν, πού φυσικά εἶχαν κάθε συμφέρον νά βοηθήσουν στήν ἀλληλοεξόντωση τῶν δύο ἀντιπάλων, ἀποφάσισαν γιά πρώτη φορά τόσο συστηματικά νά ἀποχτήσουν ναυτική δύναμη, ὥστε νά μπορέσουν νά ἀντιμετωπίσουν τοὺς Ἀθηναίους σέ ἕνα τομέα ὅπου ἐκεῖνοι πάντα ὑπερτεροῦσαν. Ἡ δραστηριότητά τους αὐτή πέφτει σέ μιά περίοδο κατά τήν ὅποια οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἔχουν συνέλθει ἀκόμα ἀπό τήν καταστροφή. Σέ ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί μιά σειρά ἀπό ἀποστασίες πόλεων, πού ἔφευγαν ἀπό τήν ἀθηναϊκή συμμαχία.

Ἦταν πολύ εὐκόλο γιά τοὺς ὀλιγαρχικούς νά πείσουν τόν πανικόβλητο λαό τῆς Ἀθήνας ὅτι ἡ κύρια εὐθύνη γιά ὅλη τους τήν κακοδαιμονία βάραινε τό δημοκρατικό πολίτευμα καί ὅτι οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν ὀρισμένες πολιτικές μεταρρυθμίσεις, πού, φυσικά, ἀποσκοποῦσαν στό νά ἀφαιρέσουν σιγά σιγά ἐξουσίες ἀπό τό λαό, συγκεντρώνοντας ἔτσι τή δύναμη στοὺς «ὀλίγους». Ἦταν ἐπίσης εὐκόλο γιά τοὺς ὀλιγαρχικούς νά ἐξασφαλίσουν γιά τά συνωμοτικά τους σχέδια τή συνεργασία πολλῶν ἀνθρώπων μέ διάφορες πολιτικές ἀντιλήψεις: παλιούς ἀλλά δυσπαραστήμενους δημοκρατικούς, ὅπως ὁ στρατηγός Πείσανδρος, μετριοπαθεῖς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Θηραμένης, σκληροῦς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Κριτίας, τέλος ὀπαδούς τῆς τυραννίας, ὅπως ὁ περίφημος ρήτορας Ἀντιφώντας, πού φαίνεται ὅτι ἔπαιξε κύριο ρόλο στά γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου.

Τό ὀλιγαρχικό
πραξικόπημα
τοῦ 411 π.Χ.

Οἱ ὀλιγαρχικές ἐταιρεῖες ἀρχισαν τή δράση τους μέ μιά σειρά δολοφονίες πολιτικῶν προσώπων, πού ἀσκοῦσαν ἐπιρροή στό λαό, ἢ καί ἀπλῶν πολιτῶν, πού τολμοῦσαν νά ἀντιδράσουν στά σχέδια τῶν συνωμοτῶν. Μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα τρόμου καί καχυποψίας, σέ μιά ἀντικανονική συνέλευση τοῦ λαοῦ, ἀποφασίστηκαν ὀρισμένες ἀλλαγές στή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Νά μερικές: περιορίστηκε ἡ

ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μόνο σέ 5.000 πολίτες (ποιοί θά ἦταν αὐτοί, θά τό ὄριζαν «ἀρμόδια» πρόσωπα) καί καταργήθηκε ἡ ἡμερήσια ἀποζημίωση γιά ὄσους εἶχαν ὑπεύθυνες θέσεις στό κράτος. Καί μέ τά δύο αὐτά μέτρα ἡ ἐξουσία περνοῦσε στίς πιά εὐκατάστατες τάξεις. Ἐπίσης, οἱ ἄρχοντες θά ὀρίζονταν ὄχι πιά μέ κλήρωση ἀλλά μέ ἐκλογή καί ὄχι ἀπό ὀλόκληρη τή μάζα τῶν πολιτῶν ἀλλά ἀπό τή βουλή, πού τώρα θά εἶχε 400 ἀντί 500 μέλη. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 411, μέ μιά ἐνέργεια καθαρά πραξικοπηματική, οἱ 400, πού εἶχαν στό μεταξύ ὀριστεῖ, πῆραν βία τήν ἐξουσία ἀπό τοὺς 500 καί ἄρχισαν νά κυβερνοῦν, χωρίς, φυσικά, νά ζητοῦν τή βοήθεια ἢ ἔστω καί τή γνώμη τῶν 5.000 πολιτῶν.

Αὕτη εἶναι ἡ περιβόητη βουλή τῶν 400, πού κυβέρνησε στήν Ἀθήνα μόνο τέσσερις μῆνες. Ἡ ἀποτυχία τους ὅμως ἦταν ἀπόλυτη σέ ὄλους τοὺς τομεῖς. Δέν κατόρθωσαν κἀν, ὅπως ἔλπιζαν, νά διαπραγματευτοῦν εἰρήνη μέ τοὺς Σπαρτιάτες· δέν μπόρεσαν νά ἐξασφαλίσουν περσική βοήθεια, παρ' ὄλες τίς μεσολαβήσεις τοῦ ἐξόριστου Ἀλκιβιάδη· δέν μπόρεσαν νά προκαλέσουν παρόμοιες πολιτικές ἀλλαγές καί σέ ἄλλες συμμαχικές πόλεις· τέλος, καί τό σπουδαιότερο, δέν μπόρεσαν νά πάρουν μέ τό μέρος τους τό ἀθηναϊκό στράτευμα, πού βρισκόταν ἐκεῖνο τόν καιρό στή Σάμο καί διατήρησε τήν ἐνότητά του, δηλώνοντας μάλιστα τήν ἀντίθεσή του πρὸς τό καθεστῶς τῶν 400.

Τό τελευταῖο μεγάλο χτύπημα ἦταν ἡ ἀποστασία τῆς Εὐβοίας. Στήν τελική ὅμως πτώση τῶν 400 βοήθησαν καί μερικοί ἀπό τοὺς μαλακότερους ὀλιγαρχικούς, πού εἶχαν στήν ἀρχή ἐπιδοκιμάσει καί ὑποστηρίξει τήν πολιτική ἀλλαγὴ. Ὁ κυριότερος ἀπό αὐτούς ἦταν ὁ Θηραμένης, πού μπόρεσε μάλιστα νά κερδίσει καί τή βοήθεια τοῦ στρατεύματος ἀπό τή Σάμο. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ὀμαλότητα μέ τήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κάπως περιορισμένης δημοκρατίας, πού εἶχε ἀρκετές ἀπό τίς ἀλλαγές τοῦ πολιτεύματος τῶν 400, ὅπως τουλάχιστο τό σχεδίαζαν καί ὄχι ὅπως τό ἐφάρμοσαν. Ἔτσι ἔμεινε ἱκανοποιημένη καί μιά μεγάλη μερίδα πολιτῶν μέ συντηρητικές πολιτικές ἀντιλήψεις. Αὐτός ὁ συνδυασμός, πού τόν ἐπαινοῦν πολύ καί ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης καί ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, κράτησε λιγότερο ἀπό ἓνα χρόνο (Σεπτ. 411 - Ἀπρ. 410). Φυσικά, ὁ Θηραμένης καί οἱ ὀπαδοί του, πού εἶχαν βοηθήσει στήν ἐπάνοδο τῆς ὀμαλότητας, δέν κινδύνεψαν. Μερικοί ἀπό τοὺς κύριους συνωμότες,

ὅπως λ.χ. ὁ Κριτίας καί ὁ Πείσανδρος, προτίμησαν νά ἐξοριστοῦν· ἐλάχιστοι μόνο, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀντιφώντας, ἔμειναν στήν Ἀθήνα, ὅπου δικάστηκαν καί καταδικάστηκαν σέ θάνατο.

Ἡ ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν

Μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, οἱ Ἀθηναῖοι κατόρθωσαν κάπως νά συνέλθουν, νά συμπληρώσουν τόν ἐξοπλισμό τους καί νά συνεχίσουν τόν πόλεμο. Σιγά σιγά ἐπανεφέραν τό πολίτευμα σχεδόν στή μορφή πού εἶχε πρὶν ἀπό τό 411. Ὡστόσο, αὐτή ἡ περίοδος δέν εἶναι ἀπό τίς λαμπρότερες τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ὁ συμβιβασμός πού ἐγινε, ἀνάμεσα σέ ὀλιγαρχικούς καί δημοκρατικούς, δέν ἔλυσε ὅλα τά προβλήματα, πού ἐξακολουθοῦσαν νά κρατοῦν χωρισμένες μεγάλες μερίδες τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Οἱ ἀκρότητες, ἡ τρομοκρατία καί ἄλλα λάθη τῶν ὀλιγαρχικῶν ἄρχισαν νά ἐπαναλαμβάνονται ἀπό τοὺς δημοκρατικούς, πού ἔπαιρναν τώρα σκληρά τήν ἐκδίκησή τους. Οἱ πολιτικές δολοφονίες ξανάρχισαν, οἱ ἐπαγγελματίες συκοφάντες πλήθαιναν, οἱ δημαγωγοί ἀπόχτησαν δύναμη καί τά λαϊκά δικαστήρια ἔρτασαν σέ μεγάλη ἀθλιότητα μέ τήν προχειρότητα καί τή μεροληψία τους.

Καί ὅμως αὐτός ὁ λαός κατόρθωσε νά ξαναβρεῖ τήν ἐνότητά του, νά ξαναποχτήσει τό θάρρος του καί νά κερδίσει μιὰ θαυμάσια νίκη στή μεγαλύτερη ναυμαχία πού ἐγινε ποτέ ἀνάμεσα σέ ἐλληνικούς στόλους. Πρόκειται γιά τή ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν (Αὔγ. 406). Ἡ μεγάλη ὅμως αὐτή νίκη τῶν Ἀθηναίων εἶχε μιὰ θλιβερή κατάληξη, καί πάλι χαρακτηριστική τοῦ πολιτικοῦ κλίματος πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀθήνα. Ἀμέσως μετά τό τέλος τῆς σύγκρουσης οἱ στρατηγοί ἔδωσαν ἐντολή σέ δύο τριήραρχους, τό Θηραμένη καί τό Θρασύβουλο, μέ μιὰ ομάδα πλοίων νά φροντίσουν γιά τήν περισυλλογή τῶν ναυαγῶν. Ἡ ξαφνική κακοκαιρία ὅμως τοὺς ἐμπόδισε, μέ ἀποτέλεσμα νά πνιγοῦν πολλές ἑκατοντάδες ἀνθρώπων καί νά ὑπερδιπλασιαστοῦν τά θύματα. Ἔτσι, ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού πενθοῦσαν στήν Ἀθήνα αὐξήθηκε τόσο, πού διάλυσε ἀμέσως τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ θριάμβου καί δόξῆς στήν ἐπιπόλαιη δίκη καί τήν καταδίκη τῶν στρατηγῶν, πού θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι γιά τή συμφορά.

Δέν εἶναι σύμπτωση ὅτι, σέ ὅλη αὐτή τήν προσπάθεια νά λασπωθεῖ μιὰ νίκη τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ καί νά διαβληθοῦν οἱ ἄρχηγοί του, ἔπαιζαν καί πάλι ρόλο οἱ ὀλιγαρχικοί. Ὁ Θηραμένης ὄχι μόνο ἦταν ὁ

κύριος κατηγορος τῶν στρατηγῶν, ἀλλά καί ὀργάνωσε τούς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά ἐπιηρεάσουν τό δικαστήριο. Οἱ στρατηγοί καταδικάστηκαν σέ θάνατο καί ἐξί ἀπό αὐτούς, ὅσοι βρισκόνταν ἐκεῖ, ἐκτελέστηκαν. Ἴσως μέ αὐτές του τίς δραστηριότητες ὁ Θηραμένης προσπαθοῦσε νά βγεῖ ἀπό τήν ἀφάνεια, ὅπου εἶχε πέσει μετά τήν ἀποτυχία τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πειράματος τοῦ 411, καί νά παρουσιαστεῖ ὡς προστάτης τοῦ λαοῦ. Φαίνεται ὅτι πέτυχε καί στούς δύο σκοπούς του, ἐπειδή ἀπό ἐδῶ καί μπρός βρίσκεται στό προσκήνιο.

Στό μεταξύ, ὁ μέγας πόλεμος ἔφτανε στό τέλος του. Μέ τή βοήθεια τῶν Περσῶν – ιδιαίτερα τοῦ Κύρου, σατράπη τῶν Ἰωνικῶν πόλεων – οἱ Λακεδαιμόνιοι ὀργάνωσαν καί πάλι τό στόλο τους καί κέρδισαν, μέ τό στρατηγικό δαιμόνιο τοῦ Λύσανδρου, μιά πολύ εὐκολή νίκη στούς Αἰγός ποταμούς. Ὁ ἀθηναϊκός στόλος παραδόθηκε σχεδόν ὀλόκληρος στούς ἐχθρούς, πού ἐτοιμάστηκαν νά πολιορκήσουν καί τήν ἴδια τήν Ἀθήνα ἀπό ξηρά καί ἀπό θάλασσα, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ ἔλλειψη τροφίμων θά ἀνάγκαζε τούς Ἀθηναίους νά ὑπογράψουν εἰρήνη μέ ὅποιουσδήποτε ὄρους.

Ἡ ἥττα στούς Αἰγός ποταμούς ἔγινε τό Σεπτέμβριο τοῦ 405· οἱ Ἀθηναῖοι κράτησαν ὡς τήν ἀνοιξη τοῦ 404. Σ' αὐτή τήν περίοδο ἔδειξαν καί πάλι τήν ἀντοχή τους, τήν ἀπελπισμένη ἀγωνία τους νά διατηρήσουν τήν ἀξιοπρέπειά τους, ἀλλά καί τά πολιτικά τους πάθη. Χωρίστηκαν σέ δύο μερίδες: σ' αὐτούς πού πίστευαν ὅτι ἔπρεπε νά συνεχίσουν τόν ἀγῶνα, μένοντας ἀνυποχώρητοι στίς προτάσεις τῶν Σπαρτιατῶν, καί σ' αὐτούς πού πίστευαν ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά πάρουν στά σοβαρά τίς προτάσεις εἰρήνης τῶν ἀντιπάλων. Στή δεύτερη μερίδα ἀνῆκαν πολλοί συντηρητικοί δημοκρατικοί καί, φυσικά, ὄλοι οἱ ὀλιγαρχικοί, πού ἔλπιζαν ὅτι τώρα ἦρθε ἡ μεγάλη εὐκαιρία, ἀφοῦ ἡ Σπάρτη, μέ ὅποιουσδήποτε ὄρους καί νά ἐκλεινε εἰρήνη, δύσκολα θά ἀνεχόταν δημοκρατικό πολίτευμα στήν Ἀθήνα.

Ἄρχισε λοιπόν καί πάλι ἡ δράση τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν, πού μάλιστα ὄρισαν πέντε ἐφόρους, μέ σκοπό νά παρασύρουν ὅσο τό δυνατό περισσότερους πολίτες στά συνωμοτικά τους σχέδια. Οἱ σκοποῖ τους εὐνοήθηκαν καί πάλι ἀπό τό Θηραμένη, πού ἐξασφάλισε ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου διάφορες πρωτοβουλίες γιά τίς διαπραγμα-

Τό τέλος
τοῦ πολέμου

τεύσεις με τούς Σπαρτιάτες. Ύστερα από πολλές και σκόπιμες, όπως φαίνεται, καθυστερήσεις, που κόστισαν χιλιάδες ζωές, αφού οι Ἀθηναῖοι πέθαιναν από τήν πείνα, ὁ Θηραμένης, ἐπικεφαλῆς μιᾶς δεκαμελοῦς ἀντιπροσωπείας, πῆγε στή Σπάρτη καί διαπραγματεύθηκε τήν εἰρήνην. Αὐτή τή φορά οἱ Ἀθηναῖοι, που εἶχαν φτάσει σέ ἔσχατη ἀπόγνωση, δέχτηκαν τούς ὄρους τῶν Λακεδαιμονίων. Ἡ Ἀθήνα δέν ἦταν πιά ἡ πρώτη δύναμη στήν Ἑλλάδα.

Οἱ Τριάντα

Αὐτό ὅμως σήμαινε καί τό τέλος τῆς δημοκρατίας. Τώρα που εἶχαν ἐξασφαλίσει καί τήν πίεση τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ ὀλιγαρχικοί ἦταν ἐτοιμοί νά δράσουν ἀνοιχτά. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ λαός στήν πλειονότητά του δέν ἦταν πρόθυμος νά δεχτεῖ πολιτικές ἀλλαγές, χρειάστηκε καί πάλι μιᾶ σειρά ἀπό ἐλιγμούς, που τελικά ὀδήγησαν στό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα. Ὅπως καί τό 411, πάλι σέ μιᾶ ἀντικανονική ἐκκλησία τοῦ δήμου, καί μάλιστα μέ τό Λύσανδρο παρόντα, ὁ λαός τρομοκρατημένος ἀναγκάστηκε νά δεχτεῖ – ἄλλοι μέ τή σιωπή τους, ἄλλοι μέ τήν ἀνοχή τους καί ἐλάχιστοι μέ τήν ἐπιδοκμασία τους – τήν «ἐκλογή» τριάντα ἀντρῶν, που προορίζονταν νά συγγράψουν καί νά προτείνουν ἓνα καινούριο σύνταγμα. Στήν πραγματικότητα ὁ δήμος ὑποχρεώθηκε νά ἐκλέξει μόνο δέκα καί νά δεχτεῖ ἄλλους εἴκοσι: δέκα που πρότεινε ἡ μερίδα τοῦ Θηραμένη καί δέκα που πρότεινε ἡ μερίδα τῶν σκληρῶν ὀλιγαρχικῶν, μέ ἀρχηγό τόν Κριτία, ὁ ὅποιος εἶχε στό μεταξύ γυρίσει ἀπό τήν ἐξορία. Ἀπό τήν ἀρχή λοιπόν ἡ ομάδα τῶν Τριάντα δέν ἦταν ὁμοιογενής.

Ὅταν οἱ Τριάντα πῆραν τήν ἐξουσία στά χέρια τους, κάθε ἄλλο παρά ἔδειξαν διάθεση νά συγγράψουν νόμους. Κυβέρνησαν τήν Ἀθήνα ὀκτώ μῆνες (Ἰούλ. 404 – Φεβρ. 403) μέ τέτοιον τρόπο, που πολύ σύντομα ἡ ἱστορία ὀνόμασε τήν ἐξουσία τους τυραννία. Οἱ Τριάντα ἔδρασαν ἀκαριαῖα: ἐπάνδρωσαν τή βουλή καί τίς ἄλλες ἀρχές μέ δικούς τους ἀνθρώπους καί ἀρχισαν συστηματικά καί μέ τή βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς νά ἐξοντώνουν ὄχι μόνο τούς πολιτικούς τους ἀντιπάλους ἀλλά καί πολλούς εὐκατάστατους πολίτες καί μετοίκους, γιά νά πάρουν τίς περιουσίες τους. Γιά τήν ἄσκηση τῆς τρομοκρατίας τους ὀργανώθηκαν καλά: δραστηριοποίησαν τούς περιβόητους «ἐντεκα» ὡς ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν ἀποφάσεών τους καί συγκρότησαν ἓνα ἀστυνομικό σῶμα ἀπό 300 μαστιγοφόρους· ἐπίσης, πε-

ριόρισαν τὰ πολιτικά δικαιώματα σέ 3.000 μόνο πολίτες. Οἱ ὑπόλοιποι δέν εἶχαν κόν τό δικαίωμα νά ἔχουν ὄπλα.

Ταυτόχρονα ὄρισαν 10 ἄντρες, μιά «δεκαρχία», γιά νά ἀσκήσουν τήν ἐξουσία στόν Πειραιά, πού τώρα, μέ τήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν, ἔγινε σχεδόν ἀνεξάρτητη πόλη. Πολύ γρήγορα ὅμως ὁ Πειραιάς ἔγινε τό καταφύγιο γιά ὄσους δέν μπόρεσαν νά ἀντέξουν τήν τυραννία στήν Ἀθήνα. Πολλοί, πού διέτρεχαν ἄμεσο κίνδυνο, βρῆκαν προστασία σέ ἄλλες πόλεις ἔξω ἀπό τήν Ἀττική.

Ὁ πρῶτος κλονισμός στήν ἐξουσία τῶν Τριάντα ἦρθε μέσα ἀπό τήν ὁμάδα τους μέ τίς ἀντιδράσεις τοῦ Θηραμένη καί τῆς μερίδας του στά ἀπάνθρωπα μέτρα πού πρότεινε ὁ Κριτίας. Ἡ σύγκρουση κατέληξε στήν καταδίκη καί τήν ἐκτέλεση τοῦ Θηραμένη. Τό ἀποφασιστικό ὅμως χτύπημα τό ἔφερε μιά ὁμάδα τολμηρῶν ἐξορίστων – ἀρχικά μόνο 70 –, πού μέ ἀρχηγό τό Θρασύβουλο, τόν τριήραρχο τῆς ναυμαχίας τῶν Ἀργινοσῶν, καί μέ τήν ὑποστήριξη τῶν Θηβαίων, κατόρθωσαν νά καταλάβουν τό φρούριο τῆς Φυλῆς στήν Πάρνηθα καί σιγά σιγά, αὐξάνοντας τίς δυνάμεις τους καί ἀποκρούοντας τό στρατό τῶν Τριάντα, νά μπουῖν στόν Πειραιά καί νά ὀχυρωθοῦν σέ ἓνα ἀπό τά λιμάνια του. Ἐκεῖ ὁ ἀριθμός τους ἐνισχύθηκε σημαντικά ἀπό τοὺς ἐξορίστους πού βρισκόταν στόν Πειραιά, καί σέ μιά σύγκρουση νίκησαν τίς δυνάμεις τῶν Τριάντα καί ἀνάγκασαν τοὺς ἴδιους καί πολλοὺς ὄπαδούς τους νά καταφύγουν στήν Ἐλευσίνα.

Ἔστωσο, αὐτό δέ σήμαινε τό τέλος. Οἱ ὀλιγαρχικοί καί πολλοί ὄπαδοί τους στήν Ἀθήνα δέν ἀποφάσιζαν νά ὑποκύψουν εὐκόλα, ἀφοῦ μάλιστα ὑπολόγιζαν πάντα στήν ἐπέμβαση τῶν Σπαρτιατῶν. Τήν ὁμάδα τῶν Τριάντα διαδέχτηκε μιά ἄλλη ἀπό δέκα, καί γιά μερικούς ἀκόμα μῆνες οἱ δημοκρατικοί τοῦ Πειραιᾶ βρισκόταν σέ πραγματικό ἐμφύλιο πόλεμο μέ τοὺς συμπολίτες τους στήν Ἀθήνα. Ἡ συμφιλίωση κατορθώθηκε πάλι μέ πρωτοβουλία διαλλακτικῶν πολιτικῶν καί ἀπό τίς δύο πλευρές καί μάλιστα μέ τή μεσολάβηση τοῦ Σπαρτιατῆ βασιλιᾶ Πausanias.

Ἔτσι, οἱ δύο μερίδες τῶν Ἀθηναίων, «οἱ ἐκ Πειραιῶς» καί «οἱ ἐν ἄστει», συμφιλιώθηκαν καί ἀποφάσισαν νά στηρίξουν τήν καινούρια δημοκρατία στή συνεργασία ὄλων τῶν πολιτῶν. Τό σύνθημα πού δόθηκε «νά ξεχαστοῦν τὰ μίσση καί οἱ πληγές τοῦ παρελθόντος» πέτυχε.

Ἀποκατάσταση
τῆς δημοκρατίας

Ἀπό τή γενική ἀμνηστία ἐξαιρέθηκαν μόνο οἱ Τριάντα, οἱ Ἐντεκα καί ἡ δεκαρχία τοῦ Πειραιᾶ. Ἀπό ὄλους αὐτούς εἶχε δικαίωμα ὁποῖος ἤθελε νά μείνει στήν Ἀθήνα καί νά λογοδοτήσῃ.

Δ. Η ΔΙΚΗ

Εὐθυνοδοσία

Ὅσες πληροφορίες ἔχουμε γιά τόν Ἐρατοσθένη προέρχονται ἀπό τό λόγο τοῦ Λυσία. Ὁ Ξενοφώντας στά «Ἑλληνικά» του τόν ἀναφέρει μόνο ἀνάμεσα στά ἄλλα ὀνόματα τῶν Τριάντα. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς δύο τῆς ομάδας τῶν τυράννων, πού ἔμειναν στήν Ἀθήνα, γιά νά λογοδοτήσουν. Ὁ ἄλλος ἦταν ὁ Φεῖδωνας.

Ἡ λογοδοσία αὐτή δέν ἦταν κανένα ἔκτακτο μέτρο εἰδικά γιά τήν περίπτωση τῶν Τριάντα. Στό δημοκρατικό πολίτευμα τῆς Ἀθήνας, ὅσοι ἀπό τοὺς πολίτες εἶχαν ὑπεύθυνες θέσεις σέ διάφορους κρατικούς τομεῖς, ὄφειλαν στό τέλος τῆς θητείας τους, πού ἦταν κατὰ κανόνα ἐτήσια, νά ὑποστοῦν τή δοκιμασία τῆς εὐθυνοδοσίας, ὅπως λέγεται, γιά νά ἀποδείξουν ὅτι εἶχαν ὑπηρετήσει τίμια καί εὐσυνειδήτητα τήν πολιτεία. Εἰδικοί ὑπάλληλοι, οἱ λογιστῆς, μελετοῦσαν τά στοιχεία πού εἶχε ὑποβάλει ὁ ὑπεύθυνος· ἐπίσης, δέχονταν νά ἐξετάσουν καί ὅποιαδήποτε καταγγελία γινόταν τίς μέρες ἐκεῖνες ἐναντίον τοῦ προσώπου πού περνοῦσε ἀπό τόν ἐλεγχό τους. Ἄν τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦταν ἀρνητικά, ἡ ὑπόθεση πήγαινε σέ ἓνα λαϊκό δικαστήριο, παίρνοντας τή μορφή μιᾶς κανονικῆς δίκης.

Ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη

Γιά μιὰ τέτοια δοκιμασία ἔμεινε ὁ Ἐρατοσθένης στήν Ἀθήνα. Πίστευε ὅτι θά τόν βοηθοῦσε νά ἀθωωθεῖ τό κλίμα πού ἐπικρατοῦσε ἀμέσως μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Ἐπίσης ἔλπιζε νά ἐπηρεάσει τό δικαστήριο καί ἡ συνεργασία του μέ τό Θηραμένη, πού εἶχε ἀντιδράσει στίς ἐνέργειες τῆς σκληρῆς μερίδας τῶν Τριάντα, πληρώνοντας μάλιστα μέ τή ζωή του τή στάση του αὐτῆ· ἡ δίκη ἔγινε λίγους μῆνες μετά τήν ἐκτέλεσή του, καί ἡ μνήμη του ἦταν ἀκόμα ζωντανή. Τέλος μεγάλη βοήθεια περίμενε ὁ Ἐρατοσθένης ἀπό διάφορους δυνατοὺς ὀλιγαρχικούς, πού ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσκοῦν ἐπιρροή στήν πόλη.

Μιά τουλάχιστο καταγγελία πού παρουσιάστηκε έναντίον του Έρατοσθένη ήταν και του Λυσία. Δέν ξέρουμε αν ήταν η μοναδική. Είναι όμως βέβαιο ότι τελικά η υπόθεση κρίθηκε από ένα λαϊκό δικαστήριο. Ακόμα, δέν ξέρουμε γιατί ο Λυσίας προτίμησε αυτό τό δρόμο, αφού είχε δικαίωμα, ως στενότερος συγγενής του νεκρού, νά καταφύγει στό δικαστήριο πού ασχολούνταν ειδικά μέ υποθέσεις φόνου. Μιά εξήγηση ίσως είναι τό ότι ο Έρατοσθένης δέν μπορούσε νά κατηγορηθεί, σάν νά ήταν αούτοργός στό φόνου του Πολέμαρχου. Στην περίπτωση αυτή τό αρμόδιο δικαστήριο ήταν ο Άρειος Πάγος.

Άν δέν είχε όριστεί κάποιο έκτακτο δικαστήριο γιά τίς υποθέσεις πού σχετιζόνταν μέ τήν πολιτική τών Τριάντα, ο Έρατοσθένης πρέπει νά δικάστηκε από τήν Η λ ι α ί α , τό μεγάλο λαϊκό δικαστήριο τής Άθήνας. Σ' αυτό είχαν δικαίωμα νά ύπηρετήσουν όλοι οι Άθηναίοι πολίτες πού ήταν πάνω από 30 χρονών. Η θητεία ήταν ετήσια. Κάθε χρόνο όρίζονταν μέ κλήρο περίπου 6.000 ή λ ι α σ τ έ ς , πού χωρίζονταν σε μικρότερες ομάδες – τουλάχιστον από 200 μέλη ή καθεμιά – και ασχολούνταν μέ τίς υποθέσεις πού παρουσιάζονταν κάθε μέρα. Γιά όσες από αυτές είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, μπορούσαν νά ασχοληθούν περισσότερες από μία ομάδες μαζί. Δέν αποκλείεται, σε περιπτώσεις όπως του Έρατοσθένη, νά συγκεντρωνόταν η όλομέλεια. Άν έγινε αυτό, τότε τό δικαστικό σώμα πραγματικά αντιπροσώπευε τό λαό τής Άθήνας. Μέσα εκεί δηλαδή ύπήρχαν Άθηναίοι πού είχαν εξοριστεί και ταλαιπωρηθεί στην περίοδο τών Τριάντα, καθώς και άλλοι πού είχαν ύποστηρίξει, μέ τήν άνοχή τους ή τή συνεργασία τους, τό τυραννικό καθεστώς· ύπήρχαν άκραιόι και από τίς δύο μερίδες, καθώς και συμβιβαστικοί.

Αυτή η σύνθεση του δικαστηρίου, μαζί μέ τό γενικότερο κλίμα τής συμφιλίωσης και του κατευνασμού τών πολιτικών παθών, έφερε μεγάλες δυσκολίες στό Λυσία, πού ίσα ίσα ύποστήριξε στό λόγο του ότι οι Άθηναίοι δέν έπρεπε νά ξεχάσουν τό κακό πού προκάλεσαν οι Τριάντα και σε μεμονωμένους πολίτες και σε όλόκληρη τήν πόλη και, έπομένως, νά καταδικάσουν έναν εκπρόσωπό τους. Φαίνεται όμως ότι τό φθινόπωρο του 403 π.Χ. ήταν δύσκολο νά καταδικαστεί ένας όπαδός του Θηραμένη. Έτσι, είναι πολύ πιθανό ότι ο Έρατοσθένης άθωώθηκε.

Ε. Ο ΛΟΓΟΣ

Ἡ πιθανή ἀθώωση τοῦ Ἐρατοσθένη δὲ μειώνει καθόλου τὴν ἀξία τοῦ κατηγορητήριου λόγου τοῦ Λυσία, πού θεωρεῖται ὄχι μόνο ὁ ωραιότερος ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοῦ ἴδιου ρήτορα, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ εὐγενέστερα καὶ δυναμικότερα δημιουργήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ρητορικῆς. Εἶναι γραμμένος μὲ σοφία, εἰλικρίνεια καὶ τόλμη. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του βασιζέται σὲ δύο ἰδέες: α) ὁ Λυσίας δὲ θέλησε νὰ παρουσιάσει τὴν ὑπόθεση τοῦ ἀδελφοῦ του σάν ἓνα θέμα τελείως προσωπικό, ἀλλὰ προσπάθησε νὰ δείξει ὅτι ὁ ἴδιος ἐκπροσωποῦσε ὅλα τὰ θύματα τῆς τυραννίας τῶν Τριάντα· β) προσπάθησε νὰ πείσει τοὺς δικαστὲς νὰ μὴν ξεχωρίσουν τὸν Ἐρατοσθένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ὁμάδα τῶν Τριάντα καί, ἐπομένως, νὰ καταδικάσουν στὸ πρόσωπό του τὴ γενικὴ τους πολιτικὴ. Ἐτσι ὁ λόγος, ἐνῶ ξεκινᾷ ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο γεγονός καὶ ἓνα μεμονωμένο πρόσωπο, γρήγορα ἀπλώνεται σὲ ὅλη τὴν τρομοκρατία τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ τοὺς τυράννους πού τὴν προκάλεσαν.

Στόν π ρ ὁ λ ο γ ο (παρ. 1-3), σὲ τόνο κάπως ὑπερβολικό, ὁ ρήτορας δείχνει πόσο διαφορετικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ δίκη ἀπὸ ὅλες τῆς ἄλλες καὶ πόσα προβλήματα δημιουργεῖ στόν ἴδιο, πού δὲν ἔχει πείρα ἀπὸ δικαστήρια.

Ἡ διήγησις (4-19) εἶναι ἓνα μικρὸ ἀριστοῦργημα: μὲ ἀπλότητα ἀλλὰ καὶ μὲ ἐνταση, πού κάποτε δίνει τὴν ἐντύπωση κομμένης ἀνάσας, ὁ ὁμιλητὴς ἐκθέτει τὰ γεγονότα πού ὀδήγησαν στὸ θάνατο τοῦ Πολέμαρχου.

Πρὶν μπεῖ στὸ κύριο μέρος τοῦ λόγου, σὲ μιὰ π α ρ ἔ κ β α σ η (20-23), ὁ Λυσίας συγκρίνει τὴν κοινωνικὴ προσφορά τῆς οἰκογένειάς του μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν Τριάντα καὶ κατόπι ὑποβάλλει στόν κατηγορούμενο ὀρισμένες ἐρωτήσεις, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὰ κύρια σημεῖα ἀπὸ τὴ διήγησή του. Τὸ κύριο σῶμα τοῦ λόγου ἀποτελεῖ ἡ ἐ π ι χ ε ι ρ η μ α τ ο λ ο γ ί α (26-78), πού ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα μέρη. Στὸ πρῶτο (26-34) ὁ Λυσίας σχολιάζει τὴν ὑποτιτὴ στάση τοῦ Ἐρατοσθένη στὸ θέμα τῶν μετοίκων καὶ μὲ μιὰ σειρά συλλογισμῶν προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει τὰ ψεμὰτά του, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι τὸν πίεσαν νὰ ἐκτελέσει τὰ ὄσα τοῦ κατηγοροῦσαν. Σ' ἓνα δεῦτερο μέρος (34-40) ὁ ρήτορας προτείνει τὴ μόνη ποινὴ πού θά μπορούσε νὰ τιμωρήσει ὑπο-

δειγματικά ένα έγκλημα όπως ο θάνατος άθώων ανθρώπων. Στο τρίτο μέρος (41-61) ο Λυσίας δείχνει ότι η συμπεριφορά του Έρατοσθένη στην περίοδο των Τριάντα δεν είναι εξαίρεση μέσα στη ζωή του, αφού όλη του η πολιτική σταδιοδρομία είναι μία σειρά από πράξεις και συνεργασίες που στρέφονταν εναντίον της πολιτείας: ο κατηγορούμενος είναι ένας πιστός ολιγαρχικός, που έβλαψε την πόλη όποτε του δόθηκε η ευκαιρία. Το τέταρτο μέρος της επιχειρηματολογίας (62-78) κλονίζει το δυνατότερο επιχείρημα του Έρατοσθένη: ότι άνηκε στη «μαλακή» μερίδα των Τριάντα, αφού ήταν συνεργάτης του Θηραμένη. Μέ πολλή σοφία και θάρρος ο Λυσίας αποκαλύπτει τη βλαβερή επιπολαιότητα και τις αναρίθμητες προδοσίες του άρχηγού των μετριοπαθών, που εκείνη την εποχή πολλοί τον θεωρούσαν ένα είδος έθνομάρτυρα.

Ο έπιλόγος (81-100), μετά από μία γενική άνακεφαλαίωση (79-80), χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο (81-84) ο Λυσίας υπογραμμίζει και πάλι τους λόγους που επιβάλλουν την καταδίκη του Έρατοσθένη. Στο δεύτερο (84-91) αποκαλύπτει τη φαυλότητα και την άφέλεια αυτών που σκοπεύουν να συνηγορήσουν για τον κατηγορούμενο. Τέλος στο τρίτο (92-100), που ξεχωρίζει για την ειλικρίνεια και την τόλμη του, ο ρήτορας άπευθύνεται στις δύο αντίπαλες μερίδες των πολιτών, που φυσικά αντιπροσωπεύονταν στο δικαστήριο, για να ύπενθυμίσει σύντομα τους λόγους που έπρεπε να οδηγήσουν την καθεμία στην καταδίκη του Έρατοσθένη. Ο λόγος τελειώνει με τη λαχνασμένη φωνή ενός ανθρώπου, που ζητάει δικαιοσύνη.

ΚΑΤΗΓΟΡΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ,
ΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ ΤΥΡΑΝΝΟΥΣ

Δέ μοῦ φαίνεται, δικαστές, ὅτι εἶναι δύσκολο ν' ἀρχίσω τὴν κατηγορία μου, ἀλλὰ νά πάψω νά μιλῶ. Τά ἔργα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν¹ εἶναι τόσο φοβερὰ καί τόσα πολλά, ὥστε, καί ψέματα νά ἔλεγε κανεῖς, δέ θά μπορούσε νά βρεῖ κατηγορίες χειρότερες ἀπό τὴν πραγματικότητα, καί τὴν ἀλήθεια νά ἤθελε νά πεί, δέ θά κατόρθωνε νά τὴν πεί ὅλη· ἀναγκαστικά, ἢ ὁ κατήγορος ἀπό ἐξάντληση θά σταματοῦσε ἢ ὁ καθορισμένος χρόνος δέ· θά ἐπαρκοῦσε². Καί ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι σ' αὐτὴ τὴ δίκη θά μᾶς συμβεῖ τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι γινόταν στό παρελθόν. Ὡς τώρα δηλαδή ἔπρεπε οἱ κατήγοροι νά ἐκθέτουν τοὺς λόγους τῆς προσωπικῆς τους ἔχθρας γιὰ τοὺς κατηγορούμενους· τώρα χρειάζεται ἀπό τοὺς κατηγορούμενους νά μάθουμε τί εἶδους ἔχθρα ἔτρεφαν ἀπέναντι στὴν πόλη καί τόλμησαν νά διαπράξουν τέτοια ἐγκλήματα ἐναντίον της³. Καί μιλῶ ἔτσι ὄχι ἐπειδὴ δέν ἔχω λόγους προσωπικῆς ἔχθρας καί οἰκογενειακές συμφορές, ἀλλὰ, ἀπλούστατα, ἐπειδὴ ὅλοι μας ἔχουμε ἓνα σωρὸ λόγους νά εἴμαστε ὀργισμένοι τόσο γιὰ ἰδιωτικά ὅσο καί γιὰ δημόσια θέματα. Ἔτσι λοιπόν καί ἐγώ, δικαστές, ἀναγκάζομαι τώρα μέ ὅσα ἔχουν συμβεῖ νά γίνω κατήγορός του, μολονότι ποτέ ὡς αὐτὴ τὴ στιγμή⁴ δέν ἀσχολήθηκα μέ δικαστήρια οὔτε γιὰ δικές μου οὔτε γιὰ ξένες ὑποθέσεις. Γι' αὐτὸ πολλές φορές αἰσθάνθηκα νά χάνω ὀλότελα τό θάρρος μου ἀπό φόβο μήπως, στὴν προσπάθειά μου νά ἐκπροσωπήσω σ' αὐτὴ τὴ δίκη καί τόν ἀδελφό μου καί μένα τόν ἴδιο, φανῶ ἀπὸ ἔλλειψη πείρας ἓνας ἀνάξιος καί ἀδύνατος κατήγορος. Ὅπως καί νά εἶναι ὅμως, θά προσπαθῆσω νά σᾶς κατατοπίσω γιὰ τὴν ὑπόθεση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅσο μπορῶ συντομότερα.

1 *Πρόλογος*

2

3

Ὁ πατέρας μου Κέφαλος ἀκολούθησε τὴ συμβουλὴ τοῦ Περικλή⁵ καί ἦρθε σ' αὐτὸ τὸν τόπο, ὅπου ἔζησε τριάντα χρόνια· καί μέ κανέναν ποτέ οὔτε ἐμεῖς οὔτε ἐκεῖνος δέν ἦρθαμε σέ δικαστικό ἀγῶνα, οὔτε ὡς κατήγοροι οὔτε ὡς κατηγορούμενοι, ἀλλὰ ζούσαμε τὸν καιρὸ τῆς δημοκρατίας μέ τέτοιον τρόπο, πού οὔτε ἐμεῖς βλά-

4 *Διήγηση*

- 5 φταμε τούς άλλους ούτε οί άλλοι μᾶς ἐνοχλοῦσαν. Ὄταν πῆραν τήν ἐξουσία οἱ Τριάντα, αὐτοί οἱ πανοῦργοι καί συκοφάντες, διακήρυξαν ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο νά ἐκκαθαρίσουν⁶ τήν πόλη ἀπό τά ἐπικίνδυνα στοιχεῖα, καί ἔτσι νά ὀδηγηθοῦν οἱ πολῖτες σέ μιᾶ φρόνιμη καί ἐνάρετη ζωή. Μολονότι ὁμως ὑπόσχονταν κάτι τέτοια, τίποτε ἀπ' αὐτά δέν ἐπιχειροῦσαν νά πραγματοποιήσουν, ὅπως θά προσπαθῆσω νά σᾶς θυμίσω καί σχετικά μ' ἐσᾶς, ἀφοῦ μιλήσω πρῶτα γιά τό προσωπικό μου θέμα.
- 6 Ὁ Θεόγνης καί ὁ Πείσωνας⁷ σέ μιᾶ σύσκεψη τῶν Τριάντα ὑποστήριξαν σχετικά μέ τούς μετοίκους ὅτι ἦταν ἀνάμεσά τους μερικοί δυσαρεστημένοι μέ τήν πολιτική κατάσταση· εἶχαν λοιπόν οἱ Τριάντα μιᾶ θαυμάσια πρόφαση⁸ νά δημιουργήσουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἐπιβάλλουν κυρώσεις, στήν πράξη ὁμως νά ἐξοικονομήσουν χρήματα· ἄλλωστε ἡ πόλη βρισκόταν σέ οἰκονομικό ἀδιέξοδο, καί
- 7 ἡ κυβέρνηση χρειαζόταν πόρους. Δέ δυσκολεῦτηκαν νά πείσουν τό ἀκροατήριό τους· γι' αὐτούς ἡ ἐκτέλεση ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλιση χρημάτων μεγάλη. Ἀποφάσισαν λοιπόν νά συλλάβουν δέκα μετοίκους, ἀνάμεσά τους καί δύο φτωχοῦς, γιά νά ἔχουν καί γιά τήν περίπτωση τῶν ὑπολοίπων κάποιο πρόσχημα, ὅτι τάχα οἱ ἐνέργειές τους δέν εἶχαν οἰκονομικά κίνητρα, ἀλλά ἀποσκοποῦσαν στό συμφέρον τῆς πολιτείας – λές καί ὀποιαδήποτε ἄλλη ἀπό τίς πράξεις τους ἦταν δικαιολογημένη. Μοίρασαν λοιπόν ἀνάμεσά τους τά σπίτια καί ξεκίνησαν. Ἐμένα μέ βρῆκαν νά ἔχω τραπέζι σέ κάτι φίλους· τούς διώχνουν καί μέ παραδίνουν στόν Πείσωνα. Οἱ ὑπόλοιποι πῆγαν στό ἐργαστήριό μας καί ἄρχισαν νά καταγράφουν τούς δούλους⁹. Ρώτησα τότε τόν Πείσωνα ἂν ἦταν διατεθειμένος νά μέ σώσει παίρνοντας χρήματα· ἐκεῖνος εἶπε ναι, ἀρκεῖ νά ἦταν πολλά. Τοῦ εἶπα ὅτι ἤμουν ἐτοιμος νά δώσω ἓνα τάλαντο ἀσημένια νομίσματα¹⁰. συμφώνησε νά τό κάνει.
- 8 Ἡξέρα, φυσικά, ὅτι δέ φοβᾶται οὔτε θεοῦ οὔτε ἀνθρώπους, ἀλλά, κάτω ἀπό τίς συνθήκες ἐκεῖνες, νόμισα ὅτι ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νά
- 10 τοῦ ἀποσπᾶσω κάποια ἐνορκη διαβεβαίωση. Ὄταν ὀρκίστηκε στή ζωή του καί στή ζωή τῶν παιδιῶν του ὅτι, μόλις πάρει τό ποσό, θά μέ σώσει, μπαίνω στό δωμάτιό μου¹¹ καί ἀνοίγω τό χρηματοκιβώτιο. Ὄταν μέ ἀντιλήφθηκε ὁ Πείσωνας, ἔρχεται μέσα καί, βλέποντας τό περιεχόμενο τοῦ κιβωτίου, φωνάζει δύο ἀπό τούς βοηθοῦς

του και δίνει εντολή να πάρουν όσα είχε μέσα. Έπειδή όμως, δικαστές, τό κιβώτιο δέν είχε μόνο όσα είχαμε συμφωνήσει, αλλά τρία τάλαντα άσημένια νομίσματα, τετρακόσιους κυζικηνούς¹² και έκατό δαρεικούς¹³ και άκόμα τέσσερις άσημένιες κοΰπες, τόν παρακάλεσα να μου αφήσει τουλάχιστο τά άπαραίτητα για τό ταξίδι, αλλά εκείνος μου είπε να είμαι ευχαριστημένος, άν σώσω τή ζωή μου.

Καθώς βγαίναμε εγώ και ό Πείσωνας, μās συναντάει ό Μηλόβιος μέ τό Μνησιθειδή¹⁴ φεύγοντας από τό έργαστήριο· μās βρίσκουν άκριβώς στήν πόρτα και μās ρωτούν για πού πηγαίναμε· εκείνος είπε στοϋ άδελφού μου, για να κάνει ένα έλεγχο και σ' εκείνο τό σπίτι. Έκείνου τοϋ είπαν να συνεχίσει και σ' έμένα να τούς ακολουθήσω στό σπίτι τοϋ Δάμνιππου¹⁵. Ό Πείσωνας τότε μέ πλησίασε και μέ συμβούλεψε να σωπάσω και να έχω θάρρος, γιατί θά έρχόταν πρός τά εκεί. Βρίσκουμε στοϋ Λάμνιππου τό Θεόγνη να φρουρεί μερικούς άλλους· μέ παράδωσαν σ' αυτόν και ξανάφυγαν. Στήν κατάσταση πού βρίσκομουν, αποφάσισα να τό διακινδυνέσω, αφού ό θάνατός μου ήταν βέβαιος. Φώναξα τό Δάμνιππο και τοϋ λέω: «Συμβαίνει να είσαι φίλος, και βρίσκομαι στό σπίτι σου· δέν έχω κάνει κακό και κινδυνεύω να χαθώ για τά χρήματά μου· στόν κίνδυνο πού βρίσκομαι, προσπάθησε, όσο σου είναι δυνατό, να μέ σώσεις». Μοϋ ύποσχέθηκε ότι θά τό κάνει. Βρήκε όμως ότι ήταν σκόπιμο να μιλήσει στό Θεόγνη· γιατί πίστευε ότι θά έκανε τά πάντα, άν τοϋ έδιναν χρήματα. Έκείνος λοιπόν συζητούσε μέ τό Θεόγνη. Έγώ, επειδή έτυχε να τό ξέρω καλά τό σπίτι και είχα ύπόψη μου ότι είχε πόρτες και από τίς δύο πλευρές, αποφάσισα να τό εκμεταλλευτώ αυτό και να προσπαθήσω να σωθώ. Σκεφτόμουν ότι, άν ξεφύγω τήν προσοχή τους, θά γλιτώσω· άν πάλι μέ πιάσουν, έλπίζα ότι, άν βέβαια ό Δάμνιππος είχε πείσει τό Θεόγνη να πάρει χρήματα, θά μέ αφήσουν ελεύθερο, άν όχι, έτσι κι άλλιώς θά πεθάνω. Μέ αυτές τίς σκέψεις ξεκίνησα να φύγω, όσο εκείνοι φρουρούσαν μπροστά στήν πόρτα τής αυλής¹⁶. Από τίς τρεις πόρτες πού έπρεπε να περάσω, όλες έτυχε να είναι άνοιχτές. Έφτασα στό σπίτι τοϋ Άρχέναου τοϋ καπετάνιου και τόν έστειλα στήν πόλη¹⁷ να μάθει τίποτε για τόν άδελφό μου. Όταν γύρισε, μου είπε ότι τόν είχε συλλάβει στό δρόμο ό Έρατοσθένης και τόν όδήγησε στή φυ-

- 17 λακή. Ἐγώ, ἔπειτα ἀπό αὐτές τίς πληροφορίες, τό ἴδιο βράδυ πέρασα μέ πλοῖο στά Μέγαρα. Στόν Πολέμαρχο οἱ Τριάντα ἔδωσαν τό συνηθισμένο τους παράγγελμα: νά πιεῖ τό κώνειο¹⁸, προτοῦ κάν τοῦ ἀνακοινώσουν γιά ποιό λόγο ἔπρεπε νά πεθάνει· τόσο μακριά
- 18 τόν κράτησαν ἀπό μιά δίκη καί μιά ἀπολογία. Καί ὅταν τόν μετέφεραν νεκρό ἀπό τή φυλακή, ἐνῶ εἴχαμε τρία σπίτια, ἀπό κανένα δέν ἔδωσαν ἄδεια νά γίνει ἡ ἐκφορά του, παρά νοίκιασαν ἕνα παράπηγμα καί τόν ἀπόθεσαν ἐκεῖ γιά τήν ταφή¹⁹. Καί ἐνῶ εἴχαμε ἄφθονο ρουχισμό, ὅταν ζητήσαμε γιά τήν ταφή του, δέ μᾶς ἔδωσαν τίποτε, ἀλλά ἀπό τούς φίλους μας ἄλλος ἔδωσε ἕνα ρούχο, ἄλλος ἕνα προσκεφάλι καί ἄλλος ὅ,τι ἔτυχε νά ἔχει, γιά νά τόν θάψουμε. Πῆραν ἑφτακόσιες ἀπό τίς ἀσπίδες μας, πῆραν ἀσημένια καί χρυσά νομίσματα πάμπολλα, χάλκινα σκεύη καί κοσμήματα, ἐπιπλα καί γυναικεῖο ρουχισμό σέ ποσότητες πού ποτέ τους δέ φαντάζονταν νά ἀποχτήσουν, καί ἐπιπρόσθετα ἑκατόν εἴκοσι δούλους· ἀπό αὐτούς κράτησαν τούς καλύτερους καί τούς ὑπόλοιπους τούς παράδωσαν στό δημόσιο²⁰. Καί ὅμως ἔφτασαν σέ τέτοιο βαθμό ἀπληστίας καί αἰσχροκέρδειας, πού ἔδειξαν ἀνοιχτά ποιό πραγματικά εἶναι: κάτι χρυσά σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις μπῆκε στό σπίτι ὁ Μηλόβιος²¹, τῆς τά ἔβγαλε ἀπό τά αὐτιά.

Παρέκβαση: 20
 σύγκριση τῆς
 οἰκογένειας
 τοῦ Λυσία
 μέ τούς
 Τριάντα

- Δέν μπορέσαμε νά κινήσουμε τόν οἶκτο τους οὔτε γιά τό παραμικρό μέρος τῆς περιουσίας μας. Ἐποφθαλμιώντας τά χρήματά μας, μᾶς προκάλεσαν τόσο κακό, ὅσο θά προκαλοῦσαν ἄλλοι, ἂν ἔτρεφαν μίσος γιά κάποια φοβερά ἀδικήματα. Καί ὅμως ἡ σχέση μας μέ τό κράτος δέ δικαιολογοῦσε τέτοια μεταχείριση: εἴχαμε ἀναλάβει κάθε μορφή χορηγίας²², εἴχαμε δώσει πολλές ἐκτακτες εἰσφορές²³, καί γενικά ἤμασταν νομοταγεῖς καί ἐκτελοῦσαμε ὅ,τι ὀριζε ἡ πολιτεία. Καί δέν ἀποχτήσαμε κανέναν ἐχθρό· ἀντίθετα, ἐξαγοράσαμε ἀπό τούς ἐχθρούς πολλούς Ἀθηναίους αἰχμαλώτους. Αὐτή ἦταν ἡ ἀνταπόδοσή τους σ' ἐμᾶς πού, ἐνῶ ἤμασταν μέτοικοι, δέ φερνόμασταν ὅπως ἐκεῖνοι, πού ἦταν πολῖτες. Αὐτοί ἐξόρισαν πολλούς ἀπό τούς συμπολίτες τους στά μέρη τῶν ἐχθρῶν σας, πολλούς τούς θανάτωσαν ἄδικα καί τούς ἄφησαν ἄταφους, πολλούς τούς στέρησαν ἀπό ὅλα τά νόμιμα πολιτικά τους δικαιώματα²⁴, πολλῶν τίς θυγατέ-
- 21

ρες, ενώ ήταν έτοιμες για γάμο, τίς έμποδισαν²⁵. Καί έχουν φτάσει σέ τέτοιο βαθμό θράσους, ώστε ήρθαν εδώ νά άπολογηθοῦν καί ίσχυρίζονται διτι δέν έχουν πράξει τίποτε κακό ή άνέντιμο. Θά ήθελα πραγματικά νά ήταν άλήθεια αυτό πού λένε· γιατί άρκετό μέρος από αυτό τό καλό θά ήταν δικό μου²⁶. Τώρα όμως δέν μπορούν νά διεκδικήσουν μία τέτοια συμπεριφορά ούτε άπέναντι στην πόλη ούτε άπέναντι σ' έμένα. Τόν άδελφό μου, όπως είπα καί πιό πάνω, τόν θανάτωσε ό Έρατοσθένης, μολονότι ούτε ό ίδιος είχε πάθει κανένα κακό από αυτόν ούτε τόν άντιλήφθηκε νά διαπράττει καμιά άδικία έναντίον της πόλης· άπλούστατα, ήθελε μόνο νά ίκανοποιήσει τίς παράνομες διαθέσεις του.

Θέλω, δικαστές, νά τόν άνεβάσω στό βήμα καί νά τοῦ υποβάλω όρισμένες έρωτήσεις. Έχω καταλήξει στην έξης γνώμη: άν ήταν νά τόν ώφελήσω, πιστεύω διτι, καί τό νά συζητοῦσα μόνο γι' αυτόν μέ κάποιον άλλο, θά ήταν άσέβεια· άν πρόκειται όμως νά τόν βλάψω, καί μέ τόν ίδιο νά μιλήσω, είναι μία πράξη ίερή καί έναρετη. Άνέβα λοιπόν στό βήμα καί άποκρίσου σέ δι,τι σέ ρωτώ²⁷.

Συνέλαβες ή όχι τόν Πολέμαρχο; Έκτελοῦσα, από φόβο, έντολές τών άρμοδιών. Ήσουν στό βουλευτήριο, όταν γινόταν ή συζήτηση γιά μās; Ήμουν. Ύποστήριξες αυτούς πού πρότειναν νά μās θανατώσουν ή πρόβαλες άντιρρήσεις; Πρόβαλα άντιρρήσεις, ύποστηρίζοντας διτι δέν πρέπει νά θανατωθεῖτε. Έπειδή πιστευες διτι μās φέρνονταν άδικα; Ναι, άδικα.

Καί από τή μία μεριά, πανάθλιε άνθρωπε, πρόβαλλες άντιρρήσεις γιά νά μās σώσεις, ενώ από τήν άλλη μās φυλάκιζες, γιά νά μās θανατώσεις; Καί όταν ή πλειοψηφία σας είχε στη διάθεσή της τή σωτηρία μας, λές διτι πρόβαλες άντιρρήσεις σ' αυτούς πού ήθελαν νά μās έξοντώσουν, ενώ, αντίθετα, όταν ήταν στό δικό σου χέρι καί μόνο νά σώσεις ή όχι τόν Πολέμαρχο, τότε τόν όδήγησες στη φυλακή; Καί ενώ έχεις τήν αξίωση νά σέ θεωρήσουμε τίμιο άνθρωπο, έπειδή, όπως λές, παρ' όλες τίς άντιδράσεις σου, δέν έφερες καμιά ώφέλεια, γιά τό διτι συνέλαβες καί θανάτωσες τόν άδελφό μου, δέν πρέπει νά δώσεις κάποια ίκανοποίηση καί σ' έμένα καί σ' αυτούς έδώ;²⁸ Έξάλλου, άκόμα καί άν πραγματικά λέγει τήν άλήθεια σχε-

22

23

24 *Έρωταποκρίσεις*

25

26 *Έπιχειρηματολογία: α. Ό Έρατοσθένης καί οί μέτοικοι*

27

τικά μέ τίς ἀντιδράσεις του, δέν εἶναι λογικό νά δώσουμε πίστη
 στόν ἰσχυρισμό του ὅτι ἐκτελοῦσε ἐντολές. Γιατί, ἀπλούστατα,
 στήν περίπτωση τῶν μετοίκων δέ ζητοῦσαν καμιά διαβεβαίωση.
 Ἄλλωστε, σέ ποιόν ἦταν λιγότερο πιθανό νά δοθεῖ μιὰ τέτοια ἐν-
 τολή, παρά σ' ἐκεῖνον πού ἔτυχε νά ἔχει ἀντιρρήσεις καί μάλιστα νά
 ἐκφράσει κιόλας τή γνώμη του; Ποιός ἦταν λιγότερο πιθανό νά ἐ-
 κτελέσει τίς ἐντολές παρά ἐκεῖνος πού πρόβαλε ἀντιρρήσεις σέ ὅσα
 28 οἱ Τριάντα σχεδίαζαν νά κάνουν; Ἄκόμα, οἱ ὑπόλοιποι Ἀθηναῖοι,
 ἔχουν, μοῦ φαίνεται, καί κάποιους λόγους νά ρίχνουν στούς Τριάντα
 τίς εὐθύνες γιά ὅσα ἔγιναν. Ὅταν ὁμως οἱ ἴδιοι οἱ Τριάντα ρί-
 χουν τίς εὐθύνες στόν ἑαυτό τους, μέ ποιὰ λογική θά δεχτεῖτε τό ἐ-
 πιχείρημά τους; Γιατί, ἂν στήν πόλη λειτουργοῦσε κάποια ἐξουσία
 29 ἰσχυρότερη, πού νά τοῦ ἔδινε ἐντολή νά θανατώνει ἀνθρώπους κα-
 ταπατώντας τό δίκαιο, δικαιολογημένα ἴσως νά τόν συγχωροῦσατε.
 Στήν προκειμένη ὁμως περίπτωση, ποιόν ἐπιτέλους θά τιμωρήσατε,
 ἂν θά ἔχουν τό δικαίωμα οἱ Τριάντα νά ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκτελοῦ-
 σαν αὐτά πού τοῦς εἶχαν προστάξει οἱ Τριάντα;

Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσω ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο
 στό σπίτι του, ἀλλά στό δρόμο, ὅπου εἶχε τή δυνατότητα καί
 ἐκεῖνον νά σώσει καί μέ τήν ἀπόφασή τους νά εἶναι ἐντάξει²⁹
 Ἐσεῖς ὀργίζεστε μέ ὅλους ὅσοι ἤρθαν στά σπίτια σας ἐρευνώντας
 31 γιά σᾶς ἢ γιά κάποιον ἀπό τοῦς δικούς σας. Καί φυσικά, ἂν εἶναι
 ἀναγκαῖο νά συγχωρήσετε ὅσους ἐξόντωνσαν ἄλλους, γιά νά σώ-
 σουν τόν ἑαυτό τους, ἴσως σέ τέτοιες περιπτώσεις θά εἶχατε κά-
 ποια δικαιολογία, ἀφοῦ ἦταν γι' αὐτούς ἐπικίνδυνο νά τοῦς ἔστελ-
 ναν κάπου οἱ Τριάντα καί νά μήν πήγαιναν ἢ νά ἔβρισκαν τοῦς
 καταζητούμενους καί νά ἔλεγαν ὅτι δέν τοῦς βρῆκαν. Ὁ Ἐρατο-
 σθένης ὁμως εἶχε τή δυνατότητα νά πεῖ ὅτι δέ συνάντησε τόν Πο-
 λέμαρχο, ἢ ἀκόμα ὅτι δέν τόν εἶδε. Αὐτό δέν ἦταν δυνατό νά ἐξα-
 κριβωθεῖ οὔτε μέ ἔρευνα οὔτε μέ ἀνάκριση· ἔτσι, οὔτε οἱ ἐχθροί
 32 του, καί νά ἤθελαν ἀκόμα, δέν μπορούσαν νά τόν ἐλέγξουν. Καί
 εἶχες χρέος, Ἐρατοσθένη, ἂν πραγματικά ἦσουν ἀκέραιος ἄνθρω-
 πος, νά γίνεις πληροφοριοδότης γιά χάρη αὐτῶν πού ἦταν νά θα-
 νατωθοῦν ἄδικοι καί ὄχι νά συλλαμβάνεις αὐτούς πού θά ἐξοντώ-
 νονταν ἄδικοι. Οἱ πράξεις σου ὁμως ἀποκαλύπτουν ἕναν ἄνθρωπο
 33 πού δέ στενοχωριόταν, ἀλλά ἀντίθετα χαιρόταν μέ ὅσα γίνονταν.

Ἐπομένως, οἱ δικαστές πρέπει νά στηρίξουν τήν ψήφο τους στά ἔργα καί ὄχι στά λόγια σου· νά χρησιμοποιήσουν ὡς ἀποδείξεις γιά τά ὅσα τότε ἔλεγες τά ὅσα ξέρουν ὅτι ἔκανες, ἀφοῦ δέν εἶναι δυνατό νά παρουσιαστοῦν μάρτυρες γιά κείνα. Γιατί ἐμεῖς δέν εἴχαμε δικαίωμα ὄχι μόνο νά εἴμαστε παρόντες στίς συζητήσεις σας, ἀλλά οὔτε κἀν νά βρισκόμαστε στό σπίτι μας. Ἔτσι, ἐσεῖς ἔχετε τή δυνατότητα, μολονότι ἔχετε διαπράξει κάθε κακό ἐναντίον τῆς πόλης, νά διεκδικήσετε γιά τόν ἑαυτό σας κάθε καλό. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν ἐπιμένω στήν ἄρνησή μου· δέχομαι, ἂν θέλεις, ὅτι πρόβαλες ἀντιρρήσεις. Ἄπορῶ, πάντως, τί ἀλήθεια θά ἔκανες, ἂν συμφωνοῦσες μαζί τους, ἀφοῦ τώρα πού ἔχεις ἀντιδράσει, ὅπως λές, ὀδήγησες τόν Πολέμαρχο στό θάνατο.

34

Ἀλήθεια, πῶς θά τόν ἀντιμετωπίζατε, ἂν τύχαινε νά εἴστε ἀδέλφια του ἢ καί γιοί του; θά τόν ἀθώωνατε; Ὁ Ἐρατοσθένης δμως, δικαστές, πρέπει ν' ἀποδείξει ἕνα ἀπό τά δύο: ἢ ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο ἢ ὅτι ἡ πράξη του ἦταν δίκαιη. Αὐτός δμως ὁμολόγησε ὅτι ἡ σύλληψη τοῦ ἀδελφοῦ μου ἦταν ἀδικη, καί ἐπομένως ἔχει διευκολύνει τήν ἀπόφασή σας. Ἐξάλλου, ὅπως ξέρετε, πολλοί καί ἀπό τούς πολίτες καί ἀπό τούς ξένους ἤρθαν ἐδῶ, γιά νά διαπιστώσουν ποιά θά εἶναι ἡ γνώμη σας γι' αὐτούς τούς ἀνθρώπους. Ἀπό αὐτούς, ὅσοι εἶναι συμπολίτες σας, θά φύγουν ἔχοντας μάθει ἢ ὅτι θά τιμωρηθοῦν γιά ὅποιεσδήποτε παρανομίες τους ἢ ὅτι, ἂν ἐπιτύχουν στίς ἐπιδιώξεις τους, μποροῦν νά γίνουν τύραννοι, ἐνῶ, ἂν ἀποτύχουν, θά βρεθοῦν στήν ἴδια μοίρα μέ σᾶς³⁰. Ὅσοι πάλι ξένοι βρίσκονται ἐδῶ, θά διαπιστώσουν ἂν ἀδίκᾳ ἀπελαύνουν³¹ τούς Τριάντα ἀπό τίς πόλεις τους ἢ δίκαια. Γιατί ἂν ἐσεῖς, πού εἴστε τά θύματά τους, τούς ἀθώωσετε, μολονότι τούς ἔχετε συλλάβει, ὅπως ὀδηγήσονται οἱ ξένοι θά θεωρήσουν τούς ἑαυτούς τούς ὑπερβολικούς νά παίρνουν μέτρα γιά δικό σας λογαριασμό. Τούς στρατηγούς³², πού εἶχαν νικήσει στή ναυμαχία, ὅταν εἶπαν στήν ἀπολογία τους ὅτι αἰτία ἦταν ἡ θαλασσοταραχή πού δέν μπόρεσαν νά περισυλλέξουν τούς ναυαγούς, τούς καταδικάσατε σέ θάνατο, ἐπειδή πιστεύατε ὅτι εἴχατε χρέος, γιά χάρη τῆς ἀνδρείας τῶν νεκρῶν, νά τιμωρήσετε τούς ὑπεύθυνους. Ὑστερα ἀπό αὐτά, δέν εἶναι φοβερό αὐτούς, πού, ὅταν ἦταν ἀπλοί πολίτες, ὅσο περνοῦσε ἀπό τό χέρι τους, ἔγιναν αἰτία νά ἠττηθεῖτε σέ μία ναυμαχία³³, καί ὅταν πῆραν τήν ἐξουσία,

*β. Ποινῆ ἀξία
τῶν ἔργων
τῶν Τριάντα*

35

36

ὁμολογοῦν ὅτι αὐτόβουλα θανάτωσαν πολλοὺς πολίτες χωρὶς δίκη – αὐτοὺς δὲν πρέπει ἀλήθεια νὰ τοὺς τιμωρήσετε καὶ τοὺς ἴδιους καὶ τὰ παιδιά τους μὲ τίς βαρύτερες ποινές;

37 Προσωπικά, δικαστές, ὑπολόγιζα ὅτι ἡ κατηγορία πού ἔχω διατυπώσει εἶναι ἀρκετή. Γιατί νομίζω ὅτι πρέπει κανεὶς μὲ τίς κατηγορίες του νὰ φτάσει ὡς τὸ σημεῖο ὅπου θὰ σχηματιστεῖ ἡ γνώμη ὅτι οἱ πράξεις ἑνὸς κατηγορουμένου ἀξίζουν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Αὐτὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη τιμωρία πού μπορούμε νὰ τοὺς ἐπιβάλουμε. Δὲν καταλαβαίνω, ἐπομένως, γιατί πρέπει νὰ διατυπώσω πολλές κατηγορίες ἐναντίον τέτοιων ἀνθρώπων, πού, καὶ ἂν ἀκόμα θανατώνονταν δυὸ φορές γιὰ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα

38 τους, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τιμωρηθοῦν ὅπως τοὺς ἀξίζει. Ἐξάλλου, αὐτὸς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ καταφύγει σὸ μέσο πού εἶναι συνηθισμένο σ' αὐτὴ τὴν πόλη: νὰ μὴν ἀπολογοῦνται δηλαδή οἱ κατηγορούμενοι γιὰ ὅσα ἔχουν κατηγορηθεῖ, ἀλλά, ἀναφέροντας γιὰ τὸν ἑαυτό τους διάφορα ἄσχετα πράγματα, μερικές φορές σὰς ἐξαπατοῦν, ἀποδειχνοντάς σας τάχα ὅτι εἶναι γενναῖοι στρατιῶτες ἢ

39 ὅτι κάποτε, ὅταν ὑπηρετοῦσαν ὡς τριήραρχοι, ἔπιασαν πολλὰ ἐχθρικά πλοῖα ἢ ὅτι ἔφεραν στή συμμαχία σας πολλές πόλεις πού ἦταν ἐχθρικές. Ζητήστε ἀλήθεια ἀπὸ αὐτόν νὰ σᾶς ἀποδείξει σέ ποιά περίπτωση σκότωσαν τόσους ἐχθρούς, ὅσους πολίτες³⁴, ἢ σέ ποιά περίπτωση ἔπιασαν τόσα πλοῖα, ὅσα οἱ ἴδιοι παράδωσαν³⁵, ἢ

40 ποιά πόλη πρόσθεσαν στή συμμαχία σας τόσο μεγάλη, ὅσο ἡ δική σας πού ὑποδούλωσαν. Καὶ μήπως μάξεναν ποτέ σέ μάχη τόσα ὄπλα ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, ὅσα πῆραν ἀπὸ σᾶς³⁶, ἢ μήπως κυρίεναν τέτοια τεῖχη, σάν τὰ τεῖχη τῆς πατρίδας τους πού κατεδάφισαν; Αὐτοὶ ἀκόμα καὶ τὰ ὄχυρά, πού ἦταν σέ διάφορα σημεῖα τῆς Ἀττικῆς, τὰ γκρέμισαν καὶ μετὰ σᾶς ἀνακοίνωσαν ὅτι καὶ τὸ γύρω ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ τεῖχος δὲν τὸ κατεδάφισαν μὲ ἐντολὴ τῶν Λακεδαιμονίων, ἀλλά ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι μ' αὐτόν τὸν τρόπο γινόταν ἀσφαλέστερη ἡ ἐξουσία τους³⁷.

γ. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Ἐρατοσθένη

41 Πολλές φορές, ἀλήθεια, ἀπόρησα μὲ τὸ θράσος αὐτῶν πού υπερασπίζον τὸν κατηγορούμενο, ἀλλά μετὰ σκέφτομαι ὅτι οὐσιαστικά τῆς ἴδιας κατηγορίας ἄνθρωποι εἶναι ἐκεῖνοι πού διαπράττουν ὅλα τὰ ἐγκλήματα καὶ ἐκεῖνοι πού ἐπιδιοκίμαζον τοὺς ἐγκληματίες.

42 Γιατί δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού οἱ πράξεις τοῦ Ἐρατοσθένη

στρέφονταν έναντίον τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας· καί στήν περίοδο τῶν τετρακοσίων, προσπαθώντας νά ἐπιβάλοι ὀλιγαρχική διοίκηση στό στρατόπεδο, δοκίμασε νά φύγει ἀπό τόν Ἑλλησποντο, ἐγκαταλείποντας τό πλοῖο του, ἐνῶ ἦταν τριήραρχος, μαζί μέ τόν Ἰατροκλῆ καί μερικούς ἄλλους³⁸, πού δέ χρειάζεται νά ἀναφέρω τά ὀνόματά τους. Καί ὅταν ἔφτασε ἐδῶ, ὄλες οἱ ἐνέργειές του ἦταν ἀντίθετες μ' ἐκείνους πού ἤθελαν τή διατήρηση τῆς δημοκρατίας. Γι' αὐτά θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ

Θά παραλείψω τά καθέκαστα τῆς ζωῆς του στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα³⁹. Ὅταν ἐγίνε ἡ ναυμαχία⁴⁰ καί βρῆκε τήν πόλη ἡ συμφορά, ἐνῶ εἶχαμε ἀκόμα δημοκρατία, νά πῶς ἄρχισε ἡ ἐμφύλια διαμάχη: Οἱ λεγόμενοι ἑταῖροι ὄρισαν πέντε ἀντρες ὡς ἐφόρους⁴¹, ὑπεύθυνους δηλαδή γιά τήν ὀργάνωση τῶν πολιτῶν⁴², στήν πραγματικότητα ἀρχηγούς τῶν συνωμοτῶν, καί φυσικά ὑπαίτιους γιά ὄλα ὅσα γίνονταν ἐκείνη τήν περίοδο ἐναντίον τοῦ λαοῦ σας. Ἀνάμεσα τους ἦταν ὁ Ἐρατοσθένης καί ὁ Κριτίας⁴³. Αὐτοί τοποθέτησαν ἐπόπτες στίς δέκα φυλές⁴⁴ καί μ' αὐτούς ἔδιναν γραμμή γιά τό ποιά μέτρα ἔπρεπε νά ψηφιστοῦν καί ποιοί ἦταν ἀπαραίτητο νά καταλάβουν διάφορες καίριες θέσεις· καί γενικά εἶχαν ἀπόλυτη ἐξουσία νά κάνουν ὅτιδήποτε ἄλλο ἤθελαν. Ἔτσι, ὄχι μόνο οἱ ἐχθροί σας ἀλλά ἀκόμα καί οἱ συμπολίτες σας συνωμοτοῦσαν ἐναντίον σας, γιά νά μήν εἶστε πιά σέ θέση νά πάρετε μιά σωστή ἀπόφαση καί νά πιάξετε ἀπό φοβερές ἐλλείψεις⁴⁵. Γιατί ἤξεραν πολύ καλά ὅτι μέ διαφορετικό τρόπο δέ θά μπορέσουν νά ὑπερισχύσουν· ἐνῶ, ἂν ἐσεῖς βρεθεῖτε σέ ἀδιέξοδο, θά τό κατορθώσουν. Καί πίστευαν ὅτι ἐσεῖς, καθώς ἐπιθυμοῦσατε νά ἀπαλλαγεῖτε ἀπό τίς τεράστιες δυσκολίες πού ἀντιμετωπιζάτε, δέ θά ὑπολογίσετε καθόλου τά ὄσα θά ἐπακολουθοῦσαν ἀργότερα. Γι' αὐτό ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ὀρίστηκε ἐφορος, θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες, ὄχι φυσικά τοῦς συνεργάτες του (αὐτό δέ θά μοῦ ἦταν δυνατό), ἀλλά ὄσους τό ἄκουσαν ἀπό τόν ἴδιο. Καί ὄμως, ἂν ἐκείνοι σκέφτονταν σωστά, θά εἶχαν πρόθυμα καταθέσει ἐναντίον τους καί θά εἶχαν τιμωρήσει αὐστηρά αὐτούς πού

τούς διδάξαν τὴν παρανομία· καὶ ὅσο γιὰ τοὺς ὄρκους ποὺ ἔδωσαν⁴⁶, ἂν σκέφτονταν σωστά, δὲ θά θεωροῦσαν ἔγκυρους ὄσους ἦταν γιὰ τὸ κακὸ τῶν πολιτῶν, ἐνῶ εὐκόλα παράβαιναν ὄσους ἦταν γιὰ τὸ καλὸ τῆς πόλης. Αὐτὰ μόνο ἔχω νὰ πῶ σχετικά μέ τοὺς συνεργάτες τους. Κάλεσέ μου⁴⁷ τοὺς μάρτυρες. Ἄνεβείτε στό βῆμα.

M A R T Y Ρ Ε Σ

- 48 Ἄκουσατε τοὺς μάρτυρες. Τέλος, δταν ἀνέβηκε στήν ἐξουσία, δὲ βοήθησε νὰ γίνει τίποτε καλὸ, παρά ἓνα σωρὸ ἄλλα. Ἄν ἦταν ἐντιμὸς ἄνθρωπος, ἔπρεπε πρῶτα πρῶτα νὰ μὴν πάρει στά χέρια του παράνομη ἐξουσία· ὕστερα, νὰ ἀποκαλύψει στή βουλή σχετικά μέ τίς καταδόσεις⁴⁸ ὅτι ἦταν πλαστές καὶ ὅτι τὰ ὄσα καταγγέλλουν ὁ Βάτραχος καὶ ὁ Αἰσχυλίδης⁴⁹ δὲν εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ ἀπλῶς μεταφέρουν τίς κατηγορίες ποὺ εἶχαν ἐπινοήσει οἱ Τριάντα, μέ σκοπὸ νὰ βλάψουν τοὺς πολίτες. Ἄλλωστε, δικαστές, ὄσοι ἦταν ἐχθρικοὶ ἀπέναντι στή δημοκρατικὴ μερίδα τοῦ λαοῦ σας, δὲν ἔχαναν τίποτε μέ τὸ νὰ σωπαίνουν, ἀφοῦ ἄλλοι πρότειναν καὶ ἐκτελοῦσαν ὅλα ἐκεῖνα, ποὺ χειρότερά τους δὲν ἦταν δυνατὸ ποτέ νὰ συμβοῦν στήν πόλη. Ὅσοι πάλι ἰσχυρίζονται ὅτι εἶχαν εὐνοϊκὲς διαθέσεις, πῶς δὲν τίς ἔδειξαν τότε, καὶ λέγοντας οἱ ἴδιοι ὅτι ἦταν τὸ σωστὸ καὶ ἐμποδίζοντας ὄσους παρανομοῦσαν;
- 50 Θά μπορούσε ἴσως ὁ κατηγορούμενος νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι φοβόταν, καὶ αὐτὸ θά ἱκανοποιήσει μερικοὺς ἀπὸ σᾶς. Μόνον μὴ τύχει καὶ προσπαθήσει νὰ ἀποδείξει στήν ἀπολογία του ὅτι ἐναντιώθηκε στοὺς Τριάντα. Γιατί ἐδῶ ἀκριβῶς θά φανεῖ ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐπιδοκίμαζε καὶ μάλιστα ὅτι εἶχε τόση δύναμη, ὥστε, μολονότι ἀντιδρούσε, δὲν ἔπαθε τίποτε ἀπ' αὐτούς. Ἄλλωστε, αὐτὴ τὴν προθυμία του ὄφειλε νὰ τὴν ἐκδηλώσει γιὰ νὰ σώσει ἐσᾶς καὶ ὄχι τὸ Θηραμένην,
- 51 ποὺ σᾶς ἔβλαψε τόσο πολὺ. Αὐτὸς ὅμως θεωροῦσε ἐχθρὸ του τὴν πόλη καὶ φίλους του τοὺς δικούς σας ἐχθρούς, ὅπως πρόκειται ἀμέσως νὰ σᾶς ἐκθέσω μέ πολλές ἀποδείξεις καὶ γιὰ τίς δύο περιπτώσεις, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ ὅτι οἱ διαφορὲς μέσα στήν ὁμάδα τῶν Τριάντα ἀναφύονταν ὄχι γιὰ τὸ δικὸ σας συμφέρον ἀλλὰ γιὰ τὸ δικὸ τους: ποιά δηλαδή ἀπὸ τίς δύο μερίδες⁵⁰ θά ἐφαρμόσει τὸ πρόγραμμα τους καὶ θά πάρει στά χέρια τὴν ἐξουσία τῆς πόλης. Γιατί,
- 52

ἂν πραγματικά συγκρούονταν ἀνάμεσά τους γιὰ χάρη αὐτῶν πού ἀ-
δικοῦνταν, πού ἄλλοῦ ἦταν ὠραιότερο γιὰ ἓναν ἄνθρωπο πού εἶχε
τὴν ἐξουσία νὰ ἐκδηλώσει τὴν καλὴ του διάθεση, παρά ὅταν ὁ Θρα-
σύβουλος εἶχε καταλάβει τὴ Φυλὴ; Αὐτός ὁμως, ἀντὶ νὰ ὑποσχεθεῖ
ἢ νὰ προσφέρει κάποια βοήθεια σ' αὐτούς πού βρισκόνταν στὴ Φυ-
λὴ, πέρασε μὲ τούς συνεργάτες του στὴ Σαλαμίνα καὶ μετὰ στὴν
'Ελευσίνα καὶ ἐκεῖ ἐκλείσε στὴ φυλακὴ τριακόσιους πολίτες καὶ μὲ
μιὰ κοινὴ ψήφο⁵¹ τούς καταδίκασε ὅλους σὲ θάνατο.

“Ὅταν κατεβήκαμε στὸν Πειραιᾶ καὶ δημιουργήθηκαν οἱ γνω- 53
στές ταραχές καὶ ἄρχισαν οἱ συζητήσεις γιὰ τὴν εἰρήνη, ὅλοι μας
τρέφαμε πολλές ἐλπίδες νὰ συνεννοηθοῦμε ἀνάμεσά μας, ὅπως τὸ ἔ-
δειξαν καὶ οἱ δύο ἀντίπαλες μερίδες. Οἱ πολίτες τοῦ Πειραιᾶ, ὅταν
εἶχαν ὑπερισχύσει, ἄφησαν τούς ἄλλους νὰ φύγουν· καὶ ἐκείνοι ἤρ- 54
θαν στὴν Ἀθήνα, ἀπ' ὅπου ἐξόρισαν τούς Τριάντα, ἐκτός ἀπὸ τὸ
Φεῖδωνα καὶ τὸν Ἐρατοσθένη, καὶ ὄρισαν μὲ ἐκλογή ἄρχοντες τούς
μεγαλύτερους ἐχθρούς τους, πιστεύοντας, δικαιολογημένα, ὅτι ὅσοι
ἦταν ἀντίθετοι μὲ τούς Τριάντα ἦταν μὲ τὸ μέρος τῆς μερίδας τοῦ
Πειραιᾶ. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς ἦταν ὁ Φεῖδωνας, ὁ Ἴπποκλῆς, ὁ 55
'Επιχάρης ἀπὸ τὴν Λάμπρες⁵² καὶ διάφοροι ἄλλοι, πού ἔδιναν τὴν
ἐντύπωση ὅτι βρισκόνταν σὲ μεγάλη ἀντίθεση μὲ τὸ Χαρικλῆ⁵³ καὶ
τὸν Κριτία καὶ τὴν πολιτικὴ τους ὁμάδα. Ὅταν ὁμως αὐτοὶ πῆραν
τὴν ἐξουσία, δημιούργησαν πολὺ μεγαλύτερη διάσταση καὶ πόλεμο
ἀνάμεσα στὴν μερίδα τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Ἀθήνας. Μὲ τὸν τρόπο 56
αὐτὸ ἔδειξαν φανερά ὅτι οἱ διαφωνίες ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν γιὰ τὸ
συμφέρον τῶν πολιτῶν οὔτε εἰδικά γιὰ ἐκείνους πού χάνονταν ἀδι-
κα· καὶ δὲν τούς ἐνοχλοῦσαν ὅσοι εἶχαν θανατωθεῖ οὔτε ὅσοι ἦταν
νὰ θανατωθοῦν, ἀλλὰ ὅσοι εἶχαν μεγαλύτερη δύναμη καὶ πλουτιζαν
γρηγορότερα ἀπ' αὐτούς. Γιατί, μόλις πῆραν στὰ χέρια τους τὴν διά- 57
φορὴ ἀρχὴ καὶ τὴν διακυβέρνηση τῆς πόλης, ἄνοιξαν πόλεμο καὶ
μὲ τὰ δύο στρατόπεδα: καὶ μὲ τούς Τριάντα, πού εἶχαν πράξει κάθε
κακό, καὶ μὲ σᾶς, πού εἶχατε πάθει κάθε κακό. Καὶ ὁμως ἦταν σὲ ὁ-
λους φανερό ὅτι, ἂν δίκαια ἐξορίζονταν ἐκείνοι, τότε ἐσεῖς ἀδίκαια,
καὶ ἂν ἐσεῖς δίκαια, τότε οἱ Τριάντα ἀδίκαια· γιατί, βέβαια, δὲν εἶχαν
ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὴν πόλη, ἐπειδὴ θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι γιὰ ἄλλες
πράξεις παρά γιὰ τὴν πόλη, ἐπειδὴ θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι γιὰ ἄλλες 58
γάλη ὄργη, γιατί ὁ Φεῖδωνας, μολονότι ὀρίστηκε γιὰ νὰ σᾶς συμφι-

λιώσει και νά σᾶς ἐπαναφέρει ἀπό τήν ἐξορία, εἶναι συνυπεύθυνος μέ τόν Ἐρατοσθένη γιά τίς ἴδιες πράξεις· γιά τόν ἴδιο ἀκριβῶς σκοπό ἦταν ἐτοιμος, χρησιμοποιώντας ἐσᾶς⁵⁴, νά βλάψει τοὺς ἰσχυρότερους ἀπό τοὺς συνεργάτες του, ἐνῶ δέν εἶχε καμιά πρόθεση νά παραδώσει τήν πόλη σ' ἐσᾶς, πού εἶχατε ἐξοριστεῖ ἀπό αὐτήν ἄδικα. Ἀντίθετα μάλιστα, πῆγε στή Λακεδαίμονα καί προσπάθησε νά τοὺς πείσει ἐκεῖ νά ἀναλάβουν ἐκστρατεία ἐναντίον σας, προβάλλοντας τό πλαστό ἐπιχείρημα, ὅτι τάχα ἡ πόλη θά περνοῦσε στά χέρια τῶν Βοιωτῶν⁵⁵, καί λέγοντας διάφορα ἄλλα πού, ὅπως πίστευε, θά τοὺς ἐπειθάν ὁπωςδήποτε. Καί ὅταν δέν κατόρθωσε νά ἐπιτύχει στά σχέδια του (εἶτε ἐπειδὴ στάθηκαν ἐμπόδιο κάποιοι θρησκευτικοί λόγοι⁵⁶ εἶτε ἐπειδὴ δέν ἤθελαν οἱ ἴδιοι οἱ Σπαρτιάτες) δανείστηκε ἑκατό τάλαντα, γιά νά μπορέσει νά χρησιμοποιήσει μισθοφόρους γιά βοήθεια, καί ζήτησε γιά διοικητὴ τους τό Λύσανδρο⁵⁷, πού εἶχε τίς καλύτερες διαθέσεις γιά τήν ὀλιγαρχία καί τίς χειρότερες γιά τήν πόλη, καί ἐπιπρόσθετα μισοῦσε θανάσιμα τοὺς πολίτες τοῦ Πειραιᾶ. Ἐχοντας λοιπόν μισθώσει ἀνθρώπους κάθε κατηγορίας, μέ σκοπό νά ἐξοντώσουν τήν πόλη, καί προσπαθώντας νά προσελκύσουν καί ἄλλες πόλεις καί τελικά νά πείσουν τοὺς Λακεδαιμόνιους καί ὄσους μπορούσαν ἀπό τοὺς συμμάχους τους, ἐτοιμάζονταν ὄχι νά εἰρηνέψουν ἀλλὰ νά καταστρέψουν τήν πόλη. Τοὺς ἐμπόδισαν ὁμως οἱ γενναῖοι ἐκεῖνοι ἄντρες· σ' αὐτοὺς ἐσεῖς πρέπει νά δείξετε, τιμωρώντας τοὺς κοινούς ἐχθροὺς σας, ὅτι θά ἀνταποδώσετε τήν εὐγνωμοσύνη πού τοὺς ὀφείλετε. Αὐτὰ ὁμως τά ξέρετε καί σεῖς οἱ ἴδιοι καί, ἐπομένως, δέ βλέπω γιατί πρέπει νά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες. Καί ὁμως θά παρουσιάσω· γιατί καί ἐγὼ χρειάζομαι λίγη ἀνάπαυση, καί σέ μερικούς ἀπό σᾶς εἶναι πιό εὐχάριστο ν' ἀκοῦτε τά ἴδια πράγματα ἀπό ὅσο γίνεται περισσότερους.

M A R T Y P E Σ

62 δ. Ἡ πολιτικὴ
στάση τοῦ
Θηραμένη

Ἄν μοῦ ἐπιτρέπετε, σκοπεύω τώρα νά σᾶς ἐκθέσω τά σχετικά μέ τό Θηραμένη, ὅσο μπορῶ συντομότερα. Σᾶς παρακαλῶ νά μέ ἀκούσετε, γιά τό συμφέρον καί τό δικό σας καί τῆς πόλης. Καί μὴ περάσει ἀπό τῆ σκέψη κανενός ὅτι, ἐνῶ εἶναι ὑπόδικος ὁ Ἐρατοσθένης, ἐγὼ ἀντικανονικά κατηγορῶ τό Θηραμένη. Ἐχω τήν πληροφορία ὅτι ὁ κατηγορούμενος θά χρησιμοποιήσει στήν ἀπολογία του

αυτό τό ἐπιχείρημα: πώς δηλαδή ἦταν φίλος μ' ἐκεῖνον καί συνυ-
πεύθυνος γιά τίς ἴδιες πολιτικές πράξεις. Τότε ὅπωςδήποτε θά φτά- 63
σει καί στό σημῆο, φαντάζομαι, νά ἰσχυριστεῖ ὅτι, ἀνήκοντας στήν
ἴδια πολιτική μερίδα μέ τό Θεμιστοκλῆ⁵⁸, φρόντισε νά οἰκοδομη-
θοῦν τά τείχη, ἀφοῦ μαζί μέ τό Θηραμένη φρόντισε νά κατεδαφι-
στοῦν. Δέ μοῦ φαίνεται, ὁμως, ὅτι αὐτοί οἱ δύο ἄνθρωποι ἦταν τῆς
ἴδιας κατηγορίας. Ὁ ἕνας οἰκοδόμησε τά τείχη παρά τήν ἀντίδρα-
ση τῶν Λακεδαιμονίων, ἐνῶ ὁ ἄλλος τά κατεδάφισε ἔχοντας ἐξα-
πατήσει τούς πολίτες. Ἔτσι, αὐτό πού ἔχει συμβεῖ στήν πόλη εἶναι 64
τό ἀντίστροφο ἀπ' ὅ,τι θά περίμενε κανεῖς. Κανονικά δηλαδή θά ἄ-
ξιζε μαζί μέ τό Θηραμένη νά ἔχουν ἐξοντωθεῖ καί οἱ ὀπαδοί του,
ἐκτός καί ἂν κανενός οἱ πράξεις ἦταν ἀντίθετες ἀπό ἐκεῖνου. Ἐδῶ
ὁμως βλέπω ὅτι καί οἱ ἀπολογίες ἀναφέρονται σ' ἐκεῖνον καί ὅσοι
ἦταν συνεργάτες του προσπαθοῦν νά ἀποσπάσουν τιμές, λές καί ἐ-
κεῖνος ἦταν ὁ δημιουργός πολλῶν καλῶν καί ὄχι μεγάλων κακῶν.

Αὐτός, πρῶτα πρῶτα, εἶχε μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιά τήν 65
πρώτη ὀλιγαρχική κυβέρνηση, ἀφοῦ σᾶς ἔπεισε νά ψηφίσετε τό
πολίτευμα τῶν τετρακοσίων. Ὁ πατέρας του, πού ἦταν ἕνας ἀπό
τούς προβούλους, ἔκανε τά ἴδια, ἐνῶ αὐτόν, ἐπειδή τόν θεωροῦσαν
ὅτι ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα τήν πολιτική τους, οἱ ὀλιγαρχικοί τόν
ὄρισαν στρατηγό. Καί ὅσο διάστημα εἶχε κάποιο κύρος, ἔδειχνε 66
νά μένει πιστός στίς ὑποθέσεις τῆς πόλης. Ὄταν ὁμως ἄρχισε νά
διαπιστώνει ὅτι ὁ Πείσανδρος, ὁ Κάλλαισχος⁵⁹ καί μερικοί ἄλ-
λοι ἀποχτοῦσαν μεγαλύτερη ἀπό αὐτόν δύναμη, ἐνῶ παράλληλα
ἡ δημοκρατική μερίδα τοῦ λαοῦ σας δέν ἔδειχνε διάθεση νά τούς
ἀκολουθήσει, τότε καί ἀπό φόβο γιά ἐκεῖνους καί ἀπό φόβο
σ' ἐσᾶς, συνεργάστηκε μέ τόν Ἀριστοκράτη⁶⁰. Καί ἐπειδή ἤθελε 67
νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἦταν πιστός στό δημοκρατικό λαό
σας, μέ τίς κατηγορίες του προκάλεσε τήν ἐκτέλεση τοῦ Ἀντι-
φῶντα⁶¹ καί τοῦ Ἀρχεπτόλεμου⁶², παρόλο πού ἦταν στενότατοι
φίλοι του. Καί ἔφτασε σέ τέτοιο σημῆο φαυλότητος, ὥστε ταυτό-
χρονα καί ἐσᾶς ὑποδούλωσε, γιά νά κερδίσει τήν ἐμπιστοσύνη
ἐκεῖνων, καί τούς φίλους του ἐξόντωσε, γιά νά κερδίσει τή δι- 68
κή σας.

Μέ ὅλες τίς τιμές καί τίς ἐξαιρετικές διακρίσεις πού ἀποχτοῦ-
σε, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔδωσε τήν ὑπόσχεση νά σώσει τήν πόλη, ὁ ἴδιος
τήν κατάστρεψε: εἶπε ὅτι ἀνακάλυψε ἕνα τέχνασμα σπουδαῖο καί

ἀποτελεσματικό (ὕποσχέθηκε νά κλείσει εἰρήνη, χωρίς οὔτε ὀμή-
ρους νά δώσει οὔτε τά τείχη νά κατεδαφίσει οὔτε τά πλοῖα νά πα-
69 ραδώσει), ἀλλά δέ δέχτηκε νά τό ἀνακοινώσει σέ κανένα, μόνο
ζήτησε νά τοῦ ἔχετε ἐμπιστοσύνη. Καί σεις, Ἀθηναῖοι⁶³, μολονότι
τό Συμβούλιο τοῦ Ἄρειου Πάγου⁶⁴ ἔπαιρνε τά κατάλληλα μέτρα
γιά τή σωτηρία τῆς πόλης καί πολλοί ἀντιδρούσαν στίς ἐνέργειες
τοῦ Θηραμένη, καί φυσικά, ὅλοι σας ξέρατε ὅτι γενικά οἱ ἄνθρω-
ποι κρατοῦν διάφορα μυστικά μόνο γιά προστασία ἀπό τοὺς ἐχ-
θρούς, ἐνῶ ἐκεῖνος δέν ἠθελε νά ἀποκαλύψει ἀνάμεσα στοὺς συμ-
πολίτες του τά ὅσα σκόπευε νά πει στοὺς ἐχθρούς – παρ' ὅλα αὐ-
70 τά, τοῦ ἐμπιστευτήκατε τήν πατρίδα, τά παιδιά, τίς γυναῖκες καί
τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς σας. Καί ἐκεῖνος ἀπ' ὅσα ὑποσχέθηκε
δέν πραγματοποιοῖσε βέβαια τίποτε, ἀλλά εἶχε τόσο βαθιά συνει-
δητοποιήσει ὅτι ἡ πόλη ἔπρεπε νά ταπεινωθεῖ καί νά ἐξασθενή-
σει, ὥστε σᾶς ἔπεισε νά προβεῖτε σέ ἐνέργειες πού ὡς τότε κανεῖς
οὔτε ἀπό τοὺς ἐχθρούς σας ἀνάφερε οὔτε ἀπό τοὺς συμπολίτες σας
περίμενε. Καί αὐτά ὄχι ἐπειδὴ πιεζόταν ἀπό τοὺς Λακεδαιμό-
νιους· ὁ ἴδιος αὐτοπροαίρετα ἔδωσε ὑποσχέσεις καί τά τείχη τοῦ
71 Πειραιᾶ νά κατεδαφίσει καί τό πολίτευμα πού εἶχατε νά καταλύ-
σει. ἤξερε βέβαια πολύ καλά ὅτι, ἂν δέν χάσετε κάθε ἐλπίδα,
γρήγορα θά ζητήσετε τήν τιμωρία του.

Καί στό τέλος, δικαστές, δέν ἄφησε νά πραγματοποιηθεῖ ἡ
ἀπαραίτητη συνέλευση τοῦ λαοῦ, παρά μόνο ὅταν εἶχε τηρήσει
μέ ἐπιμέλεια τήν προθεσμία πού τοῦ εἶχαν ὀρίσει ἐκεῖνοι⁶⁵, ὅποτε
72 ἔστειλε καί ἔφερε ἀπό τή Σάμο τά πλοῖα πού ἦταν μαζί μέ τό Λύ-
σανδρο, καί ἔτσι ἐγκαταστάθηκε στήν πόλη μας τό στρατόπεδο
τῶν ἐχθρῶν. Τότε ἀκριβῶς, κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθήκες, καί ἐνῶ
ἦταν παρόντες ὁ Λύσανδρος, ὁ Φιλοχάρης καί ὁ Μιλτιάδης⁶⁶,
κάλεσαν τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ πολι-
τευματος, ἔτσι πού κανεῖς ἀπό τοὺς ρήτορες⁶⁷ νά μὴν μπορεῖ νά
73 ἀντιδράσει ἢ νά τοὺς ἀπειλήσει, καί ἐσεῖς νά μὴν ἀποφασίσετε
αὐτά πού σύμφεραν στήν πόλη, ἀλλά νά ψηφίσετε τά ὅσα σχεδία-
ζαν ἐκεῖνοι. Σηκώθηκε λοιπόν τότε ὁ Θηραμένης καί πρότεινε νά
ἀναθέσετε τή διακυβέρνηση τῆς πόλης σέ τριάντα ἄντρες καί νά
υἱοθετήσετε τό πολιτικό σύστημα πού παρουσίασε ὁ Δρακοντί-
δης⁶⁸. Ἐσεῖς ὅμως, παρόλο πού βρισκόσασταν κάτω ἀπό τέτοια
πίεση, δείχνατε μέ τίς φωνές σας ὅτι δέ σκοπεύετε νά δεχτεῖτε τίς

προτάσεις τους. Γιατί ξέρατε ότι εκείνη τή μέρα είχατε συγκεν- 74
τρωθεί για νά αποφασίσετε για τή δουλεία ἢ τήν ἔλευθερία σας.
Καί ὁ Θηραμένης, δικαστές, (καί για ὅλα αὐτά θά ἔχω μάρτυρες
ἐσᾶς τοὺς ἴδιους) δήλωσε ὅτι ὁ ἴδιος δέ δίνει καμιά σημασία στίς
ἀποδοκιμασίες σας, ἐπειδή ἤξερε ὅτι πολλοί ἀπό τοὺς Ἀθηναίους
ἀκολουθοῦσαν τήν ἴδια πολιτική μ' αὐτόν, καί ἐξάλλου οἱ προ-
τάσεις του ἐβρισκαν σύμφωνους τό Λύσανδρο καί τοὺς Λακεδαι-
μόνιους. Μετά ἀπό ἐκεῖνον σηκώθηκε ὁ Λύσανδρος, πού εἶπε
πολλά καί διάφορα καί ἀκόμα ὅτι σᾶς εἶχε ἀπέναντί του ἔνοχους
για παράβαση τῶν συνθηκῶν⁶⁹, καί ὅτι, ἐπομένως, τώρα δέν πρό-
κειται νά αποφασίσετε για τό πολίτευμα, ἀλλά για τή σωτηριά 75
σας, ἄν δέ συμμορφωθείτε μέ τίς προτάσεις τοῦ Θηραμένη.
Ἄπ' ὅσους βρίσκονταν στή συνέλευση, ὅσοι ἦταν τίμιοι πολίτες,
ἐπειδή εἶχαν ἀντιληφθεῖ τή σκεωρία καί τό ἀδιέξοδο, ἄλλοι ἔμει-
ναν ἐκεῖ καί σώπασαν, ἐνῶ ἄλλοι σηκώθηκαν καί ἔφυγαν, ἔχοντας
τουλάχιστο τή συναίσθηση ὅτι δέν ψήφισαν τίποτε ἐπιζήμιο για
τήν πόλη. Καί μόνο ἐλάχιστοι, πού ἦταν καί φαῦλοι καί κακό- 76
βουλοι, ἐπιδοκίμασαν μέ τήν ψήφο τους τίς ἐντολές πού εἶχαν
δοθεῖ. Συγκεκριμένα, εἶχαν πάρει γραμμή νά ψηφίσουν δέκα ἄν-
τρες πού εἶχε ὑποδείξει ὁ Θηραμένης, δέκα πού πρότειναν αὐτοί
πού εἶχαν χρηματίσει ἔφοροι καί δέκα ἀπό τοὺς παρόντες. Ἀντι-
λαμβάνονταν τόσο καλά τήν ἀδυναμία σας καί ἦταν τόσο βέβαιοι 77
για τή δύναμή τους, ὥστε ἤξεραν ἀπό πρὶν τά ὅσα θά διεξάγονταν
στή συνέλευση. Καί για ὅλα αὐτά δέ χρειάζεται νά δώσετε πίστη
σ' ἐμένα ἀλλά σ' ἐκεῖνον, ἀφοῦ ὅλα ὅσα ἔχω πεῖ τά ἀνάφερε στήν
ἀπολογία του μπροστά στή βουλή⁷⁰, προσβάλλοντας κυριολεκτι-
κά καί τοὺς ἐξόριστους, μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι εἶχαν γυρίσει πίσω
χάρη στή μεσολάβησή του, ἐνῶ δέν ἔδειχναν κανένα ἐνδιαφέρον
οἱ Λακεδαιμόνιοι, προσβάλλοντας καί τοὺς πολιτικούς συνεργά-
τες του μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι, παρόλο πού ἦταν ὑπεύθυνος για ὅλα
ὅσα εἶχαν γίνει, ὅπως ἀκριβῶς σᾶς ἔχω ἐκθέσει, τόν μεταχειρίζον- 78
ταν μ' αὐτό τόν τρόπο, ἐνῶ καί ὁ ἴδιος εἶχε ἐκδηλώσει ἔμπρακτα
τήν ἀξιοπιστία του καί ἐκεῖνοι εἶχαν δεσμευτεῖ ἀπέναντί του μέ
ὄρκους.

Καί μολονότι ἦταν ὑπεύθυνος για τόσα καί ἄλλα κακά καί
αἰσχρά, καί παλιά καί πρόσφατα, καί μικρά καί μεγάλα, θά τολ-
μήσουν αὐτοί νά δηλώσουν ὅτι εἶναι φίλοι του. Καί ὅμως ὁ Θη-

ραμένης θανατώθηκε όχι από τό ενδιαφέρον του γιά σᾶς ἀλλά ἀπό τή φαυλότητά του. Τιμωρήθηκε δίκαια στήν περίοδο τῆς ὀλιγαρχίας (ἀφοῦ τήν εἶχε κιάλας καταλύσει), ὅπως θά μπορούσε νά τιμωρηθεῖ καί σέ περίοδο δημοκρατίας. Δύο φορές σᾶς ὑποδούλωσε, περιφρονώντας αὐτά πού εἶχε καί ἐπιδιώκοντας αὐτά πού δέν εἶχε⁷¹· χρησιμοποιώντας γιά πρόσχημα τήν πιό ὠραία λέξη⁷², δίδασκε μέ τό παράδειγμά του τίς χειρότερες πράξεις.

Γενική 79
ἀνακεφαλαίωση

Σχετικά μέ τό Θηραμένη ἀρκετές εἶναι οἱ κατηγορίες πού διατύπωσα. Τώρα ὁμως ἔχετε μπροστά σας μιά εὐκαιρία, πού δέ σᾶς ἐπιτρέπει νά δεῖξετε διάθεση συγγνώμης καί συμπάθειας· πρέπει νά τιμωρήσετε καί τόν Ἐρατοσθένη καί τούς συνεργάτες του. Ὅχι δταν πολεμάτε νά εἶστε δυνατότεροι ἀπό τούς ἐθνικούς σας ἐχθρούς, καί 80 δταν ψηφίζετε κατώτεροι ἀπό τούς πολιτικούς σας ἀντιπάλους· καί οὔτε νά αἰσθάνεστε εὐγνωμοσύνη γιά ὅσα αὐτοί ὑπόσχονται διτι θά πράξουν καί ὄχι ὀργή γιά ὅσα ἔχουν πράξει· καί οὔτε νά παίρνετε μέτρα ἐναντίον τῶν Τριάντα ὅσο εἶναι μακριά σας, καί νά τούς ἀφήνετε ἐλεύθερους δταν εἶναι δίπλα σας· καί οὔτε ἐσεῖς οἱ ἴδιοι νά βοηθήσετε τόν ἑαυτό σας λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ τύχη πού σᾶς τούς παράδωσε.

Ἐπίλογος: 81
α. Λόγοι πού
ἐπιβάλλουν
καταδίκη

Ἔχω διατυπώσει τίς κατηγορίες μου γιά τόν Ἐρατοσθένη καί τούς φίλους του, πού θά τούς ἀναφέρει στήν ἀπολογία του ὡς ὑπεύθυνους καί πού τούς εἶχε συνεργάτες του στά ἐγκλήματά του. Ὡστόσο αὐτός ὁ δικαστικός ἀγώνας δέ διεξάγεται μέ τούς ἴδιους ὁρους καί γιά τήν πόλη καί γιά τόν Ἐρατοσθένη. Αὐτός ἦταν κάποτε ταυτόχρονα κατήγορος καί δικαστής αὐτῶν πού κρίνονταν, ἐνῶ ἐμεῖς στήν προκειμένη περίπτωση ἔχουμε ἕναν πού κατηγορεῖ καί 82 ἕναν πού ἀπολογεῖται. Αὐτοί ἐκτελοῦσαν χωρίς δίκη ἀνθρώπους ὀλοτέλα ἀθώους, ἐνῶ ἐσεῖς θεωρεῖτε ὀρθό νά δικάσετε σύμφωνα μέ τούς νόμους αὐτούς πού κατάστρεψαν τήν πόλη, αὐτούς πού, καί παράνομα νά θέλατε νά τούς τιμωρήσετε, δέ θά μπορούσατε νά τούς ἐπιβάλετε ποινή ἀντίστοιχη μέ τά ἐγκλήματα πού διέπραξαν ἐναντίον τῆς πόλης. Τί ἀλήθεια θά μπορούσαν νά πάθουν, γιά νά τιμωρηθοῦν ἀνάλογα μέ τίς πράξεις τους; Μήπως ἄν θανατώνατε τούς ἴδιους καί τά παιδιά τους, θά τούς τιμωρούσαμε ὅπως τούς ἄξιζε γιά ὄλο ἐκεῖνο τό φονικό τῶν πατέρων, τῶν γιῶν καί τῶν ἀδελφῶν μας, πού αὐτοί τούς ὀδηγοῦσαν στό θάνατο χωρίς δίκη; Μήπως ἄν δη-

μεύατε τίς φανερές περιουσίες τους, αυτό θά ἦταν ἀρκετό γιά τήν πόλη, πού τῆς ἀρπαξαν τόσα πολλά, ἤ γιά τούς πολίτες, πού τούς ρήμαζαν τά σπίτια; Ἄφου λοιπόν, ὅπως καί νά τούς μεταχειριστεῖτε, δέ θά μπορούσατε νά τούς ἐπιβάλετε μιά ἱκανοποιητική ποινή, δέν εἶναι ντροπή νά ἀρνηθεῖτε καί ὅποιαδήποτε ἔστω ἱκανοποίηση θά μπορούσε κανεῖς νά πάρει ἀπ' αὐτούς;

84

Ἔχω τή γνώμη ὅτι θά τολμοῦσε τά πάντα ἕνας ἄνθρωπος πού αὐτή τή στιγμή, ἐνῶ δικαστές του δέν εἶναι ἄλλοι παρά τά ἴδια τά θύματά του, ἔρχεται νά ὑπερασπίσει τόν ἑαυτό του μπροστά στούς ἴδιους τούς μάρτυρες τῆς φαυλότητάς του. Τόσο πολύ ἤ ἐσαῖς περιφρονεῖ ἤ σέ ἄλλους στηρίζεται. Καί τά δύο αὐτά πρέπει νά σᾶς ἐνδιαφέρουν, ἂν σκεφτεῖτε ὅτι οὔτε ἐκεῖνα τά παλιά θά εἶχαν κατορθώσει, ἂν δέ συνεργάζονταν μαζί τους καί ἄλλοι, οὔτε τώρα θά ἐπιχειροῦσαν νά ἐμφανιστοῦν στή δίκη, ἂν δέν πίστευαν ὅτι θά τούς σώσουν ὅσοι ἦρθαν ἐδῶ, ὄχι γιά νά βοηθήσουν αὐτούς, ἀλλά ἐπειδή ἐλπίζουν ὅτι οἱ ἴδιοι θά ἐξασφαλίσουν ἀπόλυτη σιγουριά καί γιά ὅσα ἔκαναν καί γιά νά κάνουν ἀπό τώρα καί πέρα ὅ,τι θέλουν— ἂν, φυσικά, ἀπαλλάξετε, τώρα πού ἔχετε στά χέρια σας, αὐτούς πού σᾶς προκάλεσαν τίς μεγαλύτερες συμφορές. Ἄλλά εἶναι νά ἀπορήσει κανεῖς καί μέ ὅσους σκοπεύουν νά συνηγορήσουν γι' αὐτούς. Μήπως ἔχουν τήν ἰδέα ὅτι εἶναι ἀκέραιοι ἄνθρωποι καί θά ζητήσουν τήν ἀθώωσή τους, ἀποδείχνοντας ὅτι ἡ δική τους τιμιότητα ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπό τή φαυλότητα αὐτῶν (θά εὐχόμουν ἀλήθεια οἱ συνήγοροί τους νά ἔδειχναν τήν ἴδια προθυμία νά σώσουν τήν πόλη, ὅσων αὐτοί γιά νά τήν καταστρέψουν); ἤ μήπως ἔχουν τήν ἰδέα ὅτι εἶναι δεινοί ρήτορες καί θά ἀποδείξουν στήν ἀπολογία τους ὅτι τά ἔργα τῶν κατηγορουμένων εἶναι πραγματικά ἀξιόλογα;

β. Οἱ ὑποστηρικτές τοῦ Ἐρατοσθένη

85

86

Ἄξιζει ὥστόσο νά δεῖτε τούς μάρτυρες, πού, ἐνῶ καταθέτουν γι' αὐτούς, ταυτόχρονα κατηγοροῦν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Πιστεύουν ὅτι ἔχετε χάσει ὀλότελα τή μνήμη σας καί ὅτι εἶστε ἀφελεῖς, ἀφού φαντάζονται ὅτι μέ τή βοήθεια τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας θά σώσουν, χωρίς νά διατρέχουν κανένα κίνδυνο, τούς Τριάντα, ἐνῶ μέ τόν Ἐρατοσθένη καί τούς συνάρχοντές του ἦταν ἐπικίνδυνο ἀκόμα καί νά συνοδέψει κανεῖς τήν κηδεῖα ἑνός νεκροῦ. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτοί, ἂν γλίτωναν, θά ἦταν πάλι σέ θέση νά καταστρέ-

87

88

πουν τήν πόλη· ἐνῶ ἐκεῖνοι, πού αὐτοί ἐξόντωνσαν, ἔχοντας χάσει τή ζωή τους, ἔχασαν κάθε δυνατότητα νά πάρουν ἱκανοποίηση ἀπό τοὺς ἐχθροὺς τους. Καί εἶναι ἀλήθεια ἀπαράδεχτο, τό ὅτι, ἐνῶ οἱ φίλοι ἐκεῖνων, πού ἄδικα θανατώνονταν, ἐξοντώνονταν κι' αὐτοί μαζί τους, γι' αὐτούς ἐδῶ, πού ἐξόντωνσαν τήν πόλη ὀλόκληρη, θά ἐρθουν ἕνα σωρό, φαντάζομαι, στήν κηδεῖα τους, ἀφοῦ τόσοι ἐτοιμάζονται νά τοὺς βοηθήσουν τώρα.

- 89 Ἔχω τή γνώμη ὁμως ὅτι ἦταν πολύ εὐκολότερο τότε νά ἀντιδράσει κανεῖς γιά τά ὅσα ὑποφέρατε ἐσεῖς, παρά νά ἀπολογηθεῖ τώρα γιά τά ὅσα αὐτοί ἔχουν πράξει. Ὑποστηρίζουν βέβαια ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης εἶναι ὁ λιγότερο ὑπεύθυνος γιά τά ἐγκλήματα τῶν Τριάντα, καί γι' αὐτό τό λόγο ἔχουν τήν ἀξίωση νά ἀθωωθεῖ. Γιά τό ὅτι ὁμως σᾶς ἔβλαψε περισσότερο ἀπ' ὅσο οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, γι' αὐτό
- 90 δέ νομίζουν ὅτι πρέπει νά ἐξοντωθεῖ: Εἶναι χρέος σας νά δηλώσετε ποιά εἶναι ἡ ἄποψή σας γι' αὐτά τά θέματα. Ἄν τόν καταδικάσετε, θά διαπιστώσουν ὅλοι ὅτι ἐξακολουθεῖτε νά εἶστε ἀγανακτισμένοι μέ τίς πράξεις τους· ἄν τόν ἀθωώσετε, θά πιστέψουν ὅλοι ὅτι ἐπιδιώκετε τοὺς ἴδιους στόχους μ' αὐτούς, καί τότε δέ θά ἔχετε τό δικαίωμα νά ἰσχυριστεῖτε ὅτι ἐκτελούσατε ἐντολές τῶν Τριάντα. Γιατί
- 91 τώρα κανεῖς δέ σᾶς ἀναγκάζει νά ψηφίσετε ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἔχετε ἀποφασίσει. Σᾶς συμβουλεύω λοιπόν νά μή καταδικάσετε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό σας ἀθωώνοντας αὐτούς ἐδῶ. Καί μή φαντάζεστε ὅτι ἡ ψήφος σας θά μείνει κρυφή, ἀφοῦ θά ἀνακοινώσετε στήν πόλη τήν ἀπόφασή σας.

γ. Ὑπομνήσεις
στίς δύο μερίδες
τῶν πολιτῶν

- 92 Θέλω νά κατεβῶ ἀπό τό βῆμα, ἀφοῦ πρῶτα θυμίσω μερικά στίς δύο μερίδες τῶν πολιτῶν, καί στή μερίδα τῆς πόλης καί στή μερίδα τοῦ Πειραιᾶ, ἔτσι ὥστε νά ψηφίσετε ὅλοι ἔχοντας γιά κριτήρια αὐτά πού ὑποφέρατε ἐξαιτίας τους. Πρῶτα πρῶτα, ὅσοι μέναιε στήν πόλη, συλλογιστεῖτε ὅτι αὐτοί ἀσκοῦσαν πάνω σας μιά τόσο σκληρή ἐξουσία, ὥστε ἦσαν ἀναγκασμένοι νά διεξάγετε μέ τοὺς ἀδελφούς καί τοὺς γιούς καί τοὺς συμπολίτες σας ἕνα τέτοιο πόλεμο, ὅπου, μολονότι ἔχετε ἠττηθεῖ, βρίσκεστε στήν ἴδια μοῖρα μέ τοὺς νικητές, ἐνῶ, ἄν νικούσατε, θά γινόσασταν δούλοι τῶν Τριάντα⁷³.
- 93 Αὐτοί, μέ τίς πολιτικές τους ἀθαιρεσίες, μεγάλωσαν τίς ἰδιωτικές τους περιουσίες, ἐνῶ ἐσεῖς, μέ τόν ἐμφύλιο πόλεμο, τίς ἔχετε ἐλατ-

τώσει. Γιατί, φυσικά, δέ θεωροῦσαν ἀπαραίτητο νά συμμετέχετε στά διάφορα κέρδη, ἐνῶ σᾶς ἀνάγκαζαν νά συμμαζεύετε τίς εὐθύνες πού τούς καταλόγιζαν. Καί ἔφτασαν σέ τέτοιο βαθμό κυνισμού, ὥστε δέν κέρδιζαν τήν ἀφοσίωσή σας μοιράζοντάς σας ἀπό τά ἀγαθά τους, ἀλλά πίστευαν ὅτι ἀποχτοῦσαν τήν εὐνοιά σας μεταδίδοντάς σας τά αἴσχη τους. Γιά ὅλα αὐτά, τώρα πού ἔχετε ἀποχτήσει ξανά τό θάρρος σας, ὅσο σᾶς εἶναι δυνατό, ζητήστε τήν τιμωρία τους καί γιά δική σας χάρη καί γιά χάρη τῆς μερίδας τοῦ Πειραιᾶ. Σκεφτεῖτε ὅτι τότε σᾶς ἐξουσίαζαν αὐτοί οἱ πανάθλιοι ἄνθρωποι· σκεφτεῖτε ὅτι τώρα ἀσκεῖτε τά πολιτικά σας δικαιώματα μαζί μέ ἄριστους συμπολίτες, ὅτι πολεμᾶτε μόνο μέ τούς ἐχθρούς τῆς πατρίδας σας καί ἀσχολεῖστε μέ τά προβλήματα τῆς πόλης. Καί θυμηθεῖτε τούς ξένους μισθοφόρους, πού αὐτοί εἶχαν ἐγκαταστήσει στήν Ἀκρόπολη, γιά νά περιφρουροῦν τή δική τους ἐξουσία καί τή δική σας δουλεία. Σ' ἐσᾶς, μολονότι πολλά ὑπάρχουν ἀκόμα νά πῶ, μόνο αὐτά ἀναφέρω.

Ἵσοι πάλι κατεβήκατε στόν Πειραιά, θυμηθεῖτε πρῶτα πρῶτα τήν ὑπόθεση τῶν δπλων: ἐνῶ εἶχατε πάρει μέρος σέ πολλές μάχες σέ ξένους τόπους, τά δπλα σᾶς τά στέρησαν ὄχι ἔθνικοί σας ἐχθροί, ἀλλά αὐτοί ἐδῶ, καί μάλιστα σέ περίοδο εἰρήνης· ὕστερα σᾶς κήρυξαν ἐκπτώτους ἀπό τήν πόλη πού σᾶς εἶχαν παραδώσει οἱ πρόγονοί σας, καί ὅσο ζούσατε στήν ἐξορία, αὐτοί ζητοῦσαν τήν ἔκδοσή σας ἀπό διάφορες πόλεις. Γιά ὅλα αὐτά πρέπει νά αἰσθανθεῖτε τόση ὀργή, ὄση καί τόν καιρό τῆς ἐξορίας σας, καί νά θυμηθεῖτε καί ὄσα ἄλλα δεινά ὑποφέρατε ἀπό αὐτούς: ἄλλους ἔσερναν ἀπό τήν ἀγορά καί ἄλλους ἀπό τόπους λατρείας, καί τούς σκότωναν· ἄλλους ἄρπαξαν βίαια ἀπό τά παιδιά, τούς γονεῖς καί τίς γυναῖκες τους, τούς ἀνάγκαζαν νά αὐτοκτονήσουν καί δέν ἔδιναν κᾶν ἄδεια νά θαφτοῦν μέ τά καθιερωμένα ἔθιμα, πιστεύοντας ὅτι ἡ δική τους ἐξουσία θά ἦταν μονιμότερη ἀπό τήν τιμωρία τῶν θεῶν. Καί ὄσοι ξεφύγατε τό θάνατο, ἔχοντας περάσει πολλούς κινδύνους, ἔχοντας περιπλανηθεῖ σέ πολλές πόλεις καί ἀντιμετωπίζοντας ἀπό παντοῦ τήν ἄρνηση, χωρίς νά ἔχετε κᾶν τά ἀπαραίτητα γιά νά ζήσετε, ἄλλοι ἀπό σᾶς ἔχοντας ἀφήσει τά παιδιά σας σέ πατρίδα τώρα ἐχθρική, ἄλλοι σέ ξένους τόπους, ἔχοντας γύρω σας πολλούς ἀντιπάλους, ἤρθατε τέλος στόν Πειραιά. Ἵστερα ἀπό πολλούς καί μεγάλους κινδύνους, μέ τή

- 98 γενναιότητά σας άλλους ἐλευθερώσατε καί άλλους φέρατε πίσω στην πατρίδα. Ἐάν όμως ἀποτυχαίνατε καί ἀστοχοῦσατε στίς προσπάθειές σας αὐτές, ἐσεῖς οἱ ἴδιοι θά παίρνατε πάλι τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας, ἀπό φόβο μήπως ξαναπάθετε τὰ ὅσα εἶχατε ὑποφέρει πρὶν. Καί τότε μέσα στην ἀδίκη ταλαιπωρία σας, ἔτσι πού φέρνονταν αὐτοί, δέ θά σᾶς ὠφελοῦσαν οὔτε ἱερά οὔτε βωμοί, αὐτά πού προσφέρουν προστασία ἀκόμα καί στοὺς ἐνόχους. Καί ὅσο γιά τὰ παιδιά σας, ὅσα ἔμεναν ἐδῶ, αὐτοί θά τὰ μεταχειρίζονταν ἐξευτελιστικά, ἐνῶ ὅσα ἦταν στά ξένα, θά εἶχαν καταντήσει δοῦλοι, γιά νά ξεπληρώσουν ἀσήμαντα χρέη, ἀφοῦ δέ θά ἦταν κανεῖς νά τὰ συντρέξει.
- 99 Ὅστόσο, δέ θέλω ν' ἀριθμῶ τὰ ὅσα θά μπορούσαν νά συμβοῦν, ἀφοῦ δέν μπορῶ κἀν νά ἐκθέσω τὰ ὅσα ἔχουν γίνει. Γιατί αὐτό εἶναι δουλειά ὄχι ἐνός κατηγοροῦ οὔτε δύο, ἀλλά πολλῶν. Πάντως, οὔτε τὸ ἐλάχιστο μῦθος ἀπό τὸ ζῆλο μου δέν ἔχει ἀδρανήσει, γιά νά ὑπερασπίσω τὰ ἱερά, πού αὐτοί ἤ πούλησαν ἢ λέρωσαν μέ τὴν ἐπαφή τους, τὴν πόλη, πού αὐτοί σιγά σιγά ἐκμηδένιζαν, τοὺς ναυστάθμους, πού αὐτοί κατάστρεψαν, τοὺς νεκροὺς, πού ἐσεῖς, ἀφοῦ δέν μπορέσατε νά προστατέψετε ὅσο ζοῦσαν, βοηθήστε
- 100 τοὺς τουλάχιστο τώρα πού ἔχουν πεθάνει. Φαντάζομαι ὅτι μᾶς ἀκοῦνε αὐτὴ τὴ στιγμή καί ὅτι θά σᾶς παρακολουθοῦν νά ρίχνετε τὴν ψῆφο σας, πιστεύοντας καί αὐτοί ὅτι, ὅσοι τυχόν ἀπό σᾶς ἀθώωσετε τοὺς ἐνόχους, θά ἔχετε καταδικάσει σέ θάνατο αὐτούς τοὺς ἴδιους, ἐνῶ ὅσοι θά τιμωρήσουν τοὺς ἐνόχους, θά πάρουν ἐκδίκηση γι' αὐτούς.
- Θά σταματήσω τὴν κατηγορία μου. Ἀκούσατε· εἶδατε· πάθατε· τὸν κρατᾶτε· κρίνετέ τον.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Όπως θα φανεῖ καί στή συνέχεια τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας δέν ξεχωρίζει καθόλου τόν Ἐρατοσθένη ἀπό τήν υπόλοιπη ομάδα τῶν Τριάντα. Σ' αὐτό ἀλλωστε, ὅπως εἶπαμε, στηρίζει τίς ἐλπίδες του νά πείσει τούς δικαστές νά τόν καταδικάσουν. Ἔτσι, σέ ὄλη τή διάρκεια τοῦ λόγου του περνάει ἀπό τόν ἐνικό στόν πληθυντικό καί ἀντίστροφα, σάν νά κάθονταν στό ἐδώλιο τοῦ κατηγορούμενου ὄλοι οἱ Τριάντα.

2. Ἡ διάρκεια ἐνός λόγου στό δικαστήριό ἦταν ὀρισμένη. Κανονικά ἔδιναν καί στούς δύο ἀντιδίκους τόν ἴδιο χρόνο, ἀνάλογα μέ τή σοβαρότητα τῆς ὑπόθεσης πού ἐκδικαζόταν. Εἶχαν μάλιστα καί ἓνα εἶδος χρονομέτρου, γιά νά κανονίζουν τή χρονική διάρκεια τοῦ κάθε λόγου. Ἦταν ἓνα ἀγγεῖο, μέ μιά τρύπα στό κάτω μέρος, γιά νά στάζει σιγά σιγά τό νερό πού ἔβαζαν, ἀνάλογα μέ τήν προκαθορισμένη διάρκεια. Ὁ λόγος διαρκοῦσε, ὡσότου ἀδειάσει τό ἀγγεῖο, πού λεγόταν *κλεψύδρα*, ἐπειδή λειτουργοῦσε σάν νά «ἐκλεβε» τό περιεχόμενό του (*κλέπτω - ὕδωρ*).

3. Σέ μιά συνηθισμένη δίκη ὁ κατήγορος, πού ἔχει πρῶτος τό λόγο, ἐκθέτει τά κατέκαστα τῆς διαφορᾶς του μέ τόν κατηγορούμενο, καί κατόπι οἱ δικαστές περιμένουν ἀπό αὐτόν νά ἀπολογηθεῖ. Ἀντίθετα, στήν ἀσυνήθιστη αὐτή δίκη, ἡ διαδικασία φαίνεται νά ἔχει ἀντιστραφεῖ: ὁ κατήγορος, μαζί μέ τούς δικαστές, πρέπει νά ρωτήσῃ τόν κατηγορούμενο, γιά νά μάθει ποιοί λόγοι τόν ὀδήγησαν στό νά βλάψῃ ὄχι ἀπλῶς ἓνα ἄλλο ἄτομο ἀλλά ὀλόκληρη τήν πόλη, τό σύνολο δηλαδή τῶν τίμιων πολιτῶν.

4. Όπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη, μολοντί δέν εἶχε γιά τό Λυσία τό ἐπιδικώμενο ἀποτέλεσμα, σήμανε γιά τό ρήτορα τήν ἀρχή μιᾶς καινούριας σταδιοδρομίας. Ὁ Λυσίας πρέπει νά ἦταν τότε περίπου 40 χρονῶν.

5. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ δίκη γίνεται σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα, καταλαβαίνουμε γιὰτί ὁ Λυσίας ἀναφέρει τήν προσωπική σχέση τοῦ πατέρα

του μέ τον Περικλή, πού ἦταν γιά τούς περισσότερους Ἀθηναίους ἢ μεγαλύτερη μορφή δημοκρατικοῦ ἡγέτη, ἀκόμα καί 25 χρόνια μετὰ τό θάνατό του.

6. Πραγματικά, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱστορικός Ξενοφώντας, οἱ Τριάντα, μόλις πῆραν τήν ἐξουσία, προχώρησαν σέ ὀρισμένες ἐκκαθαρίσεις – ἐκτελέσεις καί ἐξορίες – πολλῶν ἐπικίνδυνων στοιχείων τῆς πόλης. Τό μέτρο αὐτό, πού ἦταν φυσικά πολύ εὐκολο γιά τούς τυράννους, ἐξυπηρετοῦσε δύο σκοπούς: α) νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση στούς πολίτες ὅτι οἱ κυβερνητές τους εἶχαν πρόθεση νά ἐξυγιάνουν τήν πόλη· β) ν' ἀπομακρύνει ἀνθρώπους πού θά ἦταν ἐπικίνδunami καί γιά τούς ἴδιους τούς Τριάντα.

7. Ἦταν δύο ἀπό τούς Τριάντα.

8. Ὅπως φαίνεται καί πιό κάτω, ἓνα μέρος τῆς «τιμωρίας» τῶν εὐκατάστατων μετοίκων ἦταν νά τούς παίρνουν τίς περιουσίες τους. Αὐτός ὅμως ἦταν ὁ κύριος στόχος τῆς ἐνέργειας τῶν Τριάντα καί ὄχι, ὅπως θά πίστευαν πολλοί, τά δημοκρατικά τους φρονήματα. Αὐτά ἀποτελοῦσαν τό πρόσχημα γιά τίς συλλήψεις καί τίς ἐκτελέσεις.

9. Ἦταν αὐτοί πού δούλευαν στό ἐργαστήριο τῆς ἀσπιδοποιίας. Στήν ἀρχαιότητα οἱ δοῦλοι ἀπασχολοῦνταν σέ πολλές ἀπό τίς δουλειές πού σήμερα ἐκτελοῦν ἀνειδίκευτοί ἐργάτες, τεχνίτες, ἀκόμα καί ὑπάλληλοι. Αὐτό ἴσχυε καί γιά τίς ἰδιωτικές ἀλλά καί γιά τίς κρατικές ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἦταν λ.χ. τά μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου, δπου τό κράτος ἀπασχολοῦσε χιλιάδες δούλους νοικιασμένους ἀπό ἰδιῶτες.

10. Τό τάλαντο ἦταν, γιά πολλές πόλεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ἡ μεγαλύτερη μονάδα βάρους· ζύγιζε περίπου 25 κιλά. Τό τάλαντο ὅμως μπορούσε νά σημαίνει καί ἓνα ὀρισμένο, συνήθως μεγάλο, ἀριθμό νομισμάτων. Συγκεκριμένα, στήν Ἀθήνα ἓνα τάλαντο ἦταν 6.000 ἀσημένιες ἀττικές δραχμές. Γιά νά βροῦμε κάποια ἀντιστοιχία μέ τίς σημερινές ἀξίες, πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι λ.χ. μισή δραχμή (ἢ τρεῖς ὀβολοί) ἦταν, στά χρόνια τοῦ Λυσία, ἓνα ἀρκετά συνηθισμένο ἡμερομίσθιο γιά ἓναν ἀνειδίκευτο ἐργάτη ἢ ἡ ἡμερήσια ἀποζημίωση πού δινόταν σέ ὄσους πολίτες

είχαν αναλάβει μιά κρατική ύπηρεσία (δικαστές, ἄς ποῦμε). Πρέπει, ἐπομένως, νά ὑπολογίζουμε ὅτι μιά δραχμή, δηλ. τὸ $\frac{1}{6.000}$ τοῦ τάλαντου, θά ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἓνα ποσό πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ πεντακοσάριο.

11. Τὸ κύριο δωμάτιο ἐνὸς σπιτιοῦ ἀνῆκε, κατὰ κανόνα, στὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας. Βρισκόταν συνήθως δίπλα στὴν τραπεζαρία καὶ τὸ θεωροῦσαν τὸ πιὸ σίγουρο μέρος γιὰ τὴ φύλαξη πολυτίμων πραγμάτων.

12. Ὁ κυζικηνὸς ἦταν ἓνα μεγάλο νόμισμα ἀπὸ ἤλεκτρο (μεῖγμα χρυσοῦ καὶ ἀσημιοῦ) τῆς Κυζίκου, μιᾶς ἀξιόλογης ἐλληνικῆς ἀποικίας στὰ παράλια τῆς Προποντίδας. Ἕνας κυζικηνὸς ἰσοδυναμοῦσε μὲ 24 περίπου ἀττικές δραχμές.

13. Ὁ δαρεικὸς ἦταν περσικὸ νόμισμα χρυσοῦ, ποὺ κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορά στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Δαρείου Α΄ καὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 20 περίπου ἀττικές δραχμές.

14. Αὐτοὶ ἦταν ἄλλοι δύο ἀπὸ τοὺς Τριάντα. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνουμε ὅτι εἶχαν χωριστεῖ σὲ ὁμάδες τριῶν ἀτόμων, γιὰ νά ἀσχοληθεῖ ἡ καθεμίᾳ μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δέκα μετοίκους. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Λυσία, ἡ κάθε ὁμάδα εἶχε μαζί της καὶ διάφορους βοηθοὺς, δούλους γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀντικειμένων κλπ.

15. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ὁ γνωστὸς τοῦ Λυσία εἶχε κάποιες σχέσεις μὲ τοὺς Τριάντα. Δέν πρέπει νά ἦταν μέτοικος.

16. Τὸ σπίτι τοῦ Δάμνιππου πρέπει νά ἦταν ἀπὸ τὰ εὐρύχωρα τῆς Ἀθήνας. Δέν εἶναι ὁμως εὐκόλο νά ἀναπαραστήσουμε τὸ σχέδιό του στὶς λεπτομέρειες. Ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς (*αὐλεις θύρα*) ἦταν ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ· ὀδηγοῦσε δηλαδή ἀπὸ τὸ δρόμο σὲ μιά αὐλῆ, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπῆρχαν συνήθως τὰ δωμάτια τῶν ἀντρῶν. Στὰ μεγαλύτερα σπίτια ὑπῆρχε καὶ μιά δευτέρη αὐλῆ πίσω ἀπὸ τὴν πρώτη, καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὴν ἦταν συγκεντρωμένα τὰ δωμάτια τῶν γυναικῶν καὶ μερικοὶ βοηθητικοὶ χῶροι. Πολλὰ σπίτια εἶχαν πίσω κῆπο μὲ μιά δευτερεύουσα πόρτα, ποὺ συνήθως ἐβγαζε σ' ἓναν ἄλλο δρόμο. Δέν εἶναι βέβαιο γιὰ ποιὲς ἀκριβῶς πόρτες μιλάει

ό Λυσίας· δύο πρέπει νά ἦταν ὀπωσδήποτε ἐκείνη πού ὀδηγοῦσε ἀπό τή μιά ἀδλή στήν ἄλλη (*μέταυλος θύρα*) καί ἐκείνη πού ἔβγαζε στόν πίσω δρόμο.

17. Φαίνεται ὅτι καί τό σπίτι τοῦ Ἀρχέναου, ὅπως καί τοῦ Λυσία, βρισκόταν κοντότερα στόν Πειραιά παρά στήν Ἀθήνα.

18. Τό κώνειο εἶναι ἓνα δηλητηριῶδες φυτό – σήμερα γνωστό στό λαό μέ διάφορα ὀνόματα – ἀπό τό ὀποῖο παρασκευάζαν στήν ἀρχαιότητα τό ὀμώνυμο δηλητήριο. Τό χρησιμοποιοῦσαν συχνά σέ περιπτώσεις θανατικῆς ἐκτέλεσης – ἦταν, θά λέγαμε, ὁ πῶ ἀποτελεσματικός καί ἀνώδυνος τρόπος. Τό κώνειο συνδέθηκε στά μεταγενέστερα χρόνια κυρίως μέ τή θανατική ἐκτέλεση τοῦ φιλόσοφου Σωκράτη.

19. Ὅπως καί σήμερα, πρὶν θάψουν τό νεκρό, ἀφοῦ φρόντιζαν τό σῶμα του γιά τήν ταφή, τόν ἄφηναν μέσα στό φέρετρο σ' ἓνα κεντρικό μέρος τοῦ σπιτιοῦ γιά μιά τουλάχιστο μέρα. Σ' αὐτό τό χρονικό διάστημα συγγενεῖς καί φίλοι τόν θρηνοῦσαν καί τόν τιμοῦσαν μέ διάφορα δῶρα. Αὐτό λεγόταν *πρόθεση* τοῦ νεκροῦ. Κατόπι μέ πομπή τόν μετέφεραν στό μέρος τῆς ταφῆς.

20. Τοῦς παράδωσαν δηλαδή στό κράτος, πού μποροῦσε νά τοῦς διαθέσει ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του: νά τοῦς χρησιμοποιήσει γιά διάφορες δημόσιες βαριές δουλειές ἢ καί νά τοῦς πουλήσει.

21. Στό σημεῖο αὐτό τό ἀρχαῖο κείμενο παρουσιάζει κάποια ἀσάφεια. Ὅπως εἶναι διατυπωμένο, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μέ τρεῖς διαφορετικούς τρόπους: α) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, ὅταν πρωτοῆρθε (νύφη) στό σπίτι μας, ὁ Μηλόβιος... β) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις ἐκείνη μπῆκε στό σπίτι, ὁ Μηλόβιος... γ) ἡ ἀπόδοση πού δίνεται ἐδῶ φαίνεται ἡ πιθανότερη καί γιά ἄλλους λόγους καί, κυρίως, ἐπειδῆ δίνει ἓνα χτυπητό παράδειγμα τῆς ἀπληστίας τοῦ Μηλόβιου: ἀμέσως μόλις μπῆκε στό σπίτι, ἄρπαξε ὀ,τι τοῦ τράβηξε τήν προσοχή.

22. Ἐνα μέρος ἀπό ὀρισμένες δημόσιες δαπάνες τίς ἀναλάμβαναν κάθε χρόνο διάφοροι εὐκατάστατοι πολῖτες ἢ μέτοικοι. Αὐτές ὀί ὑποχρεώσεις ὀνομαζόνταν *λειτουργίες*. Μιά ἀπό αὐτές ἦταν ἡ χο-

ρηγία, πού σήμαινε τήν καταβολή τῶν ἐξόδων γιά μιὰ θεατρική παράσταση ἢ μιὰ ἄλλη μουσική ἐκδήλωση, πού χρειαζόταν μιὰ ὁμάδα ἐκτελεστῶν, ἓνα χορό δηλαδή.

23. Οἱ ἔκτακτες προσφορές ἦταν ἓνα εἶδος φόρου, πού βάραινε μόνο τοὺς εὐκατάστατους Ἀθηναίους, ἰδιαίτερα σέ περιόδους μέ αὐξημένες οἰκονομικές ἀνάγκες, ὅπως λ.χ. στή διάρκεια ἐνός πολέμου.

24. Ἡ στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων (ὅπως ἦταν λ.χ. ἡ συμμετοχή σέ δημόσιες ψηφοφορίες, ἡ ἐκλογή γιά διάφορες κρατικές θέσεις κλπ.) ἀποτελοῦσε, ὅπως καί σήμερα, μιὰ αὐστηρότατη ποινή, πού ἐπιβαλλόταν ἀπό τά δικαστήρια γιά βαριά πολιτικά ἀδικήματα. Φυσικά, στήν περίοδο τῶν Τριάντα γινόταν κατάχρηση αὐτῆς τῆς ποινῆς, γιά νά ἐξουδετερωθοῦν ἄνθρωποι μέ ἐπιρροή στό λαό. Κατά κανόνα, ὅσοι ἔχαναν τά πολιτικά τους δικαιώματα ἐξορίζονταν.

25. Ἀφοῦ δήμευαν τίς περιουσίες τῶν γονέων τους, στεροῦσαν ἀπό τίς ὑποψήφιες νύφες τήν προίκα, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τό γάμο τους.

26. Ἄν δηλαδή ἔλεγαν ἀλήθεια καί ἡ συμπεριφορά τους ἦταν ἄνογη, τότε δέ θά εἶχαν σκοτώσει τόν Πολέμαρχο.

27. Στήν παρακάτω παράγραφο μέσα στό κείμενο τοῦ λόγου ἔχουν προστεθεῖ καί οἱ ἀπαντήσεις πού ἔδωσε ὁ Ἐρατοσθένης, ὅταν τοῦ υπέβαλε τίς ἐρωτήσεις ὁ Λυσίας, τήν ὥρα τῆς δίκης.

28. Καί ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας μέ τέτοιες ἐκφράσεις ἐννοεῖ ὄχι μόνο τοὺς δικαστές, ἀλλά καί τοὺς ὑπόλοιπους Ἀθηναίους πού παρακολουθοῦσαν τή δίκη, ἐκπροσωπώντας, κατά κάποιον τρόπο, τό λαό τῆς πόλης.

29. Ἡ ἀπόφαση πού εἶχαν πάρει οἱ Τριάντα ἔλεγε νά κάνουν ἐφοδο στά σπίτια τῶν μετοίκων καί ἐκεῖ νά τοὺς συλλαμβάνουν. Ἐπομένως, ὁ Ἐρατοσθένης δέ θά παράβαινε τήν ἀπόφαση αὐτή, ἄν ἔλεγε ὅτι δέ βρῆκε τόν Πολέμαρχο.

30. Θά διαπιστώσουν δηλαδή ὅτι, ὅποια καί νά εἶναι τά ἐγκλήματα τους, δέν πρόκειται νά τιμωρηθοῦν. Θά ἔχουν, ἐπομένως, τήν ἴ-

δια έλευθερία και τά ίδια δικαιώματα μέ τούς έντιμους συμπολίτες τους.

31. Πρόκειται για τίς πόλεις εκείνες, πού είχαν άποκαταστήσει πιά τίς σχέσεις τους μέ τήν 'Αθήνα και άντιμετώπιζαν τούς έχθρούς της σάν νά ήταν και δικοί τους έχθροί. Πολλοί από τούς Τριάντα ζήτησαν άσυλο και σέ άλλες πόλεις εκτός από τήν 'Ελευσίνα.

32. 'Αναφέρεται στή δίκη πού έγινε μετά τή ναυμαχία τών 'Αργινουσών. 'Ο Ξενοφώντας μās βεβαιώνει ότι οί 'Αθηναίοι μετάνοιωσαν πολύ γρήγορα για τή βιαστική τους άπόφαση, αλλά οί στρατηγοί είχαν στό μεταξύ εκτελεστεί. Για νά φέρνει όμως αυτό τό επιχείρημα ό Λυσίας, φαίνεται ότι μιá μεγάλη μερίδα του λαού, κυρίως όσοι είχαν χάσει δικούς τους, πίστευε ότι ή καταδίκη δέν ήταν άδικη.

33. Πρόκειται για τήν έπαίσχυντη ήττα τών 'Αθηναίων στους Αίγός ποταμούς, όπου ό Λύσανδρος αϊφνίδιασε τούς άντιπάλους του. 'Υπήρχαν βάσιμες ύποψίες ότι για τήν άδυναμία τών 'Αθηναίων νά άντιμετωπίσουν τούς Σπαρτιάτες υπεύθυνοι ήταν διάφοροι όλιγαρχικοί – άνάμεσά τους και στρατηγοί –, πού συνεργάζονταν μέ τούς έχθρούς. Ένας από αυτούς, ό 'Αδείμαντος, έγινε άργότερα ένας από τούς Τριάντα.

34. Αυτό δέν είναι ρητορική ύπερβολή. Μέ ένα νόμο τών Τριάντα, πού όριζε ότι, όσοι δέν συμπεριλαμβάνονταν στόν κατάλογο τών 3.000, μπορούσαν νά συλλαμβάνονται και νά τιμωρούνται, άκόμα και μέ θάνατο, χωρίς δίκη, ό αριθμός τών έξακριβωμένων θυμάτων φαίνεται ότι ξεπέρασε τό 1.500. Στο ίδιο διάστημα οί Τριάντα δέν είχαν νά καυχηθούν για καμιά νίκη στό πεδίο τής μάχης.

35. 'Αν πραγματικά οί όλιγαρχικοί ήταν κάπως υπεύθυνοι για τήν πανωλεθρία στους Αίγός ποταμούς, τότε ήταν σάν νά είχαν παραδώσει αυτοί στό Λύσανδρο τά 150 πλοία πού έπιασε. 'Εξάλλου, ό βαρύτερος όρος τής ειρήνης μετά τό τέλος του πολέμου ήταν νά παραδώσουν οί 'Αθηναίοι στους Σπαρτιάτες και όλα τά υπόλοιπα πλοία τους εκτός από 12.

36. 'Ο Λυσίας έδω άναφέρεται σ' ένα συγκεκριμένο γεγονός, πού τό ξέρουμε από τόν Ξενοφόντα: οί Τριάντα, σχεδόν μόλις πή-

ραν τήν ἐξουσία, ἔδωσαν ἐντολή νά συγκεντρωθοῦν ὄλοι οἱ πολίτες μέ τά ὄπλα τους σ' ἓνα ὄρισμένο μέρος· ἐκεῖ, μέ τή βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς, τοὺς τά πῆραν μέ δόλο, ἀφήνοντας μόνο τά ὄπλα τῶν 3.000 ἐμπίστων τους.

37. Ξέρουμε ὅτι ἡ κατεδάφιση τῶν τειχῶν ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς ὄρους εἰρήνης πού δέχτηκαν οἱ Ἀθηναῖοι, πρὶν ἀκόμα ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν Τριάντα. Ὁ Λυσίας θέλει ἐδῶ νά πεί ὅτι τοὺς ὄρους τοὺς εἶχαν διαπραγματευτεῖ οἱ «δικοί» τους (λ.χ. ὁ Θηραμένης ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπροσωπείας) καί ὅτι τήν κατεδάφιση τήν εἶχαν προτείνει οἱ ἴδιοι.

38. Εἶναι γνωστό ὅτι γενικά τό ἀθηναϊκό στράτευμα, πού βρισκόταν ἐκεῖνη τήν περίοδο ἔξω ἀπό τήν Ἀττική, κράτησε στάση ἐχθρική στό πραξικόπημα τῶν 400. Μερικοὶ ὄμως, ὄπως λ.χ. ὁ Πείσανδρος, προσπάθησαν νά προκαλέσουν ἀνάλογες ἀλλαγές καί στό στρατό. Ὅταν διαπίστωσαν ὅτι αὐτό ἦταν δύσκολο, ἔφυγαν γιά τήν Ἀθήνα, ὄπου ἡ παρουσία τους θά ἦταν χρήσιμη.

39. Ἐννοεῖ ἀπό τό πραξικόπημα τῶν 400 (411) ὄς τήν πτώση τῆς Ἀθήνας (404).

40. Ἐννοεῖ τήν ἦττα στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς.

41. Φαίνεται ὅτι αὐτός ἦταν ὁ ἀριθμός τῶν ὄλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν. Ἐκτός ἀπό αὐτό ὄμως, ὁ ἀριθμός ἔχει καί κάποια ἄλλη σημασία. Γενικά οἱ ὄλιγαρχικοὶ στήν Ἀθήνα ἐπιδίωκαν μιὰ ἀντιστοιχία μέ τήν πολιτεία τῆς Σπάρτης. Στήν ἐκεῖ ὄλιγαρχική κυβέρνηση, ἄς ποῦμε, ὑπῆρχαν 5 ἔφοροι. Ἀργότερα τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν ἀριθμό τῶν Τριάντα. Στή Σπάρτη τήν κύρια ἐξουσία ἀσκοῦσε μιὰ γερουσία μέ 28 μέλη μαζί μέ τοὺς 2 βασιλεῖς.

42. Κύριος σκοπός τῶν ἐφόρων ἦταν, ὄπως φαίνεται, νά συγκεντρώσουν καί νά ὄργανώσουν τοὺς ὄλιγαρχικοὺς ἐκείνους πού δέν ἀνήκαν σέ ἐταιρεῖες. Πολλές ὄμως ἐλπίδες στήριζαν καί στή μερίδα τοῦ λαοῦ πού ἦταν δυσαρεστημένη μέ τή δημοκρατία.

43. Ὁ Κριτίας καταγόταν ἀπό παλιά ἀθηναϊκή οἰκογένεια καί ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς πῖο καλλιεργημένους Ἀθηναῖους τῆς ἐποχῆς του, γνωστός στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους γιά τίς ἀκραῖες ἰδέες

του. Μαθητής τῶν σοφιστῶν καί τοῦ Σωκράτη, ἦταν καί ὁ ἴδιος ἀξιόλογος ποιητής· ἔγραψε μικρότερα ποιήματα, ἀλλά καί τραγωδίες. Στό ὀλιγαρχικό πραξικόπημα τοῦ 411 ἔπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, ἀλλά μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας ἐξορίστηκε, ὅπως καί ἄλλοι ὁμοϊδεάτες του, στήν Θεσσαλία, ὅπου ὑποκίνησε διάφορες ἐπαναστάσεις. Στήν ὀλιγαρχία τῶν Τριάντα ἠγήθηκε τῆς σκληρότερης μερίδας, πού γρήγορα συγκρούστηκε μέ τούς μετριοπαθεῖς τοῦ Θηραμένη. Σκοτώθηκε σέ μιά ἀπό τίς συγκρούσεις τῶν ὀλιγαρχικῶν μέ τούς δημοκρατικούς τοῦ Θρασύβουλου.

44. Αὐτούς πρέπει νά τούς ξεχωρίσουμε ἀπό τούς *φυλάρχους*, πού ἦταν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν 10 φυλῶν.

45. Ἀναφέρεται κυρίως στήν ἔλλειψη τροφίμων, πού ἄρχισε νά μαστίζει τούς Ἀθηναίους καί προκάλεσε τελικά τό θάνατο χιλιάδων ἀτόμων.

46. Πιθανότατα ἀναφέρεται σέ δύο κατηγορίες δρκων: σ' ἐκείνους πού εἶχαν δώσει ὡς ἐφηβοί καί σ' ἐκείνους πού ἔδωσαν ἀργότερα ὡς μέλη ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν.

47. Αὐτό ἀπευθύνεται στόν *κῆρυκα*, ἓνα εἶδος ὑπαλλήλου ἢ κλητήρα, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, τῶν δικαστηρίων.

48. Καί σέ ὁμαλές πολιτικές περιόδους ἓνας πολίτης εἶχε δικαίωμα νά καταθέσει μπροστά στή βουλή ὀρισμένες πληροφορίες ἐναντίον ἄλλου συμπολίτη του. Ἄν αὐτές ἦταν σημαντικές, μπορούσαν νά ληφθοῦν ὀρισμένα ἔκτακτα μέτρα, λ.χ. νά συλληφθεῖ κάποιος καί νά δικαστεῖ. Φυσικά, τοῦ δινόταν πάντα τό δικαίωμα νά ἀπολογηθεῖ, προνόμιο πού τώρα εἶχαν καταργήσει οἱ Τριάντα.

49. Δύο ἀπό τούς καταδότες, πού ἔδρασαν στήν περίοδο τῶν Τριάντα. Γιά τόν πρῶτο, πού μᾶς εἶναι γνωστός καί ἀπό ἄλλο λόγο τοῦ Λυσία, ξέρουμε ὅτι ἦταν τέτοια ἡ δράση του, πού δέν τόλμησε νά ξαναγυρίσει στήν Ἀθήνα μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, μολονότι ἡ ἀμνηστία κάλυπτε τήν περίπτωσή του.

50. Ἐννοεῖ τούς «σκληρούς» τοῦ Κριτία καί τούς «μετριοπαθεῖς» τοῦ Θηραμένη.

51. Ἡ τρομοκρατική αὐτή ἐνέργεια ἔγινε μέ κύριο σκοπό νά ἐ-

ξασφαλίσουν οί Τριάντα ένα καταφύγιο σέ μιά πόλη κοντά στήν Ἀθήνα, ὅταν θά παρουσιαζόταν ἀνάγκη, ὅπως καί πραγματικά ἔγινε. Ἡ μεγάλη παρανομία στήν καταδίκη αὐτή ἦταν τό ὅτι ἡ ἀπόφαση δόθηκε μέ μιά κοινή ψήφο γιά ὄλους ὁσοί εἶχαν συλληφθεῖ, ἐνῶ, σύμφωνα μέ ἕνα νόμο, ὁ κάθε κατηγορούμενος ἔπρεπε νά δικαστεῖ μόνος του, ἄσχετο ἂν κατηγοροῦνταν καί ἄλλοι μαζί του. Ἡ ἴδια παρανομία εἶχε γίνει καί στή δίκη τῶν στρατηγῶν μετά τή ναυμαχία στίς Ἀργινοῦσες.

52. Λάμπρες ἦταν ἕνας ἀπό τούς δήμους τῆς Ἀττικῆς. Ὁ Λυσίας ἐδῶ δίνει καί τήν καταγωγή, ἴσως ἐπειδή δέν ἤθελε νά γίνει σύγχυση μέ κάποιον ἄλλο, πού εἶχε τό ἴδιο ὄνομα.

53. Μαζί μέ τόν Κριτία ἦταν ὁ ἀρχηγός τῆς σκληρῆς μερίδας τῶν Τριάντα.

54. Πολλές ἀπό τίς ἐνέργειές του τίς δικαιολογοῦσε μέ τό πρόσημα ὅτι γίνονταν γιά χάρη τῆς συμφιλίωσης καί τῆς εἰρήνης. Ἔτσι λ.χ. ἡ ἐκδίωξη τῶν Τριάντα ἀπό τήν Ἀθήνα ἔγινε φαινομενικά ἐπειδή τό ἤθελαν οἱ δημοκρατικοί τοῦ Πειραιᾶ· στήν πραγματικότητα ὁμως μιά φιλόδοξη μερίδα ὀλιγαρχικῶν ἤθελε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό μερικούς δυνατούς.

55. Ἡ Θήβα ἦταν μιά ἀπό τίς μεγάλες πόλεις πού κατά καιροῦς διεκδικοῦσε, ὅπως ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη, τά πρωτεῖα στήν Ἑλλάδα· γι' αὐτό καί συγκρούστηκε καί μέ τίς δύο. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ὁ Φεῖδωνας ἐπλασε ἕνα ἐπιχείρημα, ἐπειδή οἱ ἐξόριστοι δημοκρατικοί, πρὶν καταλάβουν τό φρούριο τῆς Φυλῆς, εἶχαν συγκεντρωθεῖ στή Θήβα, ὅπου ἔγιναν δεκτοί μέ θερμή διάθεση.

56. Εἶναι γνωστή ἡ δεισιδαιμονία τῶν Λακεδαιμονίων, πού ἀρνοῦνταν νά ἐπιχειρήσουν ὅτιδήποτε, ἂν δέν ἦταν ἐντελῶς τακτοποιημένοι ἀπό θρησκευτική ἄποψη. Τό ἐμπόδιο θά μπορούσε νά εἶναι ἡ προετοιμασία κάποιας γιορτῆς ἢ τά κακά σημάδια κάποιας δημόσιας θυσίας.

57. Τούς διοικητές τῶν στρατευμάτων τους, πού ἔδρευαν σέ ξένες πόλεις, οἱ Λακεδαιμόνιοι τοῦς ἔλεγαν *ἀρμοστές*. Αὐτοί δέν περιορίζονταν μόνο στά στρατιωτικά τους καθήκοντα, ἀλλά ἐπηρεάζαν καί τή γενικότερη πολιτική κατάσταση τῆς πόλης.

58. Πρίν από τόν Περικλή, ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν ἡ δυναμικότερη φυσιογνωμία τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ἀπό τίς μεγαλύτερες ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στήν πατρίδα του ἦταν ἡ ἐνίσχυση τοῦ στόλου καί ἡ ἀποτελεσματική ὀχύρωση τῆς πόλης μέ ἓνα τεῖχος, πού ἄρχισε ἀπό τόν Πειραιά. Φυσικά, ὁ Λυσίας χρησιμοποιοῦν τό συσχετισμό Θεμιστοκλῆ-Θηραμένη, γιά νά εἰρωνευτεῖ τόν Ἐρατοσθένη. Οἱ δύο ἄντρες ἦταν σέ ὄλα ἀντίθετοι στήν ὑπόθεση τῶν τευχῶν: ὁ ἕνας τά οἰκοδόμησε ἐξαπατώντας τούς Λακεδαιμόνιους, ὁ ἄλλος τά κατεδάφισε ἐξαπατώντας τούς συμπολίτες του.

59. Ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Κριτία καί ἕνας ἀπό τή βουλή τῶν 400.

60. Ἀνῆκε καί αὐτός, μαζί μέ τό Θηραμένη, στήν ομάδα τῶν μετριοπαθῶν καί ἐπαιξε ρόλο στήν κατάλυση τοῦ πολιτεύματος τῶν 400. Ἦταν στρατηγός στή ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν καί, μετά τή γνωστή δίκη, ἐκτελέστηκε μαζί μέ τούς ἄλλους πέντε.

61. Ὁ Ἀντιφώντας ἦταν μιά ἀπό τίς πιό αἰνιγματικές φυσιογνωμίες τοῦ τέλους τοῦ 5. αἰῶνα. Ἦταν περίφημος ρήτορας καί νομομαθής, ἕνας ἀπό τούς τυπικούς ἐκπροσώπους τῶν σοφιστῶν καί μεγάλος ὑποστηρικτής τῆς ὀλιγαρχίας στή σκληρότερη μορφή της. Τόν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης. Ἦταν ὁ «ἰθύνων νοῦς» στό πραξικόπημα τῶν 400. Μᾶς σώζονται ὀρισμένοι ρητορικοί λόγοι του. Μερικοί μάλιστα ἀπό αὐτούς εἶναι ρητορικές ἀσκήσεις, πού δείχνουν πῶς πάνω στό ἴδιο θέμα μποροῦν νά παρουσιαστοῦν ἀντίθετες ἀπόψεις, χωρίς ἀναγκαστικά μόνο ἡ μία νά εἶναι σωστή. Αὐτό, ὅπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπό τά βασικά διδάγματα τῶν σοφιστῶν.

62. Συνεργάτης τοῦ Ἀντιφόντα. Στά πρώτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶχε πάρει μέρος σέ μιά εἰρηνευτική ἀποστολή στή Σπάρτη.

63. Ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεία τοῦ λόγου του, ὁ Λυσίας θέλει ὀλοφάνερα νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀπευθύνεται σ' ὀλόκληρο τό λαό τῆς Ἀθήνας. Εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο, ὅπως ὅταν προσπαθεῖ νά πείσει τούς δικαστές νά βλέπουν στό πρόσωπο τοῦ Ἐρατοσθένη ὀλόκληρη τήν ομάδα τῶν Τριάντα.

64. Ἡ βουλή τοῦ Ἄρειου Πάγου δέν περιοριζόταν μόνο στίς δι-

καστικές της αρμοδιότητες. Πολύ συχνά επηρέαζε την πολιτική κατάσταση – ήταν συνήθως ένα πολύ συντηρητικό σώμα – και ιδιαίτερα σε έκτακτες περιστάσεις.

65. Οί Σπαρτιάτες είχαν συμφωνήσει με τους αντιπροσώπους των Αθηναίων μία όρισμένη προθεσμία, για να πραγματοποιηθεί ή σύναψη της ειρήνης. Φυσικά, οί δροι της έπρεπε να συζητηθούν και να αποφασιστούν στην έκκλησία του δήμου. Ό Θηραμένης όμως κατόρθωσε με διάφορα τεχνάσματα να αναβάλλεται συνεχώς ή συγκέντρωση του λαού, ώσπου ήταν πιά άργά για όποιαδήποτε συζήτηση.

66. Αθηναίοι όλιγαρχικοί, στενοί συνεργάτες του Λύσανδρου.

67. Στην έκκλησία του δήμου είχε δικαίωμα να μιλήσει ό κάθε πολίτης. Υπήρχαν όμως πολλοί Αθηναίοι, που άσχολούνταν ειδικότερα με τά θέματα της πόλης και, καθώς ήταν προικισμένοι με τό χάρισμα του λόγου, πήγαιναν στίς συγκεντρώσεις του λαού έχοντας πρώτα μελετήσει καλά τά θέματα που ήταν να συζητηθούν και έχοντας προετοιμάσει λόγους, για να ύποστηρίζουν τή μία ή τήν άλλη άποψη. Αυτοί λέγονταν συχνά *ρήτορες*. Σήμερα θά τους λέγαμε «πολιτικούς».

68. Όλιγαρχικός, που έγινε ύστερα ένας από τους Τριάντα.

69. Οί Αθηναίοι, μόλις έκλεισε ή ειρήνη, ύποσχέθηκαν να καταδαφίσουν τά τείχη μέσα σε μία όρισμένη προθεσμία. Ό παράβαση, που αναφέρεται εδώ, είναι ότι ή προθεσμία δέν τηρήθηκε.

70. Ό Ξενοφώντας στά «Έλληνικά» του μάς σώζει τήν άπολογία του Θηραμένη στίς κατηγορίες του Κριτία. Όκει όμως δέ γίνεται λόγος για τό θέμα που τίγει εδώ ό Λυσίας.

71. Έννοεί τή δημοκρατία και τήν όλιγαρχία.

72. Υποσχόταν ότι θά άποκαταστήσει τήν τάξη στην πολιτική ζωή και έτσι θά σώσει τήν πόλη. Ό Λυσίας ίσως έννοεί τή λέξη «σωτήρας».

73. Όταν νίκησαν οί δημοκρατικοί, με τή γενική άμνηστία που έδωσαν, είχαν δικαίωμα όλοι οί πολίτες να πάρουν μέρος στην άπο-

κατάσταση τῆς πόλης. Ἐνῶ, ἂν νικοῦσαν οἱ ὀλιγαρχικοὶ μέ τούς πολίτες πού εἶχαν μείνει στήν Ἀθήνα, τό κέρδος θά ἦταν μόνο γιά τούς Τριάντα, πού θά ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσκοῦν τήν τυραννική ἐξουσία τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΕΡΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΑΠΟ ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ» ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ

Βιβλ. Β', ΙΙ, 10

Οἱ Ἀθηναῖοι, ἔτσι πού τούς πολιορκοῦσαν οἱ Σπαρτιάτες καί ἀπό τήν ξηρά καί ἀπό τή θάλασσα, δέν ἤξεραν πιά τί ἔπρεπε νά κάνουν· δέν εἶχαν οὔτε πλοῖα οὔτε συμμαχούς οὔτε τρόφιμα. Πίστευαν ὅτι δέν ἔχουν τρόπο νά γλιτώσουν, γιά νά μήν πάθουν τά ὅσα καί οἱ ἴδιοι ἔκαναν – καί ὄχι ἀπό πραγματική πρόθεση τιμωρίας –, ὅταν, ξεπερνώντας κάθε ὄριο, ἀδικοῦσαν τούς πολίτες τῶν μικρῶν πόλεων, χωρίς καμιά ἄλλη δικαιολογία παρά μόνο ἐπειδὴ δέ συμμαχοῦσαν μαζί τους. Γι' αὐτό ξανάδωσαν τά πολιτικά δικαιώματα σέ ὅσους τά εἶχαν στερηθεῖ καί περίμεναν καρτερικά. Μολονότι πέθαιναν πολλοί στήν πόλη ἀπό τήν πείνα, δέν ἄρχιζαν διαπραγματεύσεις γιά τήν εἰρήνη. Ὅταν ὁμως εἶχε πιά ἐξαντληθεῖ ὁλότελα τό σιτάρι, ἔστειλαν ἀντιπροσώπους στόν Ἄγην, λέγοντας ὅτι δέχονται νά γίνουν σύμμαχοι μέ τούς Λακεδαιμόνιους, ἀρκεῖ νά διατηρήσουν τά τείχη καί τήν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ, καί μέ βάση αὐτούς τούς ὄρους νά κλείσουν εἰρήνη. Ἐκεῖνος τούς εἶπε νά ἀπευθυνθοῦν στή Σπάρτη, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος. Ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποι τά ἀνακοίνωσαν αὐτά στούς Ἀθηναίους, ἐκεῖνοι τούς ἔστειλαν στή Σπάρτη. Ὅταν ἔφτασαν στή Σελλασία, κοντά στή Λακωνία, καί οἱ ἔφοροι πληροφορήθηκαν τίς προτάσεις τους, αὐτές περίπου πού εἶχαν ἀναφέρει καί στόν Ἄγην, τούς εἶπαν νά φύγουν καί, ἂν πραγματικά χρειάζονται εἰρήνη, νά σκεφτοῦν καλύτερα καί νά ξανάρθουν. Ὅταν οἱ ἀντιπρόσωποι γύρισαν πίσω καί τά ἀνακοίνωσαν ὅλα αὐτά στήν πόλη, ὅλους τούς ἔπιασε ἀπελπισία. Ἦταν βέβαιοι ὅτι τελικά θά ὑποδουλωθοῦν καί, ὥσπου νά στείλουν ἄλλους ἀντιπροσώπους, πολλοί ἀκόμα θά πεθάνουν ἀπό τήν πείνα. Κανείς ὥστόσο δέν ἔδειχνε διάθεση νά προτείνει τήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν. Ὅταν μάλιστα ὁ Ἀρχέστρατος εἶπε στή βουλή ὅτι τό φρονιμότερο ἦταν νά συνάψουν εἰρήνη μέ τούς ὄρους πού πρότει-

- ναν οί Λακεδαιμόνιοι, τόν φυλάκισαν. (Συγκεκριμένα, πρότειναν νά κατεδαφίσουν ἀπό τήν κάθε πλευρά τῶν μακρῶν τειχῶν περίπου 1800 μέτρα.) Ἐπιπλέον ἀποφάσισαν μέ εἰδικό νομοθέτημα νά ἀφαιρεθεῖ τό δικαίωμα νά γίνονται προτάσεις πάνω σ' αὐτά τά θέματα.
- 16 Ἔτσι ἦταν ἡ κατάσταση, ὅταν ὁ Θηραμένης δήλωσε στήν ἐκκλησία ὅτι, ἂν θέλουν νά τόν στείλουν στό Λύσανδρο, αὐτός θά ξαναγυρίσει ἔχοντας ἐξακριβώσει ἂν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔχουν σκοπό νά ὑποδουλώσουν τήν πόλη, καί γι' αὐτό ἐπιμένουν στήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν, ἢ μόνο γιά λόγους ἀσφάλειας. Ἡ πόλη τόν ἔστειλε, καί ἐκεῖνος ἔμεινε κοντά στό Λύσανδρο τρεῖς μήνες καί παραπάνω, περιμένοντας πότε οἱ Ἀθηναῖοι ἀπό ἔλλειψη τροφίμων θά ἦταν ἐτοιμοί
- 17 νά συμφωνήσουν σέ ὅτιδήποτε τούς πρότειναν. Ὄταν τόν τέταρτο μήνα γύρισε, ἀνακοίνωσε στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου ὅτι ὁ Λύσανδρος γιά ἓνα διάστημα τόν κρατοῦσε ἐκεῖ καί ἀργότερα τοῦ εἶπε νά πάει στή Σπάρτη, ἐπειδή, ὅπως εἶπε, ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος γιά ὅσα τόν ρωτοῦσε ἀλλά οἱ ἔφοροι. Μετά ἀπό αὐτά ὀρίστηκε νά πάει,
- 18 μαζί μέ ἄλλους ἑννιά, στή Σπάρτη ὡς ἀντιπρόσωπος μέ ἀπόλυτη πρωτοβουλία. Ὁ Λύσανδρος ἔστειλε στό μεταξύ στούς ἐφόρους, μαζί μέ ἄλλους Λακεδαιμόνιους, τόν Ἀριστοτέλη, ἐξόριστο Ἀθηναῖο, γιά νά τούς εἰδοποιήσει ὅτι εἶχε ἀπαντήσει στό Θηραμένη πώς ἐκεῖνοι ἦταν ἀρμόδιοι νά ἀποφασίζουσιν γιά θέματα εἰρήνης καί πολέμου.
- 19 Ὄταν ὁ Θηραμένης καί οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι βρισκόνταν στή Σελλασία καί τούς ρώτησαν γιά ποιό σκοπό εἶχαν ἔρθει, ἀπάντησαν ὅτι εἶχαν σταλεῖ ἀντιπρόσωποι μέ ἀπόλυτη πρωτοβουλία, γιά νά συζητήσουν σχετικά μέ τήν εἰρήνη. Τότε οἱ ἔφοροι ἔδωσαν ἐντολή νά τούς καλέσουν. Ὄταν πῆγαν στή Σπάρτη, κάλεσαν συνέλευση, ὅπου κυρίως οἱ Κορίνθιοι καί οἱ Θηβαῖοι, ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι ἀπό τούς Ἑλληνες ἀντιπροσώπους, ὑποστήριξαν ὅτι δέν ἔπρεπε νά κλείσουν εἰρήνη μέ τούς Ἀθηναίους, ἀλλά νά τούς ὑποτάξουν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀρνήθηκαν νά ὑποδουλώσουν μιᾶ πόλη
- 20 πού πρόσφερε τόσες ὑπηρεσίες στίς ἐπικίνδυνες περιστάσεις πού παρουσιάστηκαν στήν Ἑλλάδα, ἀλλά δέχονταν τήν εἰρήνη, μέ τόν ὄρο νά κατεδαφίσουν οἱ Ἀθηναῖοι τά μακρά τεῖχη καί τήν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ, νά παραδώσουν τά πλοῖα ἐκτός ἀπό δώδεκα, νά δεχτοῦν τήν ἐπάνοδο τῶν πολιτικῶν ἐξορίστων καί νά ἀκολουθοῦν τούς Λακεδαιμόνιους σέ ὅποισδήποτε πολεμικές ἐπιχειρήσεις στήν

ξηρά ἢ στή θάλασσα, ἔχοντας τοὺς ἴδιους μέ ἐκείνους ἐχθροὺς καὶ
φίλους. Ὁ Θηραμένης καὶ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς μετέφεραν 21
αὐτὲς τίς προτάσεις στήν Ἀθήνα. Καί καθὼς ἔμπαιναν στήν πόλη,
πολὺς κόσμος ἄρχισε νά τοὺς περικυκλώνει γεμάτος φόβο μήπως
τυχόν εἶχαν γυρίσει ἄπραχτοι· γιατί μέ τόσους πού πέθαιναν ἀπό 22
τὴν πείνα, δέ χωροῦσε πιά ἄλλη ἀναβολή. Τὴν ἐπόμενη μέρα οἱ ἀν-
τιπρόσωποι ἀνακοίνωσαν μέ ποιούς δρους οἱ Λακεδαιμόνιοι δέχον-
ταν τὴν εἰρήνη. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἀποστολῆς μίλησε ὁ Θηραμέ-
νης, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἔπρεπε νά πειστοῦν στοὺς Λακεδαιμόνιους
καὶ νά κατεδαφίσουν τὰ τείχη. Μερικοὶ διατύπωσαν ἀντιρρήσεις,
ἀλλὰ πολὺ περισσότεροὶ ἐπιδοκίμασαν, καὶ ἔτσι ἀποφάσισαν νά δε-
χτοῦν τὴν εἰρήνη. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦρθε στό λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ὁ 23
Λύσανδρος μέ τὰ πλοῖα του, γύρισαν οἱ πολιτικοὶ ἐξόριστοι καὶ ἄρ-
χισαν μέ πολλή προθυμία νά κατεδαφίζουν τὰ τείχη, καὶ μάλιστα μέ
συνοδεία μουσικῆς, πιστεύοντας ὅτι ἐκείνη ἦταν ἡ πρώτη μέρα τῆς
ἐλευθερίας γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Βιβλ. Β', III, 11.

Οἱ Τριάντα ὀρίστηκαν μέ ἐκλογή ἀμέσως μόλις κατεδαφίστηκαν
τὰ μακρὰ τείχη καὶ τὰ τείχη γύρω ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ. Ἐνῶ ὁμως τοὺς
εἶχαν ἐκλέξει μέ τὸν δρο νά προτείνουν νόμους, πού θά καθόριζαν
τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος, διαρκῶς καθυστεροῦσαν νά τοὺς συν-
τάξουν καὶ νά τοὺς παρουσιάσουν· στό μεταξύ ὁμως ἔδωσαν στή 12
βουλή καὶ στίς ἄλλες ἀρχές τὴ σύνθεση πού ἠθελαν αὐτοί. Κατόπι
ἄρχισαν νά συλλαμβάνουν καὶ νά καταγγέλλουν, μέ κατηγορίες
πού συνεπάγονταν καταδίκη σέ θάνατο, πρῶτα-πρῶτα ὄσους ἤξε-
ραν ὄλοι ὅτι στήν περίοδο τῆς δημοκρατίας ζοῦσαν κόνοντας τό
συκοφάντη καὶ ὅτι ἦταν ἐνοχλητικοὶ στοὺς τίμιους πολίτες. Ἡ
βουλή τοὺς καταδίκασε πρῶτα καὶ ὄλοι ὄσοι συναισθάνονταν ὅτι 13
δέν ἀνήκαν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία δέ δυσφοροῦσαν καθόλου. Κα-
τόπι οἱ Τριάντα ἄρχισαν νά ἀντιμετωπίζουν τό πρόβλημα πῶς θά ἐ-
ξασφάλιζαν τὴ δυνατότητα νά χειρίζονται τίς ὑποθέσεις τῆς πόλης
ὄπως ἠθελαν. Ἐστειλαν πρῶτα στή Λακεδαίμονα τὸν Αἰσχίνη καὶ
τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἔπεισαν τὸ Λύσανδρο νά ἐνεργήσει, γιὰ νά
τοὺς στείλουν φρουροὺς, ὄσπου νά ξεκαθαρίσουν τοὺς ὑποπτους
καὶ νά τακτοποιήσουν τό πολίτευμα· ὑποσχέθηκαν ὅτι αὐτοὶ θά ἐξα-

- 14 σφάλιζαν τή διατροφή τῆς φρουρᾶς. Ὁ Λύσανδρος πείστηκε καί φρόντισε νά τοὺς στείλουν φρουρούς καί διοικητὴ τόν Καλλίβιο. Ὅταν πήραν τή φρουρά, ἄρχισαν νά περιποιοῦνται μέ κάθε τρόπο τόν Καλλίβιο, γιά νά ἐπιδοκιμάζει ὄλες τίς ἐνέργειές τους. Καί ἐκεῖνος τοὺς ἔστελνε ὄσους φρουρούς ἤθελαν, καί ἔτσι ἄρχισαν νά συλλαμβάνουν ὄχι πιά μόνο τοὺς ὕποπτους ἢ τοὺς ἄχρηστους, ἀλλὰ ὄσους νόμιζαν ὅτι δέ θά ἀνέχονταν πολλή πίεση καί ὅτι, ἂν ἐπιχειροῦσαν νά ἀντιδράσουν, θά ἐπαιρναν μέ τό μέρος τους πολλοὺς ἐθελοντές.
- 15 Τό πρῶτο διάστημα ὁ Κριτίας συμφωνοῦσε μέ τό Θηραμένη καί ἦταν φίλοι. Ὅταν ὄμως ὁ ἴδιος ἄρχισε νά ἐπιμένει στίς πολλές ἐκτελέσεις πολιτῶν (εἶχε παλιότερα ἐξοριστεῖ ἀπό τοὺς δημοκρατικούς), ὁ Θηραμένης ἀντιδρῶσε, λέγοντας ὅτι δέν εἶναι σωστό νά θανατῶνουν ἀνθρώπους πού εἶχαν κύρος στό λαό καί δέν ἔβλαφταν καθόλου τοὺς τίμιους πολίτες «ἀφοῦ καί ἐσύ καί ἐγώ» πρόσθετε «καί εἶπαμε καί κάναμε πολλά, γιά νά γίνουμε ἀρεστοί στήν πόλη». Ἐκεῖνος ὄμως (εἶχε ἀκόμα κάποια οἰκειότητα μέ τό Θηραμένη) ἀποκρινόταν ὅτι ὄσοι ἤθελαν νά ἔχουν τήν ἐξουσία στά χέρια τους, δέν μπορούσαν παρά νά ξεκαθαρίσουν ὄσους εἶχαν τίς περισσότερες δυνατότητες νά τοὺς δημιουργήσουν προβλήματα. «Καί ἂν φαντάζεσαι» πρόσθετε «ὄτι, ἐπειδὴ εἴμαστε τριάντα καί ὄχι ἕνας, πρέπει νά φροντίζουμε γιά τήν ἐξουσία μας λιγότερο ἀπ' ὄτι, ἂν ἦταν τυραννίδα, εἶσαι ἀφελής».
- 17 Ὅταν ὄμως ἄρχισαν νά θανατῶνονται πολλοί καί ἄδικα, διαπιστώθηκε ὅτι πολλοί ἀπό τοὺς πολίτες συγκεντρῶνονταν σέ ὄμαδες καί ἀποροῦσαν πού πρόκειται νά καταλήξει ἡ πολιτική κατάσταση. Τότε ξανάρχισε ὁ Θηραμένης νά ἐπιμένει ὅτι θά ἦταν ἀδύνατο νά διατηρηθεῖ ἡ ὀλιγαρχία, ἂν δέ ζητοῦσαν καί ἀπό ἄλλους πολλοὺς
- 18 νά συμμετάσχουν στήν ἐξουσία. Ὑστερα ἀπό αὐτά ὁ Κριτίας καί ἄλλοι ἀπό τοὺς Τριάντα ἄρχισαν νά φοβοῦνται, καί ἰδιαίτερα τό Θηραμένη, μήπως δημιουργήσει γύρω του ρεῦμα πολιτῶν, καί γι' αὐτό συντάσσουν ἕνα κατάλογο ἀπό 3.000, πού προορίζονταν νά
- 19 πάρουν μέρος στήν ἐξουσία. Ὁ Θηραμένης ὄμως καί σχετικά μέ αὐτό τό μέτρο ἔλεγε ὅτι τοῦ φαινόταν παράλογο πρῶτα πρῶτα τό νά θέλουν νά περιορίσουν τόν ἀριθμό τῶν καλύτερων πολιτῶν, πού θά ἐπαιρναν μέρος στήν ἐξουσία, σέ 3.000, λές καί ἀναγκαστικά

μέσα σ' αυτό τόν αριθμό περιλαμβάνονταν μόνο οί άξιοι πολίτες, και δέν ήταν δυνατό ούτε έξω από αυτόν νά ύπάρχει ένας σοβαρός άνθρωπος ούτε μέσα εκεί πολλοί πονηροί. «Έπειτα» πρόσθεσε «βλέπω ότι κάνουμε δύο έντελώς αντιφατικά πράματα: συγκροτούμε μιά έξουσία βίας, αλλά τήν κρατούμε πιό αδύνατη από αυτούς πού έξουσιάζουμε».

Αυτές ήταν οί απόψεις του Θηραμένη. Οί άλλοι στό μεταξύ επιθεώρησαν τούς 3.000 στήν αγορά, ένώ όσους ήταν έξω από τόν κατάλογο σέ άλλα μέρη. Κατόπι έδωσαν έντολή νά συγκεντρώσουν τά όπλα και, όταν εκείνοι είχάν φύγει, έστειλαν τούς φρουρούς και από τούς πολίτες τούς όμοιδεάτες τους και άφαιρσαν τά όπλα όλων έκτός από τούς 3.000· τά συγκέντρωσαν στήν Άκρόπολη και τά άποθήκεψαν στόν Παρθενώνα. Όταν έγιναν αυτά, μέ τή σκέψη ότι μπορούσαν πιά νά κάνουν ό,τι θέλουν, άρχισαν νά σκοτώνουν πολλούς από προσωπική έχθρα, πολλούς για τά χρήματά τους. Άποφάσισαν μάλιστα, για νά έξασφαλίσουν χρήματα για τούς φρουρούς, νά συλλάβει ό καθένας από ένα μέτοικο· τούς ίδιους νά τούς εκτελέσουν και νά δημέψουν τίς περιουσίες τους. Είπαν και στό Θηραμένη νά συλλάβει όποιον ήθελε, εκείνος όμως άποκρίθηκε: «Δέ νομίζω ότι είναι σωστό από τή μιά μεριά νά λέμε ότι είμαστε οί καλύτεροι και από τήν άλλη οί πράξεις μας νά είναι χειρότερες από τών συκοφαντών. Έκείνοι τουλάχιστον άπ' όσους έπαιρναν χρήματα τούς άφηναν νά ζήσουν· έμεις, για νά έξασφαλίσουμε χρήματα, θά αρχίσουμε νά σκοτώνουμε άθώους; Όλα αυτά δέν είναι από κάθε άποψη χειρότερα από τίς πράξεις τών συκοφαντών;» Οί άλλοι, πιστεύοντας πιά ότι ό Θηραμένης γινόταν έμπόδιο στά σχέδιά τους, άρχισαν νά συνωμοτούν έναντίον του· σέ ιδιαίτερες συζητήσεις μάλιστα μερικοί τόν συκοφαντούσαν στά μέλη τής βουλής, λέγοντας ότι προσπαθεί νά ύπνομέψει τό πολίτευμα. Έδωσαν λοιπόν παραγγελία σέ κάτι νεαρούς, όσους θεωρούσαν θρασύτατους, νά κρύψουν κάτω από τή μασχάλη τους μαχαίρια και νά έρθουν μαζί τους, και μετά συγκάλεσαν τή βουλή.

(Άκολουθούν οί λόγιοι του Κριτία και του Θηραμένη και κάποια συζήτηση. Ό Θηραμένης, για νά σωθει, καταφεύγει στό βωμό).

Μετά ἀπ' αὐτό ὁ κήρυκας τῶν Τριάντα ἔδωσε ἐντολή νά ἐπιτε-
θοῦν οἱ Ἔντεκα στό Θηραμένη. Ἐκεῖνοι μπῆκαν μέσα στό βουλευ-
τήριο μαζί μέ τούς βοηθοὺς τους – μπροστά μάλιστα πήγαινε ὁ Σά-
τυρος, ὁ θρασύτερος καί χυδαιότερος ἀπό ὄλους. Ὁ Κριτίας εἶπε:
55 «Σᾶς παραδίνουμε αὐτόν ἐδῶ τὸ Θηραμένη, καταδικασμένο σύμ-
φωνα μέ τὸ νόμο. Συλλάβετέ τον ἐσεῖς οἱ Ἔντεκα, ὀδηγήστε τον ἐ-
κεῖ ὅπου πρέπει καί φροντίστε γιὰ τὰ ὑπόλοιπα». Μόλις εἶπε αὐτά,
ἄρχισε νά τόν τραβάει ἀπὸ τὸ βωμό ὁ Σάτυρος, ἄρχισαν νά τόν τρα-
βοῦν καί οἱ βοηθοί. Ὁ Θηραμένης, ὅπως εἶναι φυσικό, ἄρχισε νά ἐ-
πικαλεῖται θεοὺς καί ἀνθρώπους νά δοῦν τί γινόταν. Τά μέλη τῆς
βουλῆς δέν ἀντιδροῦσαν καθόλου, βλέποντας δίπλα στό κιγκλίδω-
μα ὄλους ἐκείνους πού ἦταν ὁμοιοι μέ τὸ Σάτυρο καί τὸ χῶρο
μπρὸς ἀπὸ τὸ βουλευτήριο γεμάτο φρουροὺς· ἤξεραν ἀκόμα ὅτι εἶ-
56 χαν ἐρθεῖ μέ μαχαίρια. Ὁδήγησαν τὸ Θηραμένη μέσα ἀπὸ τὴν ἀγο-
ρά, ἐνῶ κραυγαζε δυνατὰ λέγοντας τὰ ὅσα πάθαινε. Ἀναφέρουν καί
κάτι πού εἶπε. Ὅταν ὁ Σάτυρος τοῦ εἶπε ὅτι, ἂν δέ σωπάσει, θά θρη-
νήσει, ἐκεῖνος ρώτησε: «Μήπως ἂν σωπάσω, δέ θά θρηνησῶ;» Καί
ὅταν τόν ἀνάγκασαν νά πεθάνει καί ἔπινε τὸ κώνειο, λένε ὅτι κού-
νησε τίς τελευταῖες σταγόνες μέσα στὴν κούπα καί εἶπε: «Αὐτὸ ἄς
εἶναι στὴν ὑγείᾳ τοῦ ὁμορφου Κριτία».

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΣΤΕΛΛΑΣ ΜΠΑΖΑΚΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ

ΠΡΟΣΧΕΔΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΔΡΑΣΕΩΝ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΙΣΟΚΡΑΤΗ

α' Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Ὁ Ἰσοκράτης γεννήθηκε στήν Ἀθήνα τό 436 καί πέθανε στήν ἴδια πόλη τό 338 π.Χ. Ἔζησε δηλαδή ἕναν ὀλόκληρο αἰώνα, σέ μιά ἀποφασιστική μάλιστα ἐποχή γιά τήν ἑλληνική ἱστορία, γεμάτη ταραχές καί πολέμους.

Τά ἔξι πρῶτα χρόνια του ἦταν τά μόνα ξένοιαστα καί εὐτυχημένα στή ζωή του. Ἦταν ἡ ἐποχή πού τό μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας μεσουρανοῦσε, ὁ χρυσός αἰώνας τοῦ Περικλῆ ἔφτανε στή μεγαλύτερη ἀκμή του. Αὐτή ἡ θαυμαστή ἀνθηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶχε κάποια ἐπίδραση στή διαμόρφωση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἀλλά δέν ἔζησε γιά πολύ στήν ξεγνοιασιά. Μόλις ἦταν ἔξι χρονῶν ὅταν ξέσπασε ἡ θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού ἔφερε τόσες συμφορές σ' ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Τήν ταραγμένη αὐτή ἐποχή ὁ Ἰσοκράτης ἀρχίζει νά καταλαβαίνει τόν ἑαυτό του καί τό γύρω του κόσμο, καί ὅπωςδήποτε γεννιοῦνται μέσα του ἡ ἀβεβαιότητα, ἡ ἀνησυχία καί ὕστερα ἡ ἀνάγκη νά βρεῖ μόνος του κάποιο τρόπο νά ἀντιδράσει.

Ὁ Πελοποννησιακός πόλεμος τελειώνει τό 404 π.Χ. — ὁ Ἰσοκράτης εἶναι πιά 32 χρόνων — μέ τήν ἤττα τῆς Ἀθήνας καί τό γενικό πένθος καί τήν ντροπή τῶν πολιτῶν της. Ἀλλά καί σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα ἐπικρατεῖ μιά γενική διάλυση καί παρακμή· ὅλος ὁ Ἑλληνισμός ἔχει ὑποστεῖ ἀνυπολόγιστη φθορά, ἀφοῦ ὅλες σχεδόν οἱ ἑλληνικές πόλεις πῆραν μέρος στόν ὀλέθριο αὐτό πόλεμο, ἄλλες στό πλευρό τῆς Ἀθήνας καί ἄλλες μέ τό μέρος τῆς Σπάρτης.

Τήν Ἀθηναϊκή ἡγεμονία, πού χρεωκόπησε στά δύσκολα αὐτά χρόνια, τή διαδέχτηκε ἡ Σπαρτιατική μέ ἐπικεφαλῆς τούς νικητές Σπαρτιάτες. Αὐτοί ὡς τότε ὑπόσχονταν στίς ἑλληνικές πόλεις ἰσοτιμία καί

αὐτονομία καί ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῶν Ἀθηναίων, οἱ ἴδιοι ὁμῶς θὰ ἐξελιχτοῦν σὲ δυνάστες πολὺ πῖο μισιτοὺς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους μὲ τὶς δεκαρχίες καὶ τὶς τριακονταρχίες — κυβερνήσεις ἀπὸ ὀλιγαρχικοὺς — πού τοποθετοῦσαν στὶς διάφορες πόλεις μετὰ τὸν πόλεμο, γιὰ νὰ διευκολύνουν τὰ δικά τους σχέδια.

Τώρα παντοῦ ἀνησυχία καὶ ἀγωνία, φόβος καὶ ἀναταραχὴ πολεμικὴ συνθέτουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, καθὼς πότε ἢ μίᾳ καὶ πότε ἢ ἄλλῃ ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς πόλεις, πού ἀποχτοῦν κάποια δύναμη, προσπαθοῦν νὰ ἐπιβάλλουν τὴν κυριαρχία τους στὶς ἄλλες μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἀκόμα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Πέρση βασιλιᾶ, καὶ προκαλοῦν τὸ μῖσος καὶ τὴν ἀντίδρασή τους.

Στὴν ἀρχὴ ἡ Σπάρτη τρεῖς δεκαετίες σχεδόν κάνει ὅ,τι θέλει στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὸ δικαίωμα πού τῆς ἐξασφάλισε ἡ νίκη τῆς στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ μὲ τὴ συμπαράσταση τῶν Περσῶν, καὶ τελικὰ παραδίνει στὰ χέρια τῶν τελευταίων τὰ ἐλληνικὰ νησιά καὶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνουν στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Ἀνταλκίδα τὸ 387 π.Χ., προκαλὼντας ἔτσι τὴν ἀνησυχία καὶ τὴν ἀντίδραση ὄλων τῶν Ἑλλήνων.

Ἦστερα ἡ Θήβα θὰ ἀναστατώσει πάλι τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ δικὴ τῆς ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ καὶ θὰ δημιουργήσει καὶ ἄλλα πανελλήνια προβλήματα κοντὰ στὰ τόσα πού ὑπῆρχαν, ὥσπου θὰ ὑποκύψει καὶ αὐτὴ στὴ μάχη τῆς Μαντινείας τὸ 362 π.Χ., ὅπου σκοτώθηκε ὁ Ἐπαμεινώνδας, καὶ τὸ χάος, πού ἐπικρατοῦσε μέχρι τότε στὴν Ἑλλάδα, ἐγινε ἀκόμα μεγαλύτερο, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ξενοφώντας στό τέλος τῶν «Ἑλληνικῶν» του.

Τὸ χάος αὐτὸ καὶ ἡ διάλυση θὰ εὐνοήσουν τὰ σχέδια μιᾶς νέας δυνάμεως, πού ξεπροβάλλει ἀπὸ τὸ βορρᾶ γεμάτη σφοδρὸς καὶ δομῆ. Εἶναι τὸ κράτος τῶν Μακεδόνων, πού ἔχει τὴν τύχη τὰ ἀποφασιστικὰ αὐτὰ χρόνια νὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὸ Φίλιππο τὸ Β', ἀνθρωπο δραστήριο, ξυπνο καὶ δυναμικὸ, πού μπορεῖ καὶ ξέρει νὰ ἐκμεταλλεντεῖ τὶς εὐκαιρίες. Αὐτὸς λοιπὸν ἀπὸ ἐπιτυχία σὲ ἐπιτυχία καὶ ἀπὸ νίκη σὲ νίκη θὰ φτάσει ὡς τὴ Νότια Ἑλλάδα καὶ θὰ ἐπιβάλλει μὲ τὴ βία τὴν κυριαρχία του σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία μάχη, τὴ μάχη στὴ Χαίρωνεια τὸ 338 π.Χ., πού ἐγκαινιάζει μιὰ νέα ἐποχὴ γιὰ τὸν ἐλληνικὸ κόσμον· τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ ρόλο τοῦ πρωταγωνιστῆ δέν τὸν παίζουν πιά οἱ μεγάλες πόλεις τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας — Ἀθήνα, Σπάρτη, Κόρινθος,

Θήβα κτλ. — άλλα νέες δυνάμεις, πού διαμορφώθηκαν στό μεταξύ στόν ελληνικό χώρο, μέ επικεφαλής τούς Μακεδόνες.

Στό διάστημα αυτό, μετά τό τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, σέ ποιά κατάσταση βρίσκεται ή Ἀθήνα, ή ιδιαίτερη πατρίδα του Ἰσοκράτη, ὅπου ζεῖ, διαμορφώνει τόν κόσμο του καί δημιουργεῖ τό ἔργο του ὁ συγγραφέας; Ἦταν βέβαια φοβερό τό πλήγμα, πού δέχτηκε ἀπό τήν ἤττα της στόν πόλεμο, καί ἀνυπολόγιστες οἱ ὕλικές καί ἠθικές ζημιές της. Ὡστόσο οἱ δυνάμεις καί οἱ σταθερές ἀξίες πού ἔκλεινε μέσα της ἡ πόλη αὐτή ἦταν ἀτέλειωτες : Ἀνέπερασε πολὺς καιρὸς καί ἄρχισε πάλι νά ἀναλαμβάνει ἀπό κάθε ἄποψη. Σ' αὐτό τή βοήθησε πολὺ καί ἡ αὐταρχική πολιτική της Σπάρτης, πού δυσαρέστησε τίς ἐλληνικές πόλεις καί τίς ἔκαμε νά νοσταλγίσουν τήν Ἀθηναϊκή ἡγεμονία καί νά στραφούν πάλι μέ ἐμπιστοσύνη πρὸς τήν πατρίδα του Ἰσοκράτη, ιδιαίτερα μέ τήν κακή ἐντύπωση πού προκάλεσε στό πανελλήνιο ἡ Εἰρήνη του Ἀνταλκίδα τό 387 π.Χ., γιά τήν ὁποία ὑπεύθυνους θεωροῦσαν τούς Σπαρτιάτες.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δυσαρέσκειας, ἀλλά καί τῆς ἀθηναϊκῆς δραστηριότητος, ἦταν νά δημιουργηθεῖ ἡ δεύτερη Ἀθηναϊκή ἡγεμονία τό 378 π.Χ., δύο χρόνια μετά τήν κυκλοφορία του Πανηγυρικοῦ· στό γεγονός αὐτό φαίνεται πὺς βοήθησε καί ὁ λόγος του Ἰσοκράτη, πού καλεῖ τούς Ἕλληνες νά ὁμονοίσουν καί νά ἐνωθοῦν κάτω ἀπὸ τήν ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων.

Βέβαια διάφοροι λόγοι ἱστορικοί, καί ιδιαίτερα ἡ πολιτική τῆς Θήβας, πού εἶχε ἀρχίσει πιά νά παίξει πρωτεύοντα ρόλο στό προσκήνιο τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, συνετέλεσαν νά μὴν κρατήσῃ πολὺ ἡ δεύτερη Ἀθηναϊκή ἡγεμονία. Ὡστόσο ὅμως ἡ ἡγεμονία αὐτή ἦταν ἀληθινὸς θρίαμβος γιά τήν Ἀθήνα, μετά τῆ φοβερῆ φθορά πού εἶχε ὑποστεί κατά τόν Πελοποννησιακὸν πόλεμο, καί ἀποδείχνει ἀκριβῶς τό γεγονός ὅτι ἡ πόλη αὐτή δικαιολογημένα δημιουργοῦσε στοὺς πολίτες της περηφάνια γιά τό μεγαλεῖο της καί δικαιώνει τίς θέσεις πού παίρνει ὁ Ἰσοκράτης στόν Πανηγυρικό του λόγο γιά τὰ ἀπαράβατα δικαιώματα τῆς πατρίδας του στό θέμα τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἑλλήνων. Ἀκόμα ἐξηγεῖ γιατί καί κατά τόν 4ο αἰῶνα, μετά τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα του πολέμου, ἐξακολουθοῦν νά ἀναφαίνονται ἐξαιρετες πνευματικὲς μορφές μέσα σ' αὐτή τήν πόλη, ὅπως ἡ μορφή του Ἰσοκράτη λ.χ., καί γιατί καί τήν ἐποχὴ αὐτὴ παραμένει πάντα τό ἐκπαιδευτήριον ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

β' ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ

Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη Θεόδωρος ἦταν πλούσιος· εἶχε ἐργοστάσιο πού κατασκεύαζε αὐλούς. Αὐτό τοῦ ἔδωσε τή δυνατότητα νά πάρει ἀπό τά πρῶτα χρόνια του ἐπιμελημένη ἀγωγή καί μόρφωση καί νά ἀξιοποιήσει ἔτσι τά φυσικά του προσόντα· γιατί ἦταν προικισμένος μέ μιά ἐμφυτη κλίση γιά τά γράμματα, μέ δξυδέρκεια καί ἦθος, πού τόν ἔκαναν νά ξεχωρίζει ἀνάμεσα στους συνομηλικούς του. Ἀλλά καί ἡ μορφή του ἦταν ὡραία, ἰδίως ὅταν ἔφτασε στά χρόνια τῆς ἐφηβείας. Ἦταν δηλαδή ὁ «καλός κάραθός» νέος — ὡραῖος στή μορφή καί στήν ψυχή, ἰδανικό πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι — μέ τίς ἀρετές τοῦ πνεύματος καί τῆς ψυχῆς του καί μέ τή χάρη τῆς μορφῆς του.

Δάσκαλοι, πού ἄσκησαν ἀποφασιστική ἐπίδραση ἐπάνω του — ἔξω ἀπό τήν ἴδια τήν πόλη του, πού ἦταν, ὅπως εἶπαμε, πάντα τό κοινό ἐκπαιδευτήριό ὅλης τῆς Ἑλλάδας — στάθηκαν γνωστοί σοφιστές πρῶτα, πού δίδασκαν τή ρητορική τέχνη εἰσπράττοντας συχνά γενναῖα δίδακτρα καί σημάδευαν μέ τήν παρουσία τους τήν ἐποχή του: Ὁ Πρωταγόρας, ὁ Πρόδικος, ὁ Τεισίας καί ἰδίως ὁ Γοργίας.

Τόν τελευταῖο τόν ἄκουσε στή Θεσσαλία, ὅπου εἶχε πάει γι' αὐτό τό σκοπό ἀνάμεσα στό 421 καί τό 413 π.Χ., τήν ἐποχή τῆς Εἰρήνης τοῦ Νικία, ὅποτε τά πράγματα ἤρεμοῦν κάπως μέσα στή γενική θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Γοργίας εἶχε ἐξαιρετική φήμη σά σοφιστής καί δάσκαλος στήν ἐποχή του καί ὅλοι, ὅσοι μποροῦσαν νά πληρῶσουν τά μεγάλα δίδακτρα πού γύρευε, φιλοδοξοῦσαν νά στείλουν τά παιδιά τους κοντά του. Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη εἶχε ἀκόμα τήν οικονομική δυνατότητα νά ἀνταποκριθεῖ σέ τέτοιες ἀξιώσεις — ἀργότερα ἔχασε τήν περιουσία του μέσα στή γενική καταστροφή πού ἔφερε ὁ πόλεμος — καί ἔτσι μπόρεσε νά ἀκούσει ἀπό κοντά τό μεγάλο δάσκαλο. Ἦταν φυσικό βέβαια νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Γοργία: Ἡ πίστη του στή δύναμη πού ἔχει ἕνας καλοδουλεμένος λόγος νά πείθει τό κοινό ἀσφαλῶς ὀφείλεται στά μαθήματα τοῦ Γοργία, ὅσο καί ἂν ἀπομακρύνθηκε ἀργότερα ἀπό τό πνεῦμα τοῦ δασκάλου του, πού θεοποιῶσε τή δύναμη τοῦ λόγου καί πού εἶναι ὁ εἰσηγητής ὅλων τῶν ρητορικῶν σχημάτων καί ὁ δημιουργός τοῦ ἔντεχνου πεζοῦ λόγου στήν Ἑλλάδα.

Ἀργότερα ἔγινε καί μαθητής τοῦ Σωκράτη. Ὁ μέγας φιλόσοφος τόν ἀγάπησε πολύ καί τόν ἐπηρεάσε βαθιά. Ἀλλά καί ὁ Ἰσοκράτης

δέθηκε μέ τό δάσκαλό του, καί ὁ ἄδικος θάνατός του τό 399 π.Χ. τόν πίκρανε πολύ — λένε μάλιστα πώς βγήκε στήν ἀγορά μέ ροῦχα πένθιμα.

Τά μαθήματα τοῦ Γοργία λοιπόν πρῶτα γιά τή μεγάλη δύναμη τοῦ λόγου καί ἡ ἠθική διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ὕστερα διαμόρφωσαν κυρίως τόν ψυχικό καί τόν πνευματικό κόσμο τοῦ Ἴσοκράτη, μαζί μέ διάφορες ἄλλες ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπό πολλές μεριές.

Μετά τό τέλος τοῦ πολέμου οἱ δυσκολίες τῆς ζωῆς ἔγιναν πολλές γι' αὐτόν, ἀφοῦ ἔχασε, ὅπως εἶπαμε, ὅλη του τήν περιουσία. Γιά νά ἀντιμετωπίσει λοιπόν τό οἰκονομικό πρόβλημα, ἀναγκάζεται νά ἐργαστεῖ ἐπαγγελματικά καί νά κάνει γιά δέκα χρόνια περίπου, ἀπό τό 404 μέχρι τό 393 π.Χ., τό λογογράφο: πληρώνεται δηλαδή καί γράφει δικανικούς λόγους γιά λογαριασμό τῶν πελατῶν του. Τό ἐπάγγελμα αὐτό ἀναδείχτηκε μετά τόν πόλεμο, πού δημιούργησε πολλές δικαστικές ὑποθέσεις στήν Ἀθήνα, καί πολλοί συνάδελφοί του εἶχαν ἐξαιρετική ἐπιτυχία στόν τομέα αὐτόν, ὅπως ὁ Λυσίας. Ἀλλά καί ὁ Ἴσοκράτης ἐργάστηκε μέ εὐσυνειδησία, ἄν καί εἶχε νά ἀντιμετωπίσει τόν ἰσχυρό ἀνταγωνισμό τῶν ἄλλων λογογράφων, ἰδίως τοῦ Λυσία, καί κατάφερε νά διορθώσει τά οἰκονομικά του μέ τό ἐπάγγελμα αὐτό, πού δέν τό ἀγαποῦσε, γιατί δέν ταίριαζε στήν ἰδιοσυγκρασία καί στά ἐνδιαφέροντά του, καί τό ἀσκοῦσε μόνο ἀπό ἀνάγκη.

γ Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ

Κατά τό 390 π.Χ. ἡ οἰκονομική του κατάσταση τοῦ ἐπέτρεψε νά ἀφήσει τό ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου καί νά ἀνοίξει στήν Ἀθήνα μιά σχολή, γιά νά γίνει δάσκαλος καί ὀδηγητής τῶν νέων σέ μιά δύσκολη ἐποχή.

Ἡ σχολή αὐτή λειτουργοῦσε ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Ἀθήνας, ἀνάμεσα στό Κυνόσαργες καί στό Λύκειο, τό ἄλλος δηλαδή τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνα, κοντά στόν Ἰλισό, ὅπου ἦταν ἡ Περιπατητική Σχολή τοῦ Ἀριστοτέλη. Εἶχε γύρω στούς 14 - 18 μαθητές, Ἀθηναίους στήν ἀρχή καί ὕστερα, μετά τή δημοσίευση τοῦ Πανηγυρικοῦ τό 380 π.Χ., πού τόν ἔκαμε διάσημο, ἀπό πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας. Ἐμεναν κοντά του 3 - 4 χρόνια, καί ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στούς μαθητές ἀναπτύσσονταν πάντοτε ἰσχυροί δεσμοί φιλίας, πού βοηθοῦσαν νά καρποφορήσει ἄμεσα

καί αποδοτικά ὁ σπόρος τῆς διδασκαλίας του. Μετά τό τέλος τῶν σπουδῶν ὅλοι σχεδόν ἀποχωρίζονταν μέ μεγάλη θλίψη τόν Ἴσοκράτη. Τά διδάκτρα πού πλήρωναν δέν εἶναι ἀκριβῶς γνωστά, φαίνεται ὅμως πῶς μέ τίς εἰσπράξεις τῆς Σχολῆς, ἀλλά καί μέ διάφορες δωρεές τῶν φίλων του, κατόρθωσε νά ξαναφτιάξει μιá περιουσία.

Τόν 4ο αἰῶνα λειτουργοῦν καί ἄλλες σχολές στήν Ἀθήνα· ἦταν μιá ἀνάγκη γιά τήν ἀνήσυχη αὐτή ἐποχή, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν πού νά στηριχτοῦν καί διψοῦν νά ἀκούσουν καί νά μάθουν. Σέ τρεῖς βασικές κατηγορίες μποροῦμε νά χωρίσουμε τίς σχολές αὐτές: Πρῶτα εἶναι οἱ καθαρά ρητορικές, ὅπως τοῦ Γοργία, πού σκοπό ἔχουν νά διδάξουν στούς νέους κυρίως τή ρητορική τέχνη, γιά νά τούς ἐτοιμάσουν γιά τήν πολιτική σταδιοδρομία. Ὑστερα εἶναι οἱ φιλοσοφικές, ὅπως τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ἀσχολοῦνται ἰδιαίτερα μέ θεωρητικά προβλήματα, χωρίς νά ἔχουν πρακτική κατεύθυνση, καί τέλος οἱ ἐνδιάμεσες, ἄς ποῦμε, σάν τή σχολή τοῦ Ἴσοκράτη, πού, χωρίς νά ἀδιαφορεῖ γιά τή ρητορική κατάρτιση τῶν μαθητῶν, φιλοδοξεῖ καί ἐπιδιώκει νά δημιουργήσει ὀλοκληρωμένες ἠθικές προσωπικότητες, ἀνθρώπους ἀξιόσους πού δέ θά ἐξαντλοῦνται στή θεωρητική συζήτηση, ἀλλά θά εἶναι σέ θέση νά ἀντιμετωπίσουν ὅλα τά προβλήματα τοῦ καιροῦ τους, ἀτομικά καί πολιτικά, μέ τά ἐφόδια τῆς ἀρετῆς καί τῆς πρακτικῆς γνώσης πού θά ἀποχτοῦσαν στή Σχολή.

Εἶχε δηλαδή περισσότερο πρακτική κατεύθυνση ἀπό μιá καθαρή φιλοσοφική σχολή καί ἀντιμετώπιζε σοβαρότερα τά ἠθικά καί θεωρητικά προβλήματα ἀπό μιá ρητορική σχολή. Βοηθοῦσε τούς νέους νά καλλιεργήσουν τήν ψυχή καί τό πνεῦμα τους καί νά ἀποχτήσουν ἠθικά καί πρακτικά ἐφόδια, γιά νά τά βγάλουν πέρα σέ ὁποιαδήποτε κατάσταση καί νά βοηθοῦν καί τήν πολιτεία ἀποτελεσματικά. Γιατί, γιά τόν Ἴσοκράτη, τά ἐφόδια, πού ἀποχτοῦμε σάν ἄτομα, δέν ἔχουν καμιá ἀξία, ἂν δέν τά χρησιμοποιοῦμε γιά τό καλό τῶν συνανθρώπων μας.

Κατά τή γνώμη του λοιπόν, ἀληθινά μορφωμένοι ἄνθρωποι δέν εἶναι αὐτοί πού εἶναι φορτωμένοι γνώσεις καί σοφία· εἶναι ἐκεῖνοι πού μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν κάθε κατάσταση, σάν ἄτομα ἢ σάν μέλη μιᾶς πολιτείας, καί νά προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια στό σύνολο καί στό συνάνθρωπό τους· ἐκεῖνοι πού δέν ἐνοχλοῦνται ἀπό τά ἐλαττώματα καί τίς ἀδυναμίες τῶν ἄλλων, ἀλλά τά βλέπουν ὅλα μέ ἀνθρωπιά καί κατανόηση· ἐκεῖνοι πού σέ κάθε τους κίνηση, σέ κάθε ἐκδήλωσή τους, προσέχουν νά

μὴν πληγώνουν, νὰ μὴν προσβάλουν τὸν ἄλλο· ἐκεῖνοι πού ξέρον νὰ βάζουν χαλινάρι στὰ πάθη τους καὶ δὲν παρασέρονται ἀπὸ εὐκολές ἀπολαύσεις, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ, τί ἔχει ἀξία στὴ ζωὴ καὶ τί δὲν ἔχει· ἐκεῖνοι πού δὲν κλονίζονται ἀπὸ τίς συμφορές πού τοὺς τυχαίνουν, ἀλλὰ τίς ἀντιμετωπίζουν μὲ γενναιοῦτητα, χωρὶς νὰ ξεχνοῦν ὅτι ὑπάρχουν πάντα καὶ χειρότερες καταστάσεις καὶ ὅτι εἶναι ντροπὴ νὰ μὴν τίς λογαριάζουν καὶ νὰ σκέφτονται ἐγωϊστικά μόνο τὸν ἑαυτὸ τους· τέλος ἐκεῖνοι πού δὲ διαφθείρονται ἀπὸ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν καλὴν τους τύχη, ὥστε νὰ ἀποχτήσουν ἔπαρση καὶ ἀνόητη περηφάνια.

Γιὰ νὰ φτάσουμε ὅμως σὲ ἓνα τέτοιο ἀποτέλεσμα, ἀπαραίτητες εἶναι τρεῖς προϋποθέσεις: *Οἱ ἔμφυτες ἰκανότητες τοῦ νέου* — χωρὶς αὐτὲς τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ φέρει οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα — ἡ *κατάλληλη ἀγωγὴ*, πού θὰ δεχτεῖ στὰ χρόνια πού διαπλάθεται καὶ διαμορφώνεται ὁ χαρακτήρας του, καὶ τέλος ἡ *περίρα*, πού θὰ ἀποχτήσῃ ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῦντας τὰ ἐφόδια αὐτὰ πάνω στὴν πράξη, σάν ἄτομο καὶ σάν μέλος μιᾶς κοινωνίας.

Τὸ βασικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀποτελοῦσαν οἱ *πανηγυρικοὶ* καὶ οἱ *συμβουλευτικοὶ* λόγοι. Οἱ *πρῶτοι* προορίζονταν νὰ ἀπαγγελθοῦν σὲ πανηγύρεις καὶ σὲ συγκεντρώσεις καὶ εἶχαν γιὰ βασικὸν τὸν θέμα τὸν ἔπαινον τῶν προγόνων καὶ τῆς πολιτείας· οἱ *δεύτεροι* ἀπευθύνονταν σὲ διάφορα πρόσωπα καὶ ἔδιναν συμβουλὲς κάθε λογῆς. Οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ ἐξασφάλιζαν πλούσιον παιδευτικὸν ὕλικόν, γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τίς παιδαγωγικὰς καὶ ἠθικὰς του ἀρχὰς στὶς εὐπλαστες ψυχὰς τῶν νέων, πού τίς χειρίζονταν μὲ προσοχὴν καὶ ἀληθινὸν σεβασμόν. Ἀντίθετα εἶχε ἀποκλείσει ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοὺς *δικανικούς* λόγους, πού ἀπαγγέλλονταν στὰ δικαστήρια, γιατί τοὺς περιφρονοῦσε, ἀφοῦ παρουσίαζαν τὰ πάθη καὶ τίς ἀντιδικίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ τοὺς θεωροῦσε ἀκατάλληλους γιὰ παιδαγωγικοὺς σκοποὺς.

Μὲ τὸ φωτεινὸν τῆς πρόγραμμα, μὲ τὸ μελετημένον περιεχόμενον τῆς καὶ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου, δὲν ἦταν δύσκολον ἢ Σχολὴν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σκοπὸν τῆς: Νὰ δημιουργήσῃ δηλαδὴ ἀνθρώπους ἀξιους ἀπὸ κάθε ἀποψη, ἰκανοὺς νὰ βοηθήσουν τὴν πολιτείαν, ἰδίως τὴν κρίσιμην ἐκείνην ἐποχὴν. Καὶ πράγματι οἱ μαθητὲς τῆς πρώτης δεκαετίας, 390 - 380 π.Χ. — ὁ Εὐνόμος, ὁ Κάλιππος, ὁ Ὀνήτορας, ὁ Ἀντικλῆς, ὁ Λυσιθείδης, ὁ Φιλονίδης καὶ ἄλλοι — τιμῆθησαν ἀπὸ τὴν πολι-

τεία μέ τό χρυσό στέφανο γιά τίς ύπηρεσίες, πού τῆς πρόσφεραν· οἱ κατοπινοί πάλι — ὁ Τιμόθεος, ὁ Λεωδάμας, ὁ Θεόπομπος, ὁ Ἔφορος, ὁ Διόδοτος, ὁ Πύθωνας, ὁ Ἱερώνυμος — ἐργάστηκαν ὅλοι γιά τόν ἴδιο πολιτικό σκοπό πού ἐπιδιώκει καί ὁ δάσκαλός τους στά διάφορα δημοσιεύματά του.

δ. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΛΕΕΣ Η ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΛΕΑ

Ὁ Ἰσοκράτης ἔζησε σέ ὄλο τους τό βάθος τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του καί προσπάθησε λογικά καί ψύχραιμα, ἀλλά καί μέ μοναδική ἐπιμονή καί συνέπεια, νά προσφέρει καί τίς δικές του ὑπηρεσίες στή λύση τους, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ὁ ἴδιος.

Πίστευε ἀπόλυτα πώς ἕνας μονάχα τρόπος ὑπῆρχε, γιά νά σωθεῖ ἡ Ἑλλάδα: Νά σταματήσει τό γρηγορότερο ὁ καταλυτικός ἐμφύλιος σπαραγμός, νά μονοιάσουν μεταξύ τους οἱ Ἕλληνες, ἀφοῦ σνειδητοποιήσουν τήν ἐθνική τους ἐνότητα καί τήν κοινή τους μοίρα. Νά στραφοῦν ὕστερα ὅλοι μαζί μέ ὁρμή καί πείσμα ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού εἶναι οἱ φυσικοί καί προαιώνιοι ἐχθροί τους. Ἡ πολιτική αὐτή πρῶτα πρῶτα θά ἱκανοποιήσει ὅλες τίς εὐγενικές φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων καί θά πραγματοποιήσει τά ἐθνικά καί ἠθικά ἰδανικά τους· ὕστερα, μέ τήν κατάκτηση ξένων γόνιμων ἐδαφῶν καί μέ τήν ἐγκατάσταση πολλῶν Ἑλλήνων στίς πλούσιες χώρες τῆς Ἀνατολῆς, θά λυθοῦν σοβαρά κοινωνικά προβλήματα τῆς Ἑλλάδας, ἀφοῦ θά μπορέσει ἔτσι νά ἀποσυμφορηθεῖ ὁ ἑλληνικός χῶρος, πού εἶναι φτωχός καί δέν ἐπαρκεῖ νά θρέψει ὅλους τούς κατοίκους του.

Ὁ Ἰσοκράτης θά ἀγωνιστεῖ μέ μεγάλη εὐσυνειδησία νά πραγματοποιήσει τό ἰδανικό του. Δέ θά ἀναμειχθεῖ βέβαια στήν ἐνεργό πολιτική, ὅπως ὁ πατριώτης του Δημοσθένης, γιατί θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἀκατάλληλο γι' αὐτήν. Ὁμως ὁ λόγος του — καί ξέρεи ὅτι τά καταφέρνει πολὺ καλά ἐδῶ — θά μπεῖ στήν ὑπηρεσία τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, καί δέ θά κουραστεῖ νά ἐπιμένει καί νά προσπαθεῖ 50 χρόνια συνεχῶς, ἀπό τό 390 π.Χ. πάνω κάτω μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του.

Τό 380 π.Χ., μέ τόν Πανηγυρικό του λόγο, θά ζητήσει νά ἀναλάβει ἡ Ἀθήνα τήν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων, γιά νά τούς ὀδηγήσει ἐναντίον τῶν βαρβάρων, στό μοναδικό τρόπο τῆς σωτηρίας, προβάλλοντας μέ

πάθος τὰ ἠθικά ἀπαραβίαστα δικαιώματα πού ἔχει ἡ πατρίδα του πάνω στό θέμα αὐτό. Ὁ Ἀθηναῖος, πού γαλουχήθηκε στά πρώτα χρόνια του μέ τή λάμψη τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ, δέν εἶναι εὐκολο νά παραδεχτεῖ πώς ἡ πόλη του, τσακισμένη ἀπό τά ἀλλεπάλληλα χτυπήματα, δέν ἔχει τή δύναμη νά ἐπιβληθεῖ τά χρόνια αὐτά στους Ἕλληνες· μόνο ἀργότερα, καί ὕστερα ἀπό πολλές ἀπογοητεύσεις, θά ὑποχρεωθεῖ νά δεῖ τήν ἀλήθεια.

Ἀλλά ὁ Ἰσοκράτης δέ θά σταματήσει τόν ἀγώνα του: Ἀπό τό 380 ὡς τό 345 π.Χ. δημοσιεύει λόγους τόν ἓνα μετά τόν ἄλλο μέ κεντρικό πυρῆνα πάντα τό ἴδιο θέμα: προσπαθεῖ νά ἐνθουσιάσει τούς Ἕλληνες, νά κάνει κοινή συνείδηση ὅλων τή δικιά του βαθιά πίστη. Στέλνει ἀνοιχτές ἐπιστολές, γιά νά ξεσηκώσει τίς ἰσχυρές προσωπικότητες τοῦ καιροῦ του νά ἀναλάβουν τήν ἠγεσία σέ μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Τή μιὰ φορά τραβᾶει τήν προσοχή του ὁ Νικοκλῆς τῆς Κύπρου, τήν ἄλλη ὁ Ἰάσοντας τῆς Θεσσαλίας, ἀργότερα ὁ Διονύσιος τῶν Συρακοσῶν ἢ ὁ Ἀρχίδαμος τῆς Σπάρτης. Καμιά ὅμως ἀπό τίς προσωπικότητες αὐτές δέν ἦταν δυνατό νά ἀνταποκριθεῖ στήν πρόσκλησή του· τούς ἔλειπαν τά προσόντα, πού νόμιζε ὁ Ἰσοκράτης ὅτι εἶχαν, καί δέν μπορούσαν νά ἐξαρθοῦν στό ὕψος τῶν περιστάσεων.

Ἐτσι ἡ φωνή τοῦ ρήτορα θά μείνει χωρίς καμιά ἀπόκριση γιά πολύ καιρό, ὥσπου νά φανεῖ μιὰ ἄλλη ἠγετική μορφή ἀπό τό βορρᾶ, ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος ὁ Β', πού χωρίς ἄλλο συγκέντρωνε πολύ περισσότερα προσόντα ἀπό ὅλους τούς προηγούμενους καί στηριζόταν σέ πολύ πιό εὐνοϊκές προϋποθέσεις. Γιά ἄλλη μιὰ φορά λοιπόν ὁ Ἰσοκράτης ἀρπάχτηκε ἀπό τήν εὐκαιρία καί στήριξε σ' αὐτήν ὅλες του τίς ἐλπίδες, σέ ἐποχή μάλιστα πού τίποτα δέν ἔπρεπε νά ἀναβληθεῖ, ἀφοῦ ὁ ρήτορας ἔχει περάσει πιά τά 80 του χρόνια.

Μέ τό λόγο του «Φίλιππος» τό 346 π.Χ. καί μέ ἐπιστολές ζητάει ἀπό τό Μακεδόνα βασιλιά νά γίνει ὁ ἄξιος ἀρχηγός, πού θά συμφιλώσει τούς Ἕλληνες καί θά τούς ὀδηγήσει ἐνωμένους στήν ἐκστρατεία κατά τῶν Περσῶν.

Τά πράγματα δέ θά ἔρθουν βέβαια ὅπως τά ὀνειρεύτηκε ὁ Ἰσοκράτης. Ὁ Φίλιππος θά ἐπιβάλλει μέ τή βία τήν κυριαρχία του στους Ἕλληνες στή μάχη τῆς Χαιρώνειας τό 338 π.Χ. Ὑστερα οἱ περιστάσεις θά βοηθήσουν νά πραγματοποιηθεῖ καί τό ὄνειρο τοῦ μεγάλου ἰδεολόγου μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, κάπως διαφορετικά βέβαια

ἀπό ὅ,τι εἶχε ἐλπῖσει ἐκεῖνος, ὅπως ὁποῦν ὅμως μετά τὸ θάνατό του, ὅταν ὁ ἴδιος δέν μορεῖ πιά νά χαρεῖ τούς καρπούς ἀπό τὸ δικό του σπόρο.

ε' ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Ἦταν γραφτό του νά πεθάνει σέ μιά πολύ ἄτυχη ὥρα: ἀμέσως μετά τή μάχη στή Χαιρώνεια, ἀφοῦ εἶδε νά ἀλληλοσκοτώνονται πάλι μέ μανία οἱ Ἕλληνες καί νά γκρεμίζονται ἔτσι ὅλα του τά ὄνειρα, πού 50 ὀλόκληρα χρόνια τά ἔτρεφε μέ τόση πίστη καί μέ τόσο πάθος.

Λένε πώς πέθανε ἀπό ἀσιτία τήν τέταρτη ἢ τήν ἕνατη μέρα μετά τή συμφορά, τή μέρα πού ἔθαβαν τούς νεκρούς τῆς μάχης. Ἦταν τόση ἡ ἀπογοήτευση καί ἡ πίκρα του, πού ἀρνήθηκε, λέει, νά δεχτεῖ τροφή καί νερό, καί ἔτσι αὐτοκτόνησε. Ἄλλοι ὅμως ἰσχυρίζονται πώς αὐτό δέν ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στήν πραγματικότητα: οἱ συγκινήσεις τοῦ 338 π.Χ., ἡ μεγάλη του ἡλικία — εἶναι πιά 98 χρόνων ὁ Ἴσοκράτης — καί μιά ἀρρώστια, πού τόν βόηκε σιά τελευταία του χρόνια — μιλάει γι' αὐτήν ὁ ἴδιος στόν Παναθηναϊκό του λόγο — ἦταν φυσικό νά προκαλέσουν ἕνα θάνατο φυσιολογικό. Ὅπως καί νά εἶναι ὅμως, ὁ Ἴσοκράτης μένει πιστός στό ἰδανικό του μέχρι τήν τελευταία του στιγμή καί ὁ θάνατός του ὅπως ὁποῦν ἔχει κάποια σχέση μέ τὸ ἰδανικό αὐτό.

Ἡ μορφή τοῦ Ἴσοκράτη στήν ταραγμένη ἐποχή του στάθηκε πάνω ἀπό κάθε ὑποψία καί συγκέντρωσε τὸ γενικό σεβασμό καί τήν ἐκτίμηση ὄλων. Τό γεγονός αὐτό ἀποδείχνει καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλο τήν ἀγνή φιλοπατρία του, τήν καθαρή πρόθεση στίς πράξεις του καί τήν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του.

στ' ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Τό ἔργο τοῦ Ἴσοκράτη ἀποτελεῖται ἀπό λόγους δικανικοῦς, ἐπιδεικτικοῦς ἢ πανηγυρικοῦς, συμβουλευτικοῦς ἢ παραινετικοῦς καί ἀπό διάφορες ἐπιστολές. Μέσα σ' αὐτό προβάλλουν καθαρά οἱ ιδέες του, πολιτικές, κοινωνικές καί παιδαγωγικές, ἡ ἐποχή μέ τά προβλήματά της καί ὅλα σχεδόν τά πολιτικά γεγονότα καί οἱ ἱστορικές στιγμές της.

Οἱ ἀρχαῖοι λογάριζαν 60 λόγους τοῦ Ἴσοκράτη, σ' ἐμᾶς ὅμως ἔφτασαν μόνο 21 καί 9 ἐπιστολές. Ἀπό αὐτούς οἱ 6 εἶναι δικανικοί.

οί 3 παραινετικοί και οί υπόλοιποι επιδεικτικοί και πολιτικοί. Ὁ Ἰδιος δέν ἀπάγγειλε οὔτε ἕναν μπροστά στό πλῆθος. Ἦταν δειλός και εἶχε φωνή ἀσθενική. Τούς ἔγραφε ὁμως και τούς δημοσίευε γιά τό κοινό — λένε πώς τά βιβλία του εἶχαν μεγάλη κυκλοφορία στήν ἐποχή του — ἢ ἦταν ρητορικά γυμνάσματα, πού χρησίμευαν γιά νά διδάσκει τούς μαθητές του.

Οί λόγοι πού μᾶς σώθηκαν εἶναι κατά κατηγορίες οί ἑξῆς:

1. Δικανικοί: Πρός Εὐθύνοον, ἀμάρτυρος (403 ἢ 402 π.Χ.), Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον (402 ἢ 401 π.Χ.), Κατά Λοχίτου (400 — 396 π.Χ.), Περὶ τοῦ ζεύγους (396 ἢ 395 π.Χ.), Τραπεζιτικός (393 — 391 π.Χ.) και Αἰγινήτικός (391 ἢ 390 π.Χ.). Οί δικανικοί λόγοι, πού γράφτηκαν τά πρῶτα δέκα χρόνια τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας, ἀπεικονίζουν τή μεταπολεμική περίοδο μέ τήν οξύτητα, τά πάθη και τήν παρακμή της.

2. Συμβουλευτικοί ἢ Παραινετικοί: Εὐαγόρας (γύρω στό 374 π.Χ.), Πρὸς Νικοκλέα (μετά τό 373 π.Χ.) και Νικοκλῆς (λίγο ἀργότερα) — Ὁ γνωστός πρὸς Δημόνικον λόγος, πού ἀποδίδονταν ὡς τώρα στόν Ἰσοκράτη, δέν εἶναι δικός του γράφτηκε μᾶλλον ἀπό κάποιον μαθητή του — Οί λόγοι αὐτοί περιέχουν συμβουλές πρὸς τό νεαρό Κύπριο ἡγεμόνα Νικοκλῆ, γιό τοῦ φίλου του Εὐαγόρα, πού σκοπό ἔχουν νά τόν βοηθήσουν στήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του, σάν πολίτη και σάν ἄρχοντα. Παρουσιάζουν ὁμως γενικότερο ἐνδιαφέρον, καθώς προβάλλουν και οί τρεῖς καινούριο ἰδανικό πολιτικῆς ζωῆς, τή μοναρχία. Ὁ Ἰσοκράτης δηλαδή θεωρεῖ σάν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς του τήν παρουσία μιᾶς ἰσχυρῆς προσωπικότητας, μέ ἠθικά και πνευματικά ἐφόδια, πού θά μπορούσε μέ τό κύρος της και μέ τήν πειθῶ νά ἐπιβάλλει στίς πόλεις και στούς Ἕλληνας γενικότερα τίς σωστές λύσεις.

3. Ἐπιδεικτικοί ἢ Πανηγυρικοί: Κατά τῶν Σοφιστῶν (390 π.Χ.), Βούσειρις και Ἐλένη (πρὶν ἀπό τό 385 π.Χ.) — ἐγκώμια μέ παιδαγωγικό περιεχόμενο — Πανηγυρικός (380 π.Χ.) — τό πρῶτο πολιτικό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη και ἀσφαλῶς ὁ τελευταίος λόγος του — Πλαταϊκός (πρὶν ἀπό τό 371 π.Χ.), Ἀρχίδαμος (366 π.Χ.), Περὶ εἰρήνης (355 π.Χ.), Ἀρεοπαγιτικός (354 π.Χ.), Περὶ ἀντιδόσεως (353 π.Χ.) — ἐδῶ ἐξηγεῖ τό νόημα τῆς πολιτικῆς και παιδαγωγικῆς του ἐργασίας ἀπαντώντας στίς ἐπικρίσεις τῶν ἐχθρῶν του — Φίλιππος (346 π.Χ.) και Παναθηναϊκός (342 - 339 π.Χ.) — τό τελευταῖο του ἔργο, πού

έγραψε σέ ηλικία 94 χρόνων, γι' αυτό καί είναι κατώτερο στή μορφή από τά προηγούμενα.

4. *Ἐπιστολές*: Πρός Διονύσιον, πρὸς Φίλιππον, πάλι πρὸς Φίλιππον, πρὸς Ἀντίπατρον, πρὸς Ἀλέξανδρον, πρὸς τοὺς παῖδας Ἰάσονος, πρὸς Τιμόθεον, πρὸς Μυτιληναίων ἄρχοντας καί πρὸς Ἀρχίδαμον. Πρόκειται γιὰ ἀνοιχτές ἐπιστολές, πού σκοπό εἶχαν νά παρουσιάσουν προβλήματα τῆς ἐποχῆς καί νά διαβαστοῦν ἀπό ὅλους.

ζ' Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Ἀπό τοὺς λόγους πού μᾶς σώθηκαν οἱ πιό σπουδαῖοι ἀπὸ κάθε ἄποψη εἶναι οἱ ἐπιδεικτικοί - πολιτικοί, πού συγκεντρώνουν ὅλες τίς ἰδέες του καί περιβάλλον τὴ ρητορική ἱκανότητα καί τίς λογοτεχνικές ἀρετές τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἡ ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη μορφή τους τοῦ ἐξασφάλισε δίκαια τὴ φήμη τοῦ ἁριστοτέχνη πεζογράφου. Τὸ λεξιλόγιό του δέν ἔχει τίποτα τό ξεχωριστό, εἶναι ἡ γλῶσσα πού μιλιέται στὴν ἐποχὴ του, καί τό διακρίνει ἀκριβεία καί σαφήνεια. Δέν κνηγγαί τίς περιτέχνες καί φανταχτερές ἐκφράσεις, ὅπως ὁ Γοργίας, καί ἀποφεύγει τίς εἰκόνες καί τίς τολμηρές μεταφορές· παραθέτει ὅμως τίς λέξεις μέσα στὴ φράση μέ κάποια τάξη καί ἀντιστοιχία, ἔτσι πού ὁ λόγος του ἀποχτάει ρυθμό καί ἁρμονία. Τέλος κάθε ἔργο του ἀποτελεῖ ἓνα ὄργανωμένο σύνολο, ὅπου ξεχωρίζεις καθαρά τά μέρη του, δεμένα ὅμως μεταξύ τους ἁρμονικά· τά πάντα πειθαρχοῦν στό κεντρικό νόημα, χωρὶς νά χάνουν τὴν ἀυτοτέλειά τους καί οἱ δευτερεύουσες ἰδέες.

Τά βασικά θέματα στό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη δέν εἶναι βέβαια ἄγνωστα στόν ἀρχαῖο κόσμο. Ἡ λαμπρὴ «Πανελληνία ἰδέα» λ.χ., πού ἔρχεται καί ξανάρχεται ἀκούραστα σχεδόν σέ ὅλους του τοὺς λόγους, δέν εἶναι δικό του ἐπινόημα. Ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι πολλοὶ πρὶν ἀπὸ αὐτόν εἶχαν ἀσχοληθεῖ μέ τό ἴδιο θέμα — γνωστοί εἶναι οἱ Ὀλυμπιακοὶ λόγοι τοῦ Γοργία καί τοῦ Λυσία, μέ τό ἴδιο σχεδόν θέμα, πού τοὺς ἀπάγγειλαν στὴν Ὀλυμπία, ὁ πρῶτος τό 392 καί ὁ ἄλλος τό 388 π.Χ. Ἐκεῖνο ὅμως πού ξεχωρίζει τόν Ἰσοκράτη ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους εἶναι ἡ πίστη του ὅτι ἡ ἔνωση τῶν Ἑλλήνων δέν ἐπιβάλλεται μόνο γιὰ λόγους ἠθικούς· ἀποτελεῖ μαζί καί ἀνάγκη ἐθνική, κοινωνική καί οικονομική, ὅπως ἐξηγήσαμε παραπάνω, εἶναι ἡ μοναδικὴ λύση γιὰ νά σωθεῖ ὁ Ἑλληνισμός. Βλέπονμε

δηλαδή εδώ έναν άνθρωπο θετικό, με αναπτυγμένη πολιτική συνείδηση, έναν πολιτικό έξυπνο και διορατικό, που συλλαμβάνει σε βάθος τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του.

Μπορεῖ λοιπόν τὸ θέμα νὰ εἶναι τὸ ἴδιο, ὁ Ἴσοκράτης ὅμως τὸ τοποθετεῖ, τὸ χειρίζεται καὶ τὸ παρουσιάζει μὲ τρόπο διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Καὶ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τοῦ λείπει ἄλλο θέμα, πού τὸν κάνει νὰ ἐπανέρχεται κάθε τόσο στό ἴδιο· εἶναι ἡ βαθιά του πίστη ὅτι ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο καὶ τὸ κύριο πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ὅτι κανεὶς δὲ θά ἔπρεπε οὔτε στιγμή νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ αὐτό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ

Ὁ Πανηγυρικός κυκλοφόρησε τό καλοκαίρι τοῦ 380 π.Χ. μεταξύ Ἰουλίου καί Σεπτεμβρίου. Ἡ χρονολογία εἶναι σίγουρη, γιατί οἱ πολιορκίες τῆς Ὀλύνθου καί τοῦ Φλειούντα — πού ἀναφέρονται μέσα σάν γεγονότα σύγχρονα καί διαρκοῦν ἀκόμα — ἄρχισαν τό 382 καί 381 π.Χ. καί τέλειωσαν τό 379 π.Χ.

Εἶναι ἀκόμα βέβαιο ὅτι ὁ ρήτορας δούλευε τό λόγο του αὐτόν πάνω ἀπό δέκα χρόνια. Ἄρχισε νά σκέφτεται τό θέμα ὅταν ἄφηγε τό ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου, γύρω στά 392 π.Χ., τή χρονιά πού ὁ Γοργίας ἀπάγγειλε στήν Ὀλυμπία τόν Ὀλυμπιακό του λόγο μέ τό ἴδιο σχεδόν θέμα καί τή χρονιά πού οἱ Πέρσες ἐπίασαν τόν Ἀθηναῖο ναύαρχο Κόνωνα καί προκάλεσαν νέα ἐξάψη στά πνεύματα τῶν συμπατριωτῶν του.

Τό 388 π.Χ. ὁ Ὀλυμπιακός λόγος τοῦ Λυσία, πού ἀπαγγέλληκε πάλι στήν Ὀλυμπία καί καλοῦσε τούς Ἕλληνας νά ἐνωθοῦν κατά τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου, ἔδωσε νέα ἀφορμή στόν Ἰσοκράτη. Ἀποφασιστική ὁμως γιά τήν ὀλοκλήρωση τοῦ λόγου αὐτοῦ στάθηκε ἡ ὑπογραφή τῆς Εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα τό 387 π.Χ., πού παράδιδε τά ἑλληνικά νησιά καί τά μικρασιατικά παράλια στόν Πέρση βασιλιά καί ἀναγνώριζε σ' αὐτόν τό δικαίωμα νά ἐπεμβαίνει στά πράγματα τῆς Ἑλλάδας, καταρρακώνοντας ἔτσι τό γόητρο τῶν Ἑλλήνων. Ἡ εἰρήνη αὐτή δικαιολογημένα ἔφερε τήν ἀγανάκτηση στήν ψυχή τοῦ ρήτορα καί τοῦ ἐξασφάλισε ἄφθονα ἐπιχειρήματα γιά τό σκοπό του.

Ὅτι ὁ Πανηγυρικός εἶχε δουλεutenῆ πρὶν ἀπό τό 387 π.Χ. εἶναι βέβαιο, γιατί ὡς τήν παράγραφο 115 δέ γίνεται καθόλου λόγος γιά τήν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού θά τοῦ ἔδιδε ἀπό τήν ἀρχή πλοῦσιον ὑλικό γιά τοῦς σκοπούς του. Μετά τήν 115 καί ἐνῶ τό σχέδιο τοῦ λόγου σχεδόν εἶναι ὀλοκληρωμένο, ὁ Ἰσοκράτης γράφει ἀκόμα 75 παραγράφους — εἶναι φανερό πώς ἡ ἐπέκταση αὐτή ὀφείλεται στίς νέες ἀνάγκες πού δημιουργήθηκε ἡ ἀναγγελία τῆς συνθήκης — ὅπου κυρίως κάνει δριμύτατη κριτική κατά τῆς Εἰρήνης, ἐπικροεῖ τήν πολιτική τῶν Λακεδαιμονίων

καί τόν προδοτικό τους ρόλο καί ἀναλύει τή σημασία καί τίς ὀλέθριες συνέπειες πού θά ἔχει αὐτή γιά τήν Ἑλλάδα.

Ὁ λόγος γράφτηκε βέβαια μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς Ὀλυμπιάδας πάλι, ἀλλά δέν ἀπαγγέλθηκε στήν Ὀλυμπία. Ἀπευθύνεται πρωταρχικά στούς μαθητές του μέ σκοπό νά τούς διδάξει — ἀπό πολιτική καί ρητορική ἄποψη — ἀλλά καί εὐρύτερα προβάλλει σέ ὄλο τό ἑλληνικό κοινό τό πολιτικό του πιστεύω, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τίς ἀνάγκες ἐκείνης τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς : Νά ἐνωθοῦν ἐπιτέλους οἱ Ἕλληνες ἀφήνοντας τήν καταλυτική ἀντιζήλια καί τά μίση, πού τούς ὀδήγησαν σέ τέτοια παρακμή, καί ὅλοι μαζί νά στραφοῦν κατά τοῦ φνσικοῦ ἐχθροῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατά τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού τόσες συμφορές τούς ἔφεραν ὡς τώρα. Ἡ ἐκστρατεία αὐτή θά λύσει ὅλα τά δξύτατα προβλήματα τῶν Ἑλλήνων — πολιτικά, κοινωνικά, οἰκονομικά — μέ τήν κατάκτηση νέων πλούσιων ἐδαφῶν, ὅπου θά ἐγκατασταθεῖ μέγα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, πού πλεονάζει τώρα καί προκαλεῖ συμφόρηση στόν ἑλληνικό χῶρο.

Τήν ἡγεσία στήν ἱερά αὐτή ἀποστολή φνσικό εἶναι νά τήν ἀναλάβει ἡ Ἀθήνα, ἀφοῦ ἔχει πολλά πατροπαράδοτα καί ἀπαραβίαστα δικαιώματα γι' αὐτό. Πρώτη κράτησε τήν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδας καί πάντοτε φέρθηκε ἄφογα πρὸς τούς Ἕλληνες.

Μέ τήν εὐκαιρία, ἀκολουθώντας παλιά συνήθεια καλά δοκιμασμένη, πλέκει μέ τρόπο ἔξοχο τό ἐγκώμιο τῶν Ἀθηναίων καί ἐπιμένει — ὅπως πρὶν ἀπό 50 χρόνια ὁ Περικλῆς — στά πολιτιστικά της ἐπιτεύγματα, πού καθιέρωσαν στή συνείδηση τῶν Ἑλλήνων τή λαμπρὴ πόλη μέ τά ὕλικά καί τά πνευματικά ἀγαθά, πού δημιούργησε καί πρόσφερε ἀπλόχερα γιά τήν προκοπή καί τήν εὐδαιμονία ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Ἀναγκαστικά θά ἀντιπαραθέσει ἐδῶ καί τή σπαρτιατικὴ πολιτική στά χρόνια τῆς ἡγεμονίας τῶν Λακεδαιμονίων, ἐπικροίνοντας τήν αὐστηρά, ἰδιαίτερα μέ τά ἐπιχειρήματα πού τοῦ ἔδινε ἡ Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα, γιά νά ἐνισχύσει τή θέση του πῶς ἡ ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων ἀνήκει δικαιοματικά μόνο στήν πόλη τῆ δικιά του.

Ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη ἔχει, εἶπαμε, στόχο διπλό : Τήν ἔνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τή μιὰ καί τήν ἀνάγκη τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν βαρβάρων ἀπό τήν ἄλλη. Παρουσιάζει ὅμως αὐστηρὴ ἐνότητα καί τά μέλη πειθαρχοῦν στήν κεντρικὴ γραμμὴ. Θεωρεῖται δίκαια τό ἀριστοῦργημα τῆς πολιτικῆς κριτικῆς καί συγκεντρώνει ὅλες τίς ἀρετές τῆς ὥρι-

μης πιά ρητορικής τέχνης. Μόλο πού οί ιδέες του δέν ἀκούγονται γιά πρώτη φορά στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἔξοχος χειρισμὸς τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη ἔκαμε νά ξεχαστοῦν ὅλα τὰ προηγουόμενα ἔργα, πού παρουσίαζαν τὸ ἴδιο πρόβλημα.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Πανηγυρικοῦ πάνω στὰ πολιτικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς εἶναι βέβαια δύσκολο νά ἀποδειχτεῖ. Μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε μέ κάποια βεβαιότητα πὼς προετοίμασε τὸ ἔδαφος γιά τὴ δεύτερη ἀθηναϊκὴ συμμαχία, πού ἔγινε σέ δύο χρόνια — τὸ 378 π.Χ. — καί ἀκόμα πὼς εἶχε κάποια ἐπίδραση, ἔστω καί ἔμμεση, στὰ μεταγενέστερα πολιτικά γεγονότα, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ νίκη τῆς Ἑλλάδας κατὰ τῶν Περσῶν μέ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Γιά τὴ φιλολογικὴ ὅμως ἐπίδραση τοῦ Πανηγυρικοῦ μποροῦμε νά εἶμαστε πιὸ κατηγορηματικοί : Ἦταν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὁ πιὸ γνωστός, ὁ πιὸ διαβασμένος λόγος, καί εἶχε τοὺς περισσότερους μιμητές. Τὸ ὄψος καί οί ιδέες του στάθηκαν πρότυπο γιά ὅλους τοὺς μεταγενέστερους, πού ἐπανερχοῦντο στό πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καί Περσίας. Ἦταν ἀκόμα ὁ λόγος πού προτιμοῦσε καί ὁ Ἰσοκράτης καί ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια του μιλάει πάντα μέ ἰδιαίτερη ἀγάπη γι' αὐτόν. (Φίλιππος, § 84—85).

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Πολλές φορές απόρησα με αυτούς που καθιέρωσαν τις θρησκευτικές γιορτές και ὀργάνωσαν τούς ἀθλητικούς ἀγῶνες¹ : Ἐκρίναν ἄξιες γιά τόσο μεγάλα ἔπαθλα τις ἰκανότητες τοῦ σώματος, ἐνῶ αὐτοὺς πού κοπίασαν προσωπικά γιά τό κοινό καλό και καλλιέργησαν ἔτσι τόν ψυχικό τους κόσμο ὥστε νά εἶναι σέ θέση νά ὠφελήσει και τούς ἄλλους, σ' αὐτούς δέν ἔδωσαν καμιά τιμητική διάκριση. Καί ὅμως 2 τό σωστό θά ἦταν γι' αὐτούς κυρίως νά νοιαστοῦν· γιατί δύο φορές τόση δύναμη και ἄν ἀποχτήσουν οἱ ἀθλητές, οἱ ἄλλοι δέ θά εἶχαν νά κερδίσουν τίποτα παραπάνω· ἀντίθετα, και ἕνας μονάχα ἄνθρωπος ἄν θά σκεφεῖ σωστά, ὅλοι θά ἦταν δυνατοί νά ὠφεληθοῦν, ὅσοι θά ἤθελαν νά γευτοῦν τή γνώση ἐκείνου.

“Ὅμως δέν ἀπογοητεύτηκα ἀπό αὐτό ὥστε νά ἀδρανήσω. Ἐκρι- 3 να ἰκανό ἔπαθλο τή φήμη πού θά μοῦ φέρει αὐτός ὁ λόγος και ἤρθα νά δώσω γνώμη και γιά τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους και γιά τήν ἀνάγκη νά μονοιάσουμε μεταξύ μας, και ἄς ξέρω καλά ὅτι πολλοί ἀπό ὅσους κάνουν τούς σοφιστές² ἔχουν κιόλας ἀσχοληθεῖ μέ αὐτό τό θέμα³. Ἐχω, βλέπετε, τήν ἐλπίδα πώς θά ξεχωρίσω τόσο ἀπό κείνους, 4 ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πώς τίποτα σχετικό δέν εἶπανε ποτέ. Ὑστερα θεωρῶ ἄριστους τούς λόγους πού ἀναφέρονται στά πιό σοβαρά θέματα. Αὐτοί προβάλλουν τήν ἀξία τοῦ ρήτορα και ὅσους τούς ἀκοῦν τούς ὠφελοῦν πολύ. Τέτοιοι εἶναι και ὁ λόγος πού θά πῶ.

“Ἄλλωστε οὔτε και οἱ συνθῆκες ἔχουν ἀλλάξει ἔτσι πού νά εἶναι 5 ἀνώφελο πιά νά γίνει λόγος γιά τά ζητήματα αὐτά. Οἱ λόγοι πρέπει νά σταματοῦν μονάχα ὅταν τά πράγματα λάβουν κάποιο τέλος και δέν ὠφελεῖ πιά ἡ συζήτηση γι' αὐτά ἢ ὅταν διαπιστωθεῖ πώς κάποιος λόγος ἔφτασε πιά σέ τέλεια μορφή, ὥστε νά μήν ἀφήνει περιθώρια στοὺς ἄλλους νά προχωρήσουν παραπάνω. Ὅσο ὅμως τά πράγματα 6 στήν Ἑλλάδα ἀκολουθοῦν τόν ἴδιο δρόμο ὅπως πρίν και ὅσα εἰπώθηκαν ὡς τώρα τυχαίνει νά εἶναι ἄχρηστα, πῶς νά μή στρέψουμε τή

1 Τό θέμα και ὁ χειρισμός του.

σκέψη και τό στοχασμό μας στό λόγο αυτόν, πού, ἂν τυχόν πε-
 τύχει τό σκοπό του, σίγουρα θά μᾶς ἀπαλλάξει και ἀπό τόν ἐμφύλιο πό-
 λεμο και ἀπό τή σημερινή ἀναταραχή και ἀπό τίς πιό μεγάλες συμ-
 7 φορές; Ἄλλωστε, ἂν σέ καμιά περίπτωση δέ θά ἦταν δυνατό νά δηλω-
 θοῦν τά ἴδια πράγματα διαφορετικά παρά μέ ἕνα τρόπο, θά μπο-
 ροῦσε ἴσως κανεῖς νά σκεφτεῖ πώς εἶναι περιττό νά ἐνοχλεῖ τόν
 κόσμο χρησιμοποιώντας τά ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρήματα μέ ἄλλους.
 Ὅμως ἡ φύση τῶν λόγων εἶναι τέτοια, ὥστε τά ἴδια πράγματα μέ
 8 πολλούς τρόπους νά μπορεῖ νά τά ἀναπτύξεις, και τά σπουδαῖα σάν
 ἀσήμαντα νά τά παρουσιάσεις και τά μικρά νά μεγαλοποιήσεις και
 ἀκόμα τά παλιά μέ σύγχρονο πνεῦμα νά προβάλεις και τά καινούρια
 γεγονότα μέ τόν παλιό δοκιμασμένο τρόπο νά ἐκθέσεις. Γι' αὐτό ἀκρι-
 βῶς δέν πρέπει νά ἀποφεύγεις τά θέματα πού οἱ προηγούμενοι ἀπό
 σένα ἀντιμετώπισαν, ἀλλά νά προσπαθεῖς νά τά ἀναπτύξεις μέ τρόπο
 πιό σωστό ἀπό κείνους. Τά περασμένα γεγονότα βέβαια εἶναι κοινή
 9 κληρονομιά γιά ὅλους μας. Δουλειά τώρα τῶν προικισμένων μέ μυαλό
 εἶναι νά κάνουν σωστή ἐκμετάλλευση αὐτῶν και, στήν κατάλληλη
 στιγμή, νά ἀναφέρουν μονάχα ὅ,τι χρειάζεται γιά τό καθένα ἀπό αὐτά
 και νά τά διατυπώσουν μέ τρόπο ἄψογο. Νομίζω μάλιστα πώς τότε
 10 μονάχα θά μπορούσαν νά προκόψουν και οἱ ἄλλες τέχνες και ἡ
 ρητορική ἐπιστήμη, ὅταν θαυμάζουμε και ἐκτιμοῦμε ὄχι τόσο αὐ-
 τούς πού εἶχαν τήν πρωτοβουλία νά ἀρχίσουν ἕνα ἔργο, ὅσο ἐκείνους
 πού τό ἔφεραν σέ πέρας μέ τόν πιό τέλειο τρόπο· οὔτε και αὐτούς
 πού θέλουν νά μιλοῦν γιά θέματα πού κανένας ἄλλος προηγούμενα
 δέν ἔπιασε, ἀλλά ὅσους γνωρίζουν νά τά λέν μέ τρόπο πού κανένας
 ἄλλος δέ θά τό μπορούσε.

Βεβαιότητα
 τοῦ
 συγγραφέα
 πώς θά
 ἐκθέσει τό
 θέμα
 καλύτερα ἀπό
 τοῦς
 προκατόχους
 του.

11 Καί ὅμως βρίσκονται ἄνθρωποι νά κατακρίνουν τοὺς λόγους πού
 ξεπερνοῦν τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ πλήθους και εἶναι δουλεμέ-
 νοι μέ τέχνη και ἐπιμέλεια. Καί ἔχουν πέσει τόσο ἐξω, ὥστε συγκρί-
 νουν τοὺς ἐπιδεικτικούς λόγους, πού ἔγιναν μέ τέχνη και ἀξιώσεις,
 μέ τά διάφορα δικαστικά ἔγγραφα⁴, πού ἀναφέρονται σέ ἰδιωτικές συμ-
 βάσεις, σάν νά ἦταν ὑποχρεωτικό νά μοιάζουν τά δύο εἶδη. Οὔτε περνάει
 ἀπό τό μυαλό τους πώς τοῦτα ἐδῶ, τά ἔγγραφα, εἶναι γραμμένα ἀπλά
 και ἀπέριττα, ἐνῶ οἱ λόγοι οἱ ἐπιδεικτικοί, γραμμένοι μέ ἐπιμέλεια
 και σχήματα ρητορικά, ἀποβλέπουν στήν ἐντύπωση πού θά δημιουρ-

γήσουν. "Η μήπως τάχα αυτοί μπορούν και διακρίνουν τήν ἀπλή ἐκφραση, ἐνῶ ἐκεῖνος πού ξέρει νά μιλάει μέ ὅλους τούς κανόνες τῆς ρητορικῆς δέ θά μπορούσε νά τά πεῖ καί ἀπλά;

Δέν τούς διαφεύγει βέβαια ὅτι ἐπαινοῦν ὅσους τυχαίνει νά ἔχουν 12 κάποια ψυχική συγγένεια μαζί τους. "Εγώ δέν ἔχω τίποτα νά πῶ σ' αὐτούς· ἀπευθύνομαι σ' ἐκείνους πού δέ θά δεχτοῦν τίποτα ἀπό ὅσα λέγονται στήν τύχη, ἀλλά θά δυσανασχετήσουν καί θά ζητήσουν νά βροῦν στά λόγια μου ὅ,τι δέν πρόκειται νά βροῦν στούς ἄλλους. Σ' αὐτούς λοιπόν τούς ἐκλεκτούς⁵ δυό λόγια ἀκόμα θά τολμήσω γιά τή δικιά μου θέση νά τούς πῶ καί ἀμέσως ὕστερα θά μῶ στό θέμα μου.

Βλέπω τούς ἄλλους ρήτορες στά προσιμιά τους νά προσπαθοῦν 13 νά διαθέσουν εὐνοϊκά τό ἀκρατήριό τους, νά βρίσκουν προφάσεις γιά ὅσα πρόκειται νά ποῦν καί νά ἰσχυρίζονται ἄλλοι πώς τάχα ἡ προετοιμασία γιά τό λόγο τους στάθηκε πρόχειρη καί βιαστική καί ἄλλοι πώς εἶναι δύσκολο νά βροῦν τά λόγια πού θά ἀποδώσουν ἀκριβῶς τό μέγεθος τῶν γεγονότων⁶. "Εγώ, ἂν δέ μιλήσω μέ τρόπο πού 14 νά ταιριάζει ἀπόλυτα στή σημασία τῶν γεγονότων καί στήν ὑπόληψή μου καί στό χρόνο πού δαπάνησα, ὄχι μονάχα γιά τή σύνταξη τοῦ λόγου⁷, ἀλλά καί σέ ὅλη τή ζωή μου μέχρι τώρα, παρακαλῶ ὄχι μονάχα νά μήν ἔχετε καμιά ἐπιείκεια, ἀλλά νά μέ περιφρονήσετε, νά μέ περιγελάσετε ὅλοι!" Ὅ,τι καί νά πεῖς θά ἀξίζει νά τό πάθω, ἀφοῦ τόσο μεγάλα λόγια λέω χωρίς νά διαφέρω διόλου ἀπό τούς ἄλλους⁸.

ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ

Γιά μένα ἰδιαίτερα λοιπόν αὐτά εἶχα νά ἀναφέρω στήν ἀρχή. 15 "Ὅσο γιά τά κοινά ζητήματα, πολλοί ἔρχονται καί μᾶς λέν πώς πρέπει ἀπαραίτητα νά σταματήσουμε τήν ἔχθρα μεταξύ μας καί νά στραφούμε πρὸς τό βάρβαρο· διεκτραγωδοῦν τίς συμφορές πού ἔπесαν ἐπάνω μας ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο καί ἀπαριθμοῦν τίς ωφέλειες πού θά προκύψουν ἀπό τήν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν βαρβάρων. Αὐτοί βέβαια ὅλοι μᾶς λένε τήν ἀλήθεια· μόνο πού δέν ἀρχίζουν ἀπό ἐκεῖ πού θά μπορούσαν νά πετύχουν τό σκοπό τους ἀσφαλέστερα. Δηλαδή ἀπό τούς "Ἕλληνες 16 ἄλλοι βρίσκονται κάτω ἀπό τή δικιά μας ἐπιρροή καί ἄλλοι κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῶν Λακεδαιμονίων· τά πολιτεύματα, βλέπετε, πού σύμφωνα μ' αὐτά διοικοῦνται οἱ πόλεις, ἔτσι ξεχώρισαν τούς πῖο πολλούς. "Ὅποιοι λοιπόν νομίζει πώς οἱ ἄλλες πόλεις θά κάνουν κάτι ἀξιο-

15 ΘΕΜΑ Α':
Ποιὸς πρέπει
νά ἔχει τήν
ἡγεμονία.

λογο, προτού νά συμφιλιωθοῦν οἱ δύο μεγάλες πόλεις, πού τίς κατεϋθύνουν, εἶναι πολύ ἀφελής καί βρίσκεται μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα.

- 17 "Ὅποιος ὅμως δέν ἐπιδιώκει μονάχα νά ἐπιδειχτεῖ ἀλλά φιλοδοξεῖ νά ἐπιτύχει καί κάποιο ἀποτέλεσμα, πρέπει ἀπαραίτητα νά ἐπιζητήσει ἐκεῖνα τά ἐπιχειρήματα πού θά πείσουν τίς δύο αὐτές πόλεις νά ἀναγνωρίσουν τήν ἰσοτιμία μεταξύ τους καί νά μοιράσουν λογικά τήν ἡγεμονία καί τά πλεονεκτήματα, πού προσπαθοῦν νά ἐπιτύχουν σήμερα ἀπό τοὺς Ἕλληνες, νά τά ἐπιδιώξουν αὔριο ἀπό τοὺς βαρβάρους.
- 18 Τή δικιά μας πόλη βέβαια εἶναι εὐκόλο νά τήν ὀδηγήσουμε πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή· οἱ Σπαρτιάτες ὅμως καί τώρα ἀκόμα δυσπιστοῦν. Κληρονόμησαν, βλέπετε, τή λανθασμένη γνώμη ὅτι τάχα εἶναι πατροπαράδοτο προνόμιο σ' αὐτοὺς νά ὀδηγοῦν τοὺς ἄλλους. Ἄν ὅμως τοὺς ἀποδείξει κάποιος πὼς ἡ τιμὴ αὐτὴ ἀνήκει περισσότερο σ' ἐμᾶς παρὰ σ' ἐκείνους, θά ἤρηναν ἴσως κατὰ μέρος τίς διαφωνίες πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα καί θά κοιτοῦσαν τὸ συμφέρον τους.
- 19 Ἐπρεπε λοιπὸν καί οἱ ἄλλοι ρήτορες ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο νά κάνουν τήν ἀρχή· νά μὴ μᾶς δίνουν συμβουλές γιὰ ὅσα θέματα ὑπάρχει ὁμοφωνία, προτού μᾶς δώσουν γνώμη γιὰ ὅσα ἀμφισβητοῦνται. Ἐγὼ πάντως γιὰ δύο λόγους βασικά εἶναι ἀνάγκη νά μιλήσω διεξοδικά γι' αὐτά τά τελευταῖα θέματα : Πρῶτα, γιὰ νά πετύχουμε κάποιο ἀποτέλεσμα ὅσο ἀκόμα εἶναι καιρός καί σταματώντας τίς
- 20 ἔχθρες μεταξύ μας νά πολεμήσουμε ὅλοι μαζί τὸ βάρβαρο· ὕστερα, ἂν αὐτὸ σταθεῖ ἀδύνατο, γιὰ νά δεῖξω ξεκάθαρα ποιοὶ ἐμποδίζουν τήν εὐτυχία τῶν Ἑλλήνων καί νά γίνει σέ ὅλους φανερό ὅτι ἡ πόλη μας δικαιολογημένα κράτησε καί παλιότερα τήν ἀρχηγία στή θάλασσα καί τώρα πάλι μέ τὸ δίκιο της διεκδικεῖ τήν ἡγεμονία⁹.
- 21 Καί αὐτὸ γιατί, ἂν πρέπει σέ κάθε πράξη νά τιμοῦν αὐτοὺς πού ἔχουν μιά πείρα ἐξαιρετικὴ καί πιὸ μεγάλη δύναμη, χωρὶς συζήτηση ἐμεῖς ἔχουμε τὸ δικαίωμα νά πάρουμε πάλι τήν ἡγεμονία, πού εἴχαμε καί σέ παλιότερους καιροὺς : Κανεὶς δέ θά μπορούσε νά παρουσιάσει ἄλλη πόλη μέ τέτοια ὑπεροχὴ στὸν πόλεμο τῆς στεριᾶς ὅση εἶναι ἡ δικιά μας
- 22 στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες. Μά καί ὅσοι ἀκόμα δέ θεωροῦν δίκαιη τήν ἀντίληψη αὐτή, γιατί τά πράγματα ἀλλάζουν διαρκῶς — καί πραγ-

ΟΙ ΤΙΤΑΙΟΙ 21
ΤΗΣ
ΑΘΗΝΑΣ
Ἀρχαιότητα.

ματι ή έξουσία δέν παραμένει σταθερά ποτέ στά ἴδια χέρια — βρίσκουν όμως σωστό νά ἔχουν τήν ήγεμονία, σάν όποιοδήποτε άλλο προνόμιο, αὐτοί πού πρῶτοι τήν ἀπόχτησαν ή όσοι πρόσφεραν τά μεγαλύτερα ἀγαθά στό Πανελλήνιο, καί αὐτοί, νομίζω, συμφωνοῦν μαζί μου. "Όσο πιό πίσω μέσ στό χρόνο ἀναζητήσουμε τίς 23 ρίζες καί γιά τό ἓνα καί γιά τό ἄλλο¹⁰, τόσο πιό κάτω θά ἀφήσουμε αὐτούς πού θά ἀναμετρηθοῦν¹¹ μ' ἐμᾶς στό θέμα τῆς ήγεμονίας : Εἶναι κοινή όμολογία ὅτι ή πόλη μας εἶναι ή πιό παλιά, ή πιό μεγάλη καί ή πιό όνομαστή σ' ὅλο τόν κόσμο. Καί μόλο πού ή ἀρχή τῆς ιστορίας της στάθηκε όπωσδήποτε ἐξαιρετική, γιά τήν κατοπινή λαμπρή πορεία της μέσα στό χρόνο, τῆς πρέπει ἀκόμα μεγαλύτερη τιμή.

Στή χώρα ἐπούτη κατοικοῦμε χωρίς νά διώξουμε ἄλλους¹²· οὔτε 24 τή βρήκαμε ἔρημη· οὔτε καί μαζευτήκαμε ἐδῶ πέρα ἀνάγκαι από διάφορα ἔθνη. Εἶναι τόσο ὠραία καί γνήσια, λέω, ή καταγωγή μας, ὥστε ἐκεῖ πού γεννηθήκαμε ἐκεῖ καί κατοικοῦμε χωρίς καμιά διακοπή, γέννημα — θρέμμα αὐτοῦ τοῦ τόπου¹³. "Ετσι μπορούμε νά ὀνομάσουμε τήν πόλη μας μέ τίς ἴδιες τρυφερές λέξεις πού χρησιμοποιοῦμε γιά τούς στενοῦς μας συγγενεῖς. Μονάχα ἐμεῖς δηλ. από τούς "Ελλη- 25 νες ἔχουμε τό δικαίωμα νά τήν ἀποκαλέσουμε τροφό, πατρίδα, μάνα. Καί ἀλήθεια πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά προβάλουν μιὰ τόση λαμπρή καταγωγή αὐτοί πού ἔχουν εὐλογία περηφάνια, διεκδικοῦν τήν ήγεμονία μέ τό δίκιο τους καί ἀναφέρονται συχνά στό παρελθόν τους.

Τόσο σημαντική λοιπόν εἶναι καί ή πρώτη μας ἀρχή καί ὅσα 26 ὕστερα μᾶς χάρισε ή τύχη. "Όσο γιά τά ἀγαθά πού ἐμεῖς προσφέραμε στούς ἄλλους, ὁ καλύτερος τρόπος νά τά δοῦμε εἶναι νά ἐξετάσουμε μέ χρονολογική σειρά τά κατορθώματα τῆς πόλης μας από τήν ἀρχαία ἐποχή. Σέ μιὰ τέτοια θεώρηση θά διαπιστώσουμε ὅτι ή πόλη μας 27 ὄχι μονάχα στάθηκε ή πρώτη πάντα στούς πολεμικούς ἀγῶνες, ἀλλά καί δημιούργησε ἀποκλειστικά σχεδόν τόν πολιτισμό πού ἔχουμε καί πού μ' αὐτόν ρυθμίζουμε τίς σχέσεις μεταξύ μας καί μᾶς ἐξασφαλίζει τή δυνατότητα νά ζοῦμε ἀνθρωπινά. Ἀναγκαστικά ὅμως από ὅλες τίς εὐεργεσίες θά διαλέξουμε ὄχι βέβαια αὐτές πού ἦταν ἀσήμαντες — γι' αὐτό καί πέρασαν ἀπαρατήρητες καί δέν ἔγινε λόγος — ἀλλά ἐκεῖνες πού, γιά τήν ἀποφασιστική τους σημασία, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι παντοῦ καί πάντοτε τίς θυμοῦνται καί τίς μνημονεύουν.

Καί πρῶτα πρῶτα αὐτό πού εἶχε πρωταρχική καί ἄμεση ἀνά- 28

*Ἡ προσφορά
στούς
Ἕλληνας τῶν
ἐλικῶν
ἀγαθῶν της.*

- γκη¹⁴ ὁ ὄργανισμός μας τό πῆρε ἀπό τήν πόλη μας. Μπορεῖ βέβαια αὐτό νά εἶναι μονάχα μῦθος, ὅμως ἀξιζεῖ καί τώρα νά τόν πῶ: Ἡ Δήμητρα, μέσ στίς περιπλανήσεις της ὅταν τῆς ἔκλειψαν τήν Κόρη¹⁵, ἔφτασε κάποτε στή χώρα μας. Συμπάθησε λοιπόν τοὺς προγόνους μας γιά ὅσα καλά τῆς ἔκαναν — δέν μπορεῖ ἄλλος νά τά μάθει αὐτά ἐξόν ἀπό τοὺς μυημένους στά Ἐλευσίνια Μυστήρια¹⁶ — καί τοὺς χάρισε δῶρα διπλά, δῶρα πού ἔχουν πολύ μεγάλη ἀξία: Τοὺς καρπούς τῆς γῆς ἀπό τή μιὰ μεριά, πού μᾶς βοήθησαν νά μὴ ζοῦμε σάν τά θεριά, καί τά Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας ἀπ' τήν ἄλλη, πού δίνουν ἐλπίδες γλυκές στοὺς μυημένους γιά τό τέλος τῆς ζωῆς μας, γιά τήν αἰωνιότητα.
- 29 Ἡ πόλη μας ὅμως, πού εὐτύχησε νά ἔχει τήν ἀγάπη τῶν θεῶν, εἶχε καί ἄμετρη ἀγάπη γιά τόν ἄνθρωπο. Τόσα ἀγαθὰ πού ἀπόχτησε δέν τά ἔκρυψε ζηλότυπα ἀπό τοὺς ἄλλους: ἀπό ὅσα πῆρε σέ ὅλους ἔδωσε. Καί νά, τά Ἐλευσίνια Μυστήρια καί τώρα ἀκόμα κάθε χρόνο τά τελοῦμε¹⁷: τή χρήση πάλι, τήν καλλιέργεια καί τήν ὠφέλεια ἀπό τοὺς δημητριακοὺς καρπούς σέ ὅλους χωρὶς ἐξαίρεση τῆ διδάξει. Γιά ὅλα αὐτά κανεῖς δέ θά μπορούσε νά ἀμφιβάλει, ἂν μάλιστα προσθέσω λίγα ἀκόμα.
- 30 Πρῶτα πρῶτα τό ἐπιχείρημα πῶς ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι πολύ παλιά, πού θά μπορούσε ἴσως νά μᾶς κάνει νά μὴν τῆ λογαριάσουμε, αὐτό τό ἴδιο ἐπιχείρημα δικαιολογημένα θά μπορούσε καί νά ἀποδείξει ὅτι ἔγιναν στήν πραγματικότητα ὅσα λέγονται. Ἀφοῦ πολλοὶ ἔχουν μιλήσει γιά τήν παράδοση αὐτὴ καί ὅλοι τήν ἔχουν ἀκουστά, ἐπιβάλλεται νά θεωροῦμε τά λεγόμενα ἀπόλυτα ἀξιόπιστα καί ὄχι λόγια καινούρια ἀδοκίμαστα ἀπό τό χρόνο. Ἐπειτα δέν εἶναι τό μοναδικό μας ἐπιχείρημα ὅτι ὁ μῦθος καί ἡ παράδοση φτάνουν στίς μέρες μας ἀπό τά πολύ παλιά: ἔχουμε δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουμε καί ἄλλες ἀποδείξεις, πιό ἰσχυρές ἀκόμα ἀπό αὐτό.
- 31 Οἱ περισσότερες δηλ. ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας κάθε χρόνο στέλνουν στήν πόλη τῆ δικιά μας, ἀνάμνηση τῆς παλιᾶς εὐεργεσίας, τίς ἀπαρχές¹⁸ ἀπό τή συγκομιδῆ τους: ὅσες μάλιστα ἀθέτησαν τό χρέος τους αὐτό, πολλές φορές τίς πρόσταξε ἡ Πυθία νά φέρουν τόν καρπό καί νά ἐκπληρώσουν ἔτσι τήν πατροπαράδοτη ὑποχρέωσή τους ἀπέναντι στήν πόλη μας. Σέ τί ἄλλο λοιπόν θά ἀξίζε νά ἔχουμε πιότερη ἐμπιστοσύνη, ἂν ὄχι σέ ὅ,τι χρησιμοδοτεῖ ὁ θεός καί συμφωνοῦν μ' αὐτό καί πολλοὶ Ἕλληνες; Ἀκόμα περισσότερο πού οἱ

παλιές μας παραδόσεις συμβαδίζουν απόλυτα με τὰ σημερινά μας ἔργα καὶ ἐτοῦτα πάλι συμφωνοῦν με ὅσα οἱ παλιοὶ μᾶς ἔχουν παραδώσει.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτά, ἂν τὰ ἀφήσουμε ὅλα κατὰ μέρος 32 καὶ ἐξετάσουμε τίς πρώτες στιγμὲς πού ἐμφανίστηκε ὁ ἄνθρωπος στὴ γῆ, θὰ δοῦμε πὼς οἱ πρώτοι ἄνθρωποι δὲ βρῆκαν ἔτοιμα τὰ μέσα τῆς ζωῆς πού ἔχουν τώρα, ἀλλὰ σιγά σιγά τὰ ἀνακάλυψαν οἱ ἴδιοι. Ποιοὶ ὅμως ἀπὸ ὅλους πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ἢ ὅτι τὰ δέχτηκαν χάρισμα ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἢ ὅτι τὰ ἀνακάλυψαν ψάχνοντας οἱ ἴδιοι; "Ὅχι 33 αὐτοὶ πού ὅλοι παραδέχονται πὼς εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι, οἱ πιὸ προικισμένοι γιὰ τίς τέχνες καὶ οἱ πιὸ εὐσεβεῖς πρὸς τοὺς θεοὺς; Περιττό τώρα νὰ ἀναπτύξω πόση τιμὴ ἀξίζει σ' αὐτοὺς πού ἐγιναν οἱ δημιουργοὶ τόσο μεγάλων ἀγαθῶν. Εἶναι βέβαιο ὅτι κανεὶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ δῶρο τόσο σημαντικό, ἀντάξιο στὰ κατορθώματά τους.

Γιὰ τὴ σπουδαιότερη λοιπὸν εὐεργεσία, πού στάθηκε ἡ πρώτη, 34 κοινὴ γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, αὐτὰ εἶχα νὰ πῶ. Τὰ ἴδια πάλι χρόνια ἡ πόλη μας ἔβλεπε τοὺς βαρβάρους νὰ κατέχουν τὸ πιὸ μεγάλο μέρος ὅλου τοῦ κόσμου τότε, τὴν ὥρα πού οἱ Ἕλληνες, ἀσφυκτικὰ κλεισμένοι σ' ἓναν τόπο στενὸ, ἀπὸ ἔλλειψη ἀκριβῶς ζωτικῆς χώρου, ἀλληλοεπιβουλεύονταν καὶ ὁ ἓνας ἐξεστράτευε κατὰ τοῦ ἄλλου, με ἀποτελεσματῶς ἄλλοι νὰ χάνονται ἀπὸ τὴν πείνα καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὸν πόλεμο. Μπροστὰ σέ μιὰ τέτοια κατάσταση δὲν ἦταν βέβαια δυνατὸ νὰ 35 ἀδιαφορήσει: "Ἐστειλε στίς διάφορες πόλεις ἀρχηγούς, παράλαβαν τοὺς πιὸ φτωχοὺς, ἐγιναν στρατηγοὶ τους καὶ νίκησαν με τὰ ὄπλα τοὺς βαρβάρους: ἔδρυσαν ὕστερα πόλεις πολλές στίς δυὸ ἡπείρους, ἀποίκησαν ὅλα τὰ νησιά καὶ ἔσωσαν ἔτσι τοὺς συντρόφους τους, μὰ καὶ ὅσους εἶχαν μείνει πίσω στὴν πατρίδα: Στούς τελευταίους, βλέπετε, 36 ἄφησαν ἀρκετὴ γῆ, γιὰ νὰ ἐργάζονται, ἐνῶ στοὺς συντρόφους τους ἔδωσαν περισσότερη ἀπὸ ὅση εἶχαν πρὶν, τώρα μάλιστα πού εἶχαν δικές τους ὅλες τίς χώρες πού κατέχουμε καὶ σήμερα. "Ἐτσι διευκόλυναν πολὺ καὶ ὅσους ὕστερα θέλησαν νὰ μιμηθοῦν τὴν πόλη μας καὶ νὰ ἱδρῦσουν ἀποικίες: δὲν εἶχαν πιά ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίσουν ἓνα σωρὸ κινδύνους γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς νέας χώρας, ἀφοῦ μπορούσαν νὰ πᾶν καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν εὐκόλα σ' αὐτές πού ἤδη εἶχαμε κατακτήσει ἐμεῖς.

"Ἦστερα ἀπὸ αὐτὰ ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ προβάλει ἡγεμονία με 37

περισσότερα δικαιώματα μέσ στή βαθιά παράδοση τῶν Ἑλλήνων ἀπό τούτη ἐδῶ, πού παρουσιάστηκε προτοῦ ἀκόμα ἰδρυθῶν οἱ περισσότερες ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας; Καί ἀκόμα ποιά ἡγεμονία θά μπορούσε νά καυχηθεῖ πῶς στάθηκε πιό χρήσιμη ἀπό τή δικιά μας, πού ἀναστάτωσε¹⁹ τοὺς βαρβάρους καί ὀδήγησε τοὺς Ἑλληνες σέ μιὰ τέτοια οἰκονομική εὐημερία;

Ἡ προσφορά 38
τῶν πνευμα-
τικῶν ἀγαθῶν
της.

Νά μή θαρρεῖτε ὅμως πῶς, ἀφοῦ κατάφερε νά πραγματοποιήσῃ τὰ πιό σπουδαῖα ἔργα, ἀδιαφόρησε γιὰ τὰ ἄλλα. Βέβαια θεώρησε πρωταρχικό της χρέος νά βρεῖ ψωμί γιὰ ὅσους πεινοῦσαν — καί εἶναι ἀνάγκη ὅλοι, ὅσοι φιλοδοξοῦν νά διοικήσουν ἰκανοποιητικά ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς μας, αὐτό τό πρόβλημα νά ἀντιμετωπίζουν πρῶτα. Πιστεύοντας ὅμως πῶς μιὰ ζωῆ, πού ἀποβλέπει νά ἰκανοποιήσῃ μονάχα οἰκονομικῆς ἀνάγκες, δέν ἔχει τή δύναμη νά κάμει τοὺς ἀνθρώπους νά τήν ἐπιθυμοῦν, φρόντισε τόσο καί γιὰ τίς ἄλλες μας ἀνάγκες, ὥστε ἀπό τὰ πνευματικά ἀγαθὰ, πού ἔχουμε ὅλοι σήμερα — αὐτά πού δέν τὰ πήραμε ἀπό τοὺς θεούς, ἀλλά τὰ δημιουργήσαμε οἱ ἴδιοι μέ τήν κοινή προσπάθεια — τίποτα δέν ἔγινε χωρὶς τήν ἀποφασιστική συμβολή τῆς δικιάς μας πόλης· ἀντίθετα τὰ πιό πολλά ὀφείλουν τήν ὑπαρξή τους ἀποκλειστικά σ' αὐτήν.

39 (Ἐλέω νά πῶ ὅτι βρῆκε τοὺς Ἑλληνες νά ζοῦνε χωρὶς νόμους καί νά εἶναι σκῆρπιοι ἐδῶ καί ἐκεῖ, νά καταδυναστεύονται ἀπό τυράννους ἢ νά χάνονται ἀπό ἀναρχία, καί τοὺς ἀπάλλαξε ἀπό ὅλα τὰ κακά αὐτά, ἄλλους ἀναλαμβάνοντας τήν προστασία τους καί σ' ἄλλους προβάλλοντας τόν ἑαυτό της γιὰ ὑπόδειγμα εὐνομούμενης πολιτείας· εἶναι γνωστό πῶς πρώτη αὐτή καθιέρωσε νομοθεσία καί 40 διαμόρφωσε πολίτευμα δημοκρατικό²⁰. Τό ἀποδειχίνει εὐκόλα τό ἐξῆς γεγονός: Στά πανάρχαια χρόνια, ὅταν γίνονταν καταγγελίες γιὰ ἐγκλήματα καί ἤθελαν νά λύσουν τίς διαφορές τους μέ βάση τή λογική καί ὄχι μέ τρόπο αὐθαίρετο²¹, στήριζαν πάντα τήν κρίση τους στίς διατάξεις τῶν δικῶν μας νόμων. Ἀλλά καί ἀπό τίς τέχνες, τόσο τίς βιοποριστικές, ὅσο καί αὐτές πού ἐπινοήσαμε γιὰ τήν ψυχαγωγία μας, ἄλλες τίς ἀνακάλυψε ἡ πόλη μας καί ἄλλες τίς καλλιέργησε ἀκόμα πιό πολύ καί τίς παράδωσε στοὺς ἄλλους νά τίς χρησιμοποιήσουν.

41 Τοὺς ἄλλους τομεῖς ἔπειτα τῆς πολυπλευρῆς δραστηριότητάς της τοὺς ρύθμισε μέ πνεῦμα τόσο φιλόξενο καί τόσο στοργικό γιὰ ὅλους, ὥστε νά προσαρμύζονται καί σ' αὐτοὺς πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό χρή-

ματα και σε όσους θέλουν να απολαύσουν τα αγαθά τους· δεν ήταν άστοργη ούτε για όσους τους ευνόησε ή τύχη ούτε για κείνους που δυστυχοῦσαν στον τόπο τους, αλλά εξασφάλισε στους πρώτους ευχάριστη και άνετη ζωή²², στους άλλους πάλι σίγουρο καταφύγιο και ασφάλεια²³.

Ακόμα είναι γνωστό πώς κάθε χώρα βέβαια δεν παρουσιάζει 12
αυτάρκεια σε όλα τα προϊόντα : "Αλλα τῆς λείπουν και άλλα τὰ ἔχει παραπάνω ἀπό τίς ἀνάγκες της. "Έτσι υπάρχει μέγα πρόβλημα πού να διαθέσει τό περίσσειμα και ἀπό πού να κάνει εισαγωγή για τὰ ἄλλα. Και αὐτό ὅμως τό πρόβλημα ἡ πόλη μας τό ἀντιμετώπισε μέ τρόπο ἀποφασιστικό : Στή μέση τῆς Ἑλλάδας ἔκαμε ἐμπορικό κέντρο τόν Πειραιά, ὅπου συγκεντρώνονται τόσα προϊόντα, ὥστε αὐτά πού εἶναι δύσκολο να τὰ προμηθευτεῖς καθένα και ἀπό τόπον ἄλλο, ἐδῶ τὰ βρίσκεις εὐκόλα ὅλα συγκεντρωμένα.

Σ' αὐτούς λοιπόν πού καθιέρωσαν τίς πανελλήνιες γιορτές ται- 43
ριάζει δίκαιος ἔπαινος. Μᾶς κληροδότησαν τό θαυμάσιο ἔθιμο να μαζεύομαστε ὅλοι μαζί στον ἴδιο τόπο ὕστερα ἀπό σπονδές και ἀπό διάλυση τῆς ἔχθρας πού μᾶς χώριζε²⁴· να ἐνώνουμε κατόπιν τίς προσευχές και τίς θυσίες μας και να θυμόμαστε τούς παλιούς συγγενικούς δεσμούς μας, να ἔχουμε πιά φιλική διάθεση στό μέλλον ὁ ἕνας για τόν ἄλλο και τέλος να ἀνανεώνουμε τίς παλιές φιλίες και να δημιουργοῦμε νέες. Οὔτε λοιπόν για τούς κοινούς ἀνθρώπους οὔτε 44
και για τίς προικισμένες φύσεις εἶναι ἄσκοπη ἡ προσέλευση στίς πανελλήνιες γιορτές, ἀφοῦ οἱ τελευταῖοι ἔχουν τήν εὐκαιρία να ἐπιδείξουν τὰ προσόντα τους μπροστά στό συγκεντρωμένο πλῆθος τῶν Ἑλλήνων²⁵ και οἱ ἄλλοι μποροῦν να τούς καμαρώσουν πού κάνουν μεταξύ τους ἀγώνα εὐγενικό. Και ὅλοι εἶναι εὐχαριστημένοι, ἀφοῦ ὅλοι ἔχουν μέ τί να ἱκανοποιηθοῦν : Οἱ θεατές βλέπουν τούς ἀθλητές να ἀγωνίζονται για χάρη τους και τοῦτοι πάλι σκέφτονται πώς ὅλοι ἦρθαν για να τούς καμαρώσουν. Ἄφοῦ λοιπόν τόσο καλό κάνουν σ' ἐμᾶς οἱ πανελλήνιες συγκεντρώσεις, ἦταν φυσικό να μή μείνει πίσω ἡ πόλη μας οὔτε και σ' αὐτές.

Και πράγματι ἀπόκτησε θεάματα πάρα πολλά και θαυμαστά²⁶, 45
ἄλλα πολυτελή και πολυδάπανα, ἄλλα ὀνομαστά για τήν ἀξία τους τήν καλλιτεχνική και ἄλλα πάλι πού συνδυάζουν και τὰ δύο. Και εἶ-
ναι τόσο τό πλῆθος τῶν ἀνθρώπων πού καταφθάνουν συνέχεια στήν

- πόλη μας, ώστε, αν κάτι καλό υπάρχει στην επικοινωνία αυτή ανάμεσα στους ανθρώπους, και αυτό τό απόλαυσε ή πόλη μας. Πέρα από αυτά υπάρχει ή δυνατότητα νά βρεί κανείς εδώ φίλους ειλικρινείς και συντροφικές κάθε λογής²⁷, νά δει αγώνες δρόμου και σωματικής αλκῆς, αγώνες λόγου, πνεύματος και ὄλων τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ ἀνθρώπου, και γιά ὅλα αυτά τά πιό μεγάλα ἔπαθλα. Γιατί, ἐκτός ἀπό ὅσα ἀθλοθετεῖ ή ἴδια, τά καταφέρνει νά προσφέρουν και οἱ ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας και αὐτό γιατί ὅσα ἐμεῖς κρίνουμε ἄξια, ἀμέσως ἀποχτοῦν μιὰ τέτοια φήμη, πού τά ἀγαπάει ὅλος ὁ κόσμος. Ξέχωρα ἀπό αυτά οἱ ἄλλες πανελλήνιες συγκεντρώσεις γίνονται σέ χρονικά διαστήματα ἀραιά²⁸ και διαλύονται γρήγορα, ἐνῶ ή πόλη ή δικιά μας εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη γιορτή γιά ὅσους φτάνουν σ' αὐτόν τόν τόπο.
- 47 Ἡ πόλη μας δίδαξε ἐπίσης ὅτι ή καλλιέργεια τοῦ πνεύματος²⁹ τά ἐπινόησε και ἔδωσε μορφή σέ ὅλα αυτά, μᾶς ἔδωσε τά ἐφόδια νά μεταφέρουμε τή θεωρία σέ πράξη, γλύκανε τίς σχέσεις μεταξύ μας, ξεχώρισε τίς συμφορές σ' αὐτές πού φέρνει ή ἀμάθεια και αὐτές πού φέρνει ή ἀνάγκη και μᾶς ἔμαθε νά φυλαγόμαστε ἀπό τίς πρῶτες και νά ἀντιμετωπίζουμε μέ καρτερία τίς ἄλλες. Ἡ πόλη μας ἀναγνώρισε ἀκόμα τήν πρέπουσα ἄξια στήν τέχνη τοῦ λόγου, πού ὅλοι λαχταροῦν νά ἀποκτήσουν, φθονοῦν ὥστόσο αὐτούς πού τήν κα-
- 48 τέχουν. Και αὐτό γιατί ἔχει βαθιά ἐπίγνωση πώς εἶναι τό μόνο φυσικό μας πλεονέκτημα ἀπέναντι στά ζῶα και ἀκριβῶς αὐτό εἶναι πού μᾶς κάνει νά ξεχωρίζουμε ἀπό ἐκεῖνα σέ ὅλες τίς ἄλλες ἐκδηλώσεις μας· βλέπει καλά ὅτι ή τύχη στίς ἄλλες βέβαια πλευρές τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας εἶναι ἔτσι ἰδιότροπη και ἄστατη, ὥστε πολλές φορές δέν πετυχαίνουν στή ζωή οἱ μυαλωμένοι, ἐνῶ τά καταφέρνουν οἱ ἀνόητοι, και μονάχα οἱ λόγοι πού εἶναι καμωμένοι μέ ὁμορφιά και τέχνη δέν εἶναι δυνατά νά βγοῦν ἀπό ἀμαθεῖς και ἄξεστους, παρά εἶναι
- 49 δημιουργήματα πνευμάτων φωτεινῶν και προικισμένων. Ξέρει ἀκόμα ὅτι οἱ καλλιεργημένοι και αὐτοί πού θεωροῦνται ἄξεστοι σ' αὐτό τό σημεῖο διαφέρουν μεταξύ τους βασικά, ἀλλά και ὅσοι ἀνατράφηκαν ἀπό τήν ἀρχή ὅπως ταιριάζει σέ ἐλεύθερους δέν ξεχωρίζουν ἀπό τήν παλικαριά και ἀπό τά πλούτη τους και ἀπό ἄλλα τέτοια ἀγαθά· ή ἱκανότητα στό λόγο εἶναι πού τούς προβάλλει και ἀποτελεῖ κατά κοινή ὁμολογία τό ἀλάνθαστο κριτήριο γιά τό βαθμό καλλιέργειας πού διαθέτει ὁ καθένας· και ὅσοι χειρίζονται τό λόγο μέ ἱκανότητα δέν

ἔχουν δύναμη μόνο στὸν τόπο τους, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα μέρη τοὺς τιμοῦν.

Τόσο πολὺ ξεπέρασε ἡ πόλη μας ὅλους τοὺς ἄλλους στὴν πνευμα- 50
τική ἀνάπτυξη καὶ στὴν τέχνη τοῦ λόγου, ὥστε οἱ δικοὶ τῆς μαθητὲς
ἔγιναν δάσκαλοι στοὺς ἄλλους³⁰. τὸ ὄνομα πάλι "Ἕλληνες κατόρθωσε
νά μὴ συμβολίζει πιά τὴν καταγωγή, ἀλλὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύ-
ματος, καὶ "Ἕλληνες νὰ ὀνομάζονται πιὸ πολὺ ὅσοι δέχτηκαν τὸν τρό-
πο τῆς δικιᾶς μας ἀγωγῆς καὶ μόρφωσης παρά αὐτοὶ πού ἔχουν τὴν
ἴδια μέ ἑμᾶς καταγωγή.

Γιὰ νὰ μὴ δώσω ὅμως τὴν ἐντύπωση πὼς πελαγοδρομῶ σέ λε- 51
πτομέρειες, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ὑποσχέθηκα πὼς θὰ ἀναπτύξω ὅλο τὸ θέ-
μα στὴ γενική μορφή του, καὶ γιὰ νὰ μὴ φανεῖ πὼς πλέκω ἐγκώμιο
στὴν πόλη μας μὲ ὅλα τὰ παραπάνω, γιατί ἀδυνατῶ νὰ τὴν ἐπαινέσω
γιὰ τὰ πολεμικά τῆς κατορθώματα, ἄς ποῦμε πὼς τὰ εἶπα ὅλα αὐτά
γιὰ ὅσους ἱκανοποιεῖται τὸ φιλότιμό τους ὅταν ἀκοῦν τέτοια θέματα.
'Εγὼ προσωπικά νομίζω ὅτι στοὺς προγόνους μας δὲν ταιριάζει μικρό-
τερη τιμὴ γιὰ τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους πού ἀντιμετώπισαν ἀπὸ ὅση
γιὰ τίς ἄλλες εὐεργεσίες πού πρόσφεραν στοὺς "Ἕλληνες. Δὲν ἦταν δά 52
οὔτε μικροὶ οὔτε ἀσήμαντοι οὔτε καὶ λίγοι οἱ ἀγῶνες πού ὑπόμειναν
ἀντίθετα, πολλοὶ καὶ μεγάλοι καὶ φοβεροὶ! "Ἄλλοι γιὰ νὰ ὑπερασπί-
σουν τὴ δικιᾶ τους χώρα καὶ ἄλλοι γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων —
Εἶναι γνωστὸ πὼς πάντοτε διέθεταν τὴ δύναμη τῆς πόλης γιὰ τὸ
κοινὸ συμφέρον τῆς Ἑλλάδας καὶ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση Ἑλλήνων,
πού δεινοπαθοῦσαν. Γι' αὐτὸ δά καὶ μᾶς κατακρίνουν μερικοὶ πὼς 53
τάχα δέ σκεφτόμαστε λογικά, ἀφοῦ εἴχαμε τὴν ἀνόνη συνήθεια
νά βοηθοῦμε τοὺς ἀδύνατους — λές καὶ δέ βοηθᾶνε τέτοια λόγια
αὐτοὺς πού θέλουν νὰ μᾶς ἐπαινέσουν! Ὑποθετήσαμε αὐτὴ τὴν τακτι-
κὴ ὄχι γιατί δὲν ξέρουμε τί ρόλο παίζουν οἱ ἰσχυρές συμμαχίες γιὰ τὴν
ἀσφάλειά μας· ξέρουμε καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τίς συνέπειες μιᾶς
τέτοιας τακτικῆς, ἀλλὰ τὸ βρίσκουμε πιὸ ἔντιμο νὰ ὑπερασπιζοῦμε
τοὺς πιὸ ἀδύναμους ἐναντίον στοῦ συμφέρον μας, παρά νὰ συνεργοῦμε
στὶς ἀδικίες τῶν ἰσχυρῶν, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε ὑλικά
κέρδη.

"Ἴσως θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὴ νοοτροπία καὶ 54
τὴ δύναμη τῆς πόλης μας ἀπὸ τίς ἐπικλήσεις γιὰ βοήθεια πού μερι-
κοὶ μᾶς ἔκαναν ὡς τώρα. Αὐτές που τώρα τελευταῖα ἔγιναν ἢ

51 Πολεμικὲς
ὑπηρεσίες τῆς
Ἀθήνας πρὶν
ἀπὸ τὰ
Μηδικά.

- ἦταν γιά ἀσήμαντα ζητήματα θά τίς παραλείψω. "Ὅμως πολύ προ-
 τοῦ νά γίνουν τά Τρωϊκά — ἀπό ἐκεῖ εἶναι σωστό νά ἀντλοῦν ἐπιχει-
 ρήματα ὅσοι προβάλλουν δικαιώματα πατροπαράδοτα — ἤρθαν οἱ
 γιοί τοῦ Ἑρακλῆ³¹ καί λίγο πρὶν ὁ Ἄδραστος³² τοῦ Ταλαοῦ καί βασι-
 55 λιάς τοῦ Ἄργου. Ὁ τελευταῖος ἀπότυχε στήν ἐκστρατεία κατὰ τῆς
 Θήβας καί δέν εἶχε τή δύναμη ὁ ἴδιος νά σηκώσει καί νά θάψει τούς νε-
 κρούς πολεμιστές του, πού εἶχαν πέσει κάτω ἀπό τά τείχη τῆς Καδ-
 μείας. Ζήτησε λοιπόν ἀπό τήν πόλη μας νά τόν συνδράμει σ' αὐτή
 τή συμφορά — πού σέ ὅλους εἶναι δυνατό νά τύχει — καί νά μήν ἀνε-
 χτεῖ νά μένουν ἄταφοι οἱ σκοτωμένοι στούς πολέμους, οὔτε νά κατα-
 56 πατηθεῖ παλιά συνήθεια καί νόμος ἱερός πατροπαράδοτος. Τά τέκνα
 πάλι τοῦ Ἑρακλῆ, κυνηγημένα ἀπό τήν ἔχθρα τοῦ Εὐρυσθέα, ἄφη-
 σαν κατὰ μέρος τίς ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας σάν ἀνίκανες νά τούς
 προσφέρουν συνδρομή στή δυστυχία τους καί πίστεψαν πώς μόνο ἡ
 δικιά μας ἦταν σέ θέση νά τούς παρασταθεῖ γιά τό καλό πού ὁ πατέ-
 ρας τους ἔκανε σέ ὅλη τήν ἀνθρωπότητα.
- 57 Ἐπίσης ἀπό ὅλα αὐτά φαίνεται ὀλοκάθαρα πώς καί τά χρόνια ἐκεῖνα ἡ
 πόλη μας εἶχε τά πρωτεῖα : Ποιός τάχα θά εἶχε τό κουράγιο νά κάνει
 ἐπικλήσεις γιά βοήθεια ἤ σέ κατώτερους του ἤ στούς ὑποταγμένους σέ
 ἄλλους καί δέ θά λογάριζε τούς πιό ἰσχυρούς; Ἀκόμα περισσότερο
 πού τά ζητήματά τους δέν εἶχαν χαρακτήρα ἰδιωτικό, ἀλλά παρουσία-
 ζαν ἐνδιαφέρον γενικό, καί ἦταν φυσικό νά ἀσχοληθοῦν μέ αὐτά μονάχα
 ὅσοι διεκδικοῦσαν τό δικαίωμα νά κατευθύνουν τίς τύχες τῶν Ἑλλήνων.
- 58 Ἄλλωστε δέ φαίνεται νά διαψεύστηκαν οἱ ἐλπίδες τους, πού
 τούς ὀδήγησαν νά καταφύγουν στούς προγόνους μας. Ἀνάλαβαν,
 ὅπως ξέρομε, ἀπό τή μιὰ μεριά τόν πόλεμο ἐνάντια στούς Θηβαίους,
 γιά νά πετύχουν νά ἐνταφιαστοῦν οἱ νεκροί, καί ἀπό τήν ἄλλη τά ἔβα-
 λαν μέ τή δύναμη τοῦ Εὐρυσθέα γιά τό χατήρι τῶν παιδιῶν τοῦ Ἑ-
 ρακλῆ. Ἐτσι ἀνάγκασαν μέ ἐκστρατεία τούς Θηβαίους νά παραδώ-
 σουν τούς νεκρούς στούς συγγενεῖς τους νά τούς θάψουν· ἀλλά καί
 τό στρατό τῶν Πελοποννησίων, πού ἔκαμε εἰσβολή στή χώρα μας
 μαζί μέ τόν Εὐρυσθέα, τόν καταδίωξαν, τόν νίκησαν στή μάχη καί
 ἔδωσαν γερό χτύπημα στήν ὑπεροψία καί τή θρασύτητα ἐκείνου.
- 59 Καί γιά τά ἄλλα τους κατορθώματα βέβαια τούς θαυμάζουν τούς
 προγόνους μας, ὅμως φήμη ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπόχτησαν ἀπό τίς
 πράξεις τους αὐτές. Δέν πέτυχαν δά καί μικρό πράγμα: Ἄλλαξαν τόσο

τύχη και στίς δυό περιπτώσεις πού ἀνάφερα πιό πάνω, ὥστε αὐτός πού ἔκρινε σωστό νά μᾶς ἰκετεύσει γύρισε πίσω, ἀφοῦ πέτυχε ὅλα ὅσα ζήτησε, μέ τή βία, ἀπ' τούς ἐχθρούς του· ὁ Εὐρυσθέας πάλι, πού ἔλπιζε γιά μιᾶ στιγμή πώς θά μᾶς ἐπιβληθεῖ μέ τή βία, πιάστηκε αἰχμάλωτος καί ἀναγκάστηκε νά πέσει στά πόδια μας ἰκέτης. Αὐτός πού σέ ὅλη τή ζωή του ἔδινε ἐντολές καί καταδυναστεύε ἐκεῖνον, πού ξεπέρασε τή φύση τήν ἀνθρώπινη— ἦταν γιός τοῦ Δία³³, μά καί σάν ἄνθρωπος θεϊκιά δύναμη εἶχε—ὅταν ἔκανε τό λάθος νά τά βάλει μαζί μας, τόσο ἀνάποδα τοῦ ἦρθαν τά πράγματα, ὥστε ἔπεσε στά χέρια τῶν ἀπογόνων τοῦ θύματός του καί τελείωσε ντροπιασμένος τή ζωή του.

Παρόλο πού πολλές ἦταν οἱ εὐεργεσίες πού προσφέραμε στήν πόλη τῶν Σπαρτιατῶν, ἡ περίσταση τό ἔφερε νά σᾶς μιλήσω μοναχά γι' αὐτήν. Καί αὐτό γιατί οἱ πρόγονοι τῶν σημερινῶν βασιλιάδων τῆς Σπάρτης καί ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλῆ, στηριγμένοι ἀκριβῶς στή σωτηρία πού τούς ἐξασφαλίσαμε ἐμεῖς, κατέβηκαν στήν Πελοπόννησο, πῆραν τό Ἄργος, τή Λακεδαίμονα καί τή Μεσσήνη, ἔδρυσαν ὕστερα τή Σπάρτη καί ἔγιναν οἱ δημιουργοί τῶν ἀγαθῶν πού ἀπολαβαίνουν τώρα ὅλοι. Ὅλα αὐτά βέβαια ἔπρεπε νά τά θυμοῦνται ἐκεῖνοι καί σέ καμιά περίπτωση νά μήν εἰσβάλουν στή χώρα τούτη, ἀπό ὅπου ξεκίνησαν καί ἀπόχτησαν τόση εὐημερία· ποτέ νά μή βάζουν σέ κίνδυνο τήν πόλη αὐτή, πού ἀντιμετώπισε κινδύνους, γιά νά ὑπερασπίσει τά τέχνα τοῦ Ἡρακλῆ· οὔτε καί νά ἔχουν τήν ἀξίωση νά κάνουν σκλάβοι τούς³⁴ τήν πόλη, πού ἔσωσε τό γένος τοῦ Ἡρακλῆ, τή στιγμή μάλιστα πού κάνουν βασιλιάδες τούς ἀπογόνους του.

Μά καί ἂν ἀκόμα πρέπει νά ἀφήσω κατά μέρος τήν καλοσύνη πού τούς δείξαμε καί τήν εὐγνωμοσύνη πού χρωστοῦν σ' ἐμᾶς, γιά νά ξαναγυρίσω στό βασικό μου θέμα καί νά σᾶς πῶ τά πράγματα χωρίς περιστροφές, ἔχω νά πῶ ὅτι δέν εἶναι πατροπαράδοτη συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νά διευθύνουν οἱ ξενοφερμένοι³⁵ τούς αὐτόχθονες³⁶, οὔτε καί ὅσοι εὐεργετήθηκαν τούς εὐεργέτες τους, οὔτε καί αὐτοί πού ἔπεσαν στά γόνατα θερμοπακαλώντας ὅσους τούς δέχτηκαν μέ καλοσύνη καί ἀνθρωπιά.

Μπορῶ ὅμως νά ἀποδείξω αὐτά καί πιό συνοπτικά : Ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας, ἂν βγάλεις τή δικιά μας, ἦταν καί εἶναι οἱ πιό μεγάλες τό Ἄργος, ἡ Θήβα καί ἡ Σπάρτη. Οἱ πρόγονοί μας ὅμως τόσο τούς πέρασαν ὅλους αὐτούς, ὥστε γιά τό χατήρι τῶν

- Ἄργείων, ὅταν ἔπαθαν τὴ συμφορά ἐκείνη, ἐπέβαλαν τὴ θέλησὶ τους στοὺς Θηβαίους, τὴ στιγμή μάλιστα πού ἐτοῦτοι ἦταν γεμάτοι ἔπαρση, πού νίκησαν. Ἔπειτα γιὰ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλῆ νίκησαν πολεμώντας τοὺς Ἄργείους καὶ τοὺς ἄλλους Πελοποννησίους. Τέλος μέ τόν πόλεμο κατὰ τοῦ Εὐρυσθέα ἔσωσαν αὐτούς πού ἴδρυσαν τὴ Σπάρτη καὶ σήμερα τὴν κυβερνοῦν. Ὑστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ δέν ξέρω μέ ποιόν τρόπο θά μπορούσε νά ἀποδείξει κανεὶς σαφέστερα τό δικαίωμα πού ἔχουμε γιὰ τὴν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων.
- 65 Τώρα, νομίζω, ἦρθε ἡ ὥρα νά μιλήσω καὶ γιὰ τὰ κατορθώματα τῆς πόλης κατὰ τῶν Περσῶν, κυρίως γιατί βασικὸ θέμα τοῦ λόγου μου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἡγεμονία τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τους. Ἄν ἀπαριθμοῦσα ὅμως ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀγῶνες, θά ἔτρωγα χωρὶς ἄλλο πολὺ χρόνο· γι' αὐτό, ὅπως καὶ παραπάνω, θά σταθῶ μόνο στοὺς πιό σημαντικούς.
- 66 Οἱ Θράκες λοιπόν, οἱ Σκύθες³⁷ καὶ οἱ Πέρσες ὅπωςδήποτε εἶναι τὰ πιό πολεμικά ἀπὸ τὰ βαρβαρικά ἔθνη καὶ ἔχουν τὴν πιό μεγάλη δύναμη. Ὅλοι αὐτοὶ τὰ βάλανε μαζί μας, καὶ ἡ πόλη ἀντιμετώπισε σκληροὺς ἀφῶνες ἐναντίον τους. Τί θά ἀπομείνει τώρα γιὰ ἐπιχείρημα σ' αὐτούς πού ὑποστηρίζουν τό ἀντίθετο, ἀφοῦ θά ἀποδειχθεῖ ὅτι, ὅσοι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἀδυνατοῦσαν νά βροῦν τό δίκιο τους, σ' ἐμᾶς κατάφευγαν γιὰ προστασία καὶ, ὅσοι ἀπὸ τοὺς βαρβάρους εἶχαν σκοπὸ νά ὑποδουλώσουν τοὺς Ἑλληνας, πρῶτα τὰ ἐβαζαν μαζί μας;
- 67 Ἄπὸ τοὺς πολέμους αὐτούς βέβαια ὁ πιό ὀνομαστός στάθηκε ὁ Περσικός. Ὅμως τὰ ἀρχαιότερα κατορθώματά μας δέν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη μικρότερη γιὰ ὅσους προβάλλουν δικαιώματα στό θέμα τῆς πατροπαράδοτης ἡγεμονίας. Θέλω νά πῶ πῶς, τόν καιρὸ πού ἡ Ἑλλάδα ἦταν ταπεινὴ καὶ ἀσήμαντη, ἦρθαν στὴ χώρα μας οἱ Θράκες μέ τόν Εὐμόλοπο³⁸, τό γιό τοῦ Ποσειδῶνα, καὶ οἱ Σκύθες μέ τίς Ἀμαζόνες³⁹, τίς θυγατέρες τοῦ Ἄρη — ὄχι βέβαια τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀλλὰ τὰ χρόνια πού τό καθένα ἔθνος ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἐπιχειροῦσε νά ἐπεκταθεῖ καὶ στὴν Εὐρώπη. Μισοῦσαν ὅπωςδήποτε ὅλους μαζί τοὺς Ἑλληνας, μὰ ἐπινόησαν προφάσεις γιὰ νά τὰ βάλουν μέ ἐμᾶς ξεχωριστά, ἀκριβῶς γιατί πίστευαν πῶς, πολεμώντας μόνο μέ τὴ δικιά μας πόλη, τὴν ἴδια ὥρα θά ἐξασφάλιζαν κυριαρχία πάνω σέ ὅλους τοὺς Ἑλληνας.
- 68 Βέβαια δέν τὰ κατάφεραν. Μπορεῖ νά πολέμησαν μόνο μέ τοὺς

δικούς μας τούς προγόνους, έπαθαν όμως τέτοια συμφορά, σάν νά τά έβαλαν μέ όλο τόν πληθυσμό τῆς γῆς. Θέλετε καί απόδειξη γιά τό μέγεθος τῆς καταστροφῆς πού τούς βρῆκε τότε; Ποτέ ἡ παράδοση γι' αὐτά τά γεγονότα δέ θά ἦταν τόσο ζωντανή, ἄν τό κατόρθωμα τό ἴδιο δέν εἶχε έντελῶς ξεχωριστή σημασία.

Λένε μάλιστα γιά τίς Ἀμαζόνες πῶς, ἀπό ὅσες ἤρθαν ἐδῶ, κα- 70
μιά δέ γύρισε πίσω· καί ὅσες πάλι ἀπέμειναν στόν τόπο τους διώχτη-
καν ἀπό τήν ἐξουσία πού εἶχαν, μόνο καί μόνο γιά τό κακό πού ἔπα-
θαν ἐδῶ. Γιά τούς Θράκες ὕστερα, πού εἶχαν τά ἴδια σύνορα μ' ἐμᾶς
πρωτύτερα, λένε ὅτι μέ ἐκείνη τήν καταστροφή πήγαν καί χώθηκαν
τόσο βαθιά, ὥστε στόν ἄδειο χῶρο πού ἔφησαν ἐγκαταστάθηκαν
ἔθνη πολλά καί διάφορες φυλές καί χτίστηκαν τεράστιες πόλεις.

Καλά καί ἄξια βέβαια εἶναι ὅλα αὐτά γιά ὅσους μέ τό δίκιο τους 71
διεκδικοῦν τήν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδας. "Ὁμως κατορθώματα ἀνά-
λογα μέ αὐτά καί ὅπως θά τά περίμενε κανένας ἀπό τούς ἀπογόνους
τέτοιων προγόνων εἶναι ἐκεῖνα πού ἔκαναν ὅσοι πολέμησαν μέ τό Δα-
ρεῖτο καί τόν Ξέρξη. Αὐτός ὁ πόλεμος βέβαια ἦταν ὁ φοβερότερος
ἀπό ὅλους, καί ἔπεσαν μαζεμένοι στήν Ἑλλάδα κίνδυνοι πάμπολλοι
τήν ἴδια ἐποχή. Οἱ ἐχθροί πίστευαν πῶς ἦταν ἀκατάβλητοι γιά τό
πλῆθος τους τό ἀμέτρητο, καί οἱ σύμμαχοί μας νόμιζαν πῶς ἡ πα- 72
λικαριά τους δέ βρίσκει τό ταίρι της. Παρ' ὅλα αὐτά οἱ πρόγονοί μας
νίκησαν καί τούς δυό — φυσικά μέ τόν τρόπο πού στόν καθένα
ταίριαζε — καί στίς μάχες ὅλες διακρίθηκαν. Γι' αὐτό καί κρίθη-
καν ἀμέσως ἄξιοι γιά τά ἀριστεῖα καί πολύ γρήγορα ἀπόχτησαν
τήν ἡγεμονία στή θάλασσα, πού τούς τήν ἔδωσαν οἱ ἄλλοι "Ἕλληνες,
χωρίς νά τήν ἀμφισβητοῦν οὔτε καί αὐτοί πού ἐπιδιώκουν σήμερα
νά μᾶς τήν ἀφαιρέσουν⁴⁰.

Καί ἄς μή νομίσει κανένας πῶς μοῦ διαφεύγει ὅτι καί οἱ Σπαρ- 73
τιάτες τά δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια πρόσφεραν ἐξαιρετικές ὑπηρεσίες
στήν Ἑλλάδα. "Ἰσα ἴσα! Μά γι' αὐτό ἀκριβῶς κιόλας μπορῶ καί
πλέκω τέτοιο ἐγκώμιο στήν πόλη μας· γιατί τῆς ἔλαχαν τέτοιοι ἀν-
ταγωνιστές καί μπόρεσε νά τούς ξεπεράσει τόσο. Μάλιστα θέλω νά
πῶ περισσότερα γιά τίς δυό πόλεις, νά μή μιλήσω σύντομα, γιά νά
σᾶς βοηθῆσω νά θυμηθεῖτε ἀκριβῶς δυό πράγματα σπουδαῖα : Καί
τήν παλικαριά τῶν πατεράδων μας καί τό μίσος τους τό ἄσβηστο
γιά τούς βαρβάρους.

71 Ἡ σπονδαί-
τητα τῶν Μηδι-
κῶν — Συμβολή
Σπάρτης καί
Ἀθηνῶν.

Βέβαια δέν ξεγνώ πώς εἶναι δύσκολη ἡ θέση μου, ἀφοῦ ἤρθα τελευταῖος νά μιλήσω γιά θέματα πού ἄλλοι τά καταπιάστηκαν ἀπό καιρό καί μίλησαν γι' αὐτά πολλές φορές σέ λόγους ἐπιτάφιους οἱ πιό δεινοί τῆς πόλης ῥήτορες⁴¹. Εἶναι φυσικό τά πιό σπουδαῖα σημεῖα τους νά ἔχουν πιά ἐξαντληθεῖ καί νά ἔχουν ἀπομείνει μονάχα λεπτομέρειες. Καί αὐτές ὅμως, ἀφοῦ τό ἐπιβάλλει ἡ περίσταση, δέ θά διατάσω νά τίς ἀναφέρω.

Ἐπαινος τῶν 75
προγόνων,
πού διαμύθησαν
τή γενιά
τῶν Μηδικῶν.

Βέβαια πρόσφεραν, νομίζω, πάρα πολλές εὐεργεσίες καί ἀξίζουσαν χωρίς ἄλλο τόν πιό μεγάλο ἔπαινο αὐτοῖ πού πρόταξαν τά στήθη τους γιά τήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων⁴². Ὅμως σωστό δέν εἶναι νά ξεγνοῦμε καί ἐκείνους πού ἔζησαν πρῖν ἀπό αὐτόν τόν πόλεμο⁴³ καί εἶχαν στά χέρια τους τήν τύχη τόσο τῆς μιᾶς ὅσο καί τῆς ἄλλης πολιτείας : Ἐκεῖνοι εἶναι πού ἀσκησαν τοὺς μεταγενέστερους, ἔδειξαν στό λαό τό δρόμο γιά τήν ἀρετή καί τόν ἔκαναν νά γίνεῖ ὁ φόβος καί ὁ τρόμος τῶν βαρβάρων.

76 Καί αὐτό γιατί δέν ἔδειχναν ἀδιαφορία γιά τά δημόσια πράγματα, δέν τά ἐκμεταλλεύονταν σάν νά ἦταν προσωπικό τους βίος ἀδιαφορώντας σύγκαιρα γι' αὐτά, σάν νά ἦταν ξένα. Ἀντίθετα τά νοιάζονταν μέ τήν καρδιά τους, σάν νά ἦταν δικό τους χτῆμα, μά ἀπομάκρυναν κάθε προσωπικό συμφέρον ἀπό αὐτά, ὅπως εἶναι σωστό νά γίνεταί πάντα γιά πράγματα πού δέ μᾶς ἀνήκουν. Οὔτε καί μετροῦσαν τήν εὐτυχία μέ βάση τή χρηματική περιουσία τοῦ καθενός· πλούτη σπουδαῖα καί ἄξια πίστευαν πώς ἔχει αὐτός μονάχα πού κάνει ὅσα εἶναι γιά νά τοῦ ἐξασφαλίσουν τό πιό ἐντιμο ὄνομα καί γιά νά ἀφήσει στά παιδιά του κληρονομιά τήν πιό μεγάλη δόξα.

77 Δέ ζήλευαν ἐπίσης τήν ἐπίδειξη παράτολμης παλικαριᾶς — γι' αὐτό καί δέν ἔπαιρναν μέτρα γιά νά ἀσκηθεῖ ἡ τόλμη τους. Παρ' ὅλα αὐτά τοὺς ἦταν πιό ὀδυνηρό νά τοὺς κακολογοῦν οἱ συμπολίτες τους, παρά νά δώσουν τή ζωή τους τιμημένα ὑπερασπίζοντας τήν πόλη καί περισσότερη ντροπή τοὺς ἔφερνε τό σφάλμα πού εἶχε ἀντίχτυπο στό κοινό συμφέρον ἀπό ὅση νιώθουμε σήμερα ἐμεῖς γιά τά προσωπικά μας λάθη. Αὐτό ὀφείλεται βασικά στό γεγονός ὅτι ἀγρυπνοῦσαν πάντα γιά τή δικαιοσύνη καί τή σωστή ἐφαρμογή τῶν νόμων — ὄχι τόσο γι' αὐτούς πού ἀναφέρονταν σέ ἰδιωτικές συναλλαγές, ὅσο γι' αὐτούς πού ρύθμιζαν τίς καθημερινές κοινωνικές σχέσεις τῶν πολιτῶν. Ἦξεραν δά ὅτι οἱ τίμιοι ἄνθρωποι δέ χρειάζονταν πολλές γρα-

πτές διατυπώσεις· μιά άπλή έντιμη συμφωνία εύκολα θά μπορούσε νά στηρίξει και τίς προσωπικές και τίς δημόσιες συναλλαγές τους.

Και είχαν τέτοια πολιτική συνείδηση, ώστε ό άνταγωνισμός ανάμεσα στά κόμματα είχε σκοπό όχι βέβαια ποιό θά έξοντώσει τό άλλο, για νά αναλάβει ύστερα τήν έξουσία, αλλά ποιό θά πρωτοπροφέρει τίς άγχιές ύπηρεσίες του στην πόλη. Και τά πολιτικά τους κόμματα δέν απόβλεπαν σέ κομματικά όφέλη, αλλά έξυπηρετούσαν μόνο του συνόλου τά συμφέροντα.

Μέ τόν ίδιο άκριβώς τρόπο ρύθμιζαν και τίς σχέσεις τους μέ τίς άλλες πόλεις, τίς συμμαχικές : Προστάτευαν τούς "Έλληνες και δέν τούς καταπίεζαν· θεωρούσαν χρέος τους νά είναι οί στρατηγοί τους και όχι οί τύρανοι τους· προτιμούσαν νά τούς αποκαλοϋν ήγγετες και όχι άφεντικά, σωτήρες και όχι έξολοθρευτές. "Επαιρναν μέ τό μέρος τους τίς πόλεις μέ τίς εύεργεσίες τους και δέν τούς ανάγκαζαν μέ τή βία, και ήταν ό λόγος τους πιό αξιόπιστος από ό,τι είναι σήμερα οί ήρκοι. Είχαν τήν αξίωση οί συμφωνίες και οί συνθήκες νά είναι άπαραβίαστες σάν τήν ανάγκη· όχι πώς είχαν καμιά έπαρση, πού ήταν οί άρχηγοί, αλλά καμάρωναν πραγματικά για τή ζωή τους, πού ήταν μετρημένη και άψογη. "Ενωθαν ακόμα χρέος τους στους κατώτερους νά φέρονται όπως θά ήθελαν οί ίδιοι νά φέρονται οί άνώτεροι σ' αυτόους. Τέλος ό καθένας έβλεπε τήν πόλη του σάν ιδιαίτερα δικό του τόπο, μά ένιωθε για κοινή πατρίδα όλων τήν 'Ελλάδα.

Μέ τίς άρχές αυτές και αυτά τά ήθη άνάθρεψαν τή νέα γενιά και άνάδειξαν σέ τέτοια παλικάρια αυτούς πού αντιμετώπισαν τήν επιδρομή των έχθρών από τήν 'Ασία, ώστε κανείς ποτέ, ρήτορας ή ποιητής, δέ μπόρεσε νά γράψει τίποτα άντάξιο στις λαμπρές πράξεις εκείνων. Και τούς δικαιολογώ άπόλυτα : Είναι τό ίδιο δύσκολο νά βρεΐς επαινους για εκείνους πού έχουν ξεπεράσει τίς άρετές των άλλων, όσο και γι' αυτούς πού δέν έχουν κάνει τίποτα αξιόλογο : Σέ τούτους δέ βρισκεις τί νά επαινέσεις, σ' εκείνους πάλι πού νά βρεΐς λόγια πού νά αποδώσουν ταιριαστά τίς πράξεις τους!

Και πράγματι πώς νά βρεθούν λόγοι ταιριαστοί για τέτοιους άντρες, πού ξεπέρασαν τόσο πολύ εκείνους πού πολέμησαν στην Τροία; Εκείνοι δέκα χρόνια όλόκληρα χρειάστηκαν για μιά μονάχα πόλη· έτούτοι μόνο σέ λίγο χρόνο όλες τίς άσιατικές δυνάμεις κατατρόπωσαν. Και δέν έσωσαν μόνο τήν πατρίδα του ό καθένας, αλλά

82 'Η συμβολή των 'Αθηνών στα Μηδικά.

ἐξασφάλισαν καί τήν ἐλευθερία ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Καί ποιά τάχα πράξη ἢ προσπάθεια ἢ κίνδυνο ἀπόφυγαν, γιά νά ἔχουν ὅσο ζοῦσαν τό μέτωπο ψηλά, ἀφοῦ καί γιά τή δόξα, πού θά ἀποχτοῦσαν μετά θάνατο, δέχτηκαν νά πεθάνουν τόσο πρόθυμα;

84 Μάλιστα σκέφτομαι πώς κάποιοι θεός, ἀπό τήν παλικαριά τους θαμπαωμένοι, ξεσήκωσε τόν πόλεμο αὐτό, λεβέντες τέτοιοι νά μήν πᾶν χαμένοι οὔτε καί νά τελειώσουν τή ζωή τους ἄδοξα, ἀλλά νά ἀξιωθοῦν τήν ἴδια δόξα καί τιμή πού χαίρονται οἱ ἡμίθεοι, οἱ γεννημένοι ἀπό τούς θεούς· γιατί καί ἐκεῖνοι βέβαια παράδωσαν τό σῶμα τους στό θάνατο, ὑποκύπτοντας στήν ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης τους, ἄφησαν ὅμως ἀθάνατη μνήμη τῆς ἀρετῆς τους⁴⁴.

85 Ἀνέκαθεν βέβαια οἱ πρόγονοί μας καί οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν μεγάλο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσά τους, ὅμως τά χρόνια ἐκεῖνα ἀνταγωνίστηκαν γιά ἕναν ὠραιότατο σκοπό. Δέν ἐβλεπαν ὁ ἕνας τόν ἄλλο μέ μίσος ἐχθρικά, ἀλλά ἀντικρίζονταν ἀντίπαλοι εὐγενικοί γιά τά πρωτεῖα τῆς ἀρετῆς. Δέν κολάκευαν τό βάρβαρο, γιά νά ὑποδουλώσουν τήν Ἑλλάδα μέ τή δικιά του συνδρομή⁴⁵, ἀλλά μπροστά στή σωτηρία τῶν Ἑλλήνων ὁμονοοῦσαν πάντα καί ἀνταγωνίζονταν μονάχα ποιός ἀπό τούς δύο θά συντελέσει περισσότερο σ' αὐτή. Καί πρῶτα - πρῶτα

86 ἔδειξαν τήν παλικαριά τους σ' ἐκείνους πού ἔστειλε ὁ Δαρεῖος⁴⁶. Δηλαδή, ὅταν ἀποβιβάστηκαν στήν Ἀττική οἱ Πέρσες, οἱ Ἀθηναῖοι δέν περίμεναν τούς συμμάχους, ἀλλά θεώρησαν προσωπική ὑπόθεσή τους τόν κοινό ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων καί ἀντιμετώπισαν μόνο μέ τή δικιά τους δύναμη αὐτούς πού ἔδειξαν καταφρόνηση γιά ὅλη τήν Ἑλλάδα — μιὰ χούφτα ἄνθρωποι ἐναντία σέ πολλές μυριάδες — σάν νά διακινδύνευαν ζωές πού δέν ἦταν δικές τους. Οἱ ἄλλοι πάλι δέν πρόλαβαν νά μάθουν τόν πόλεμο στήν Ἀττική καί, ἀφήνοντας στήν ἄκρη κάθε ἄλλη ἐγνοια τους, ἔτρεξαν νά μᾶς βοηθήσουν, μέ τόση μάλιστα σπουδή, ὅση θά ἔδειχναν, ἂν θά ἐκπορθοῦσαν οἱ ἐχθροί τήν ἴδια τους τή χώρα⁴⁷.

87 Νά τώρα καί ἡ ἀπόδειξη γιά τήν εὐγενικιά τους ἀμιλλα καί τή σπουδή τους : Τήν ἴδια μέρα, λένε, πού οἱ πρόγονοί μας ἔμαθαν τήν ἀπόβαση τῶν βαρβάρων ἔτρεξαν νά ὑπερασπίσουν τά σύνορα τῆς χώρας καί, ἀφοῦ τούς νίκησαν στή μάχη, ἔστησαν τρόπαιο⁴⁸ τοῦ θριάμβου τους ἐναντία στους ἐχθρούς. Οἱ Σπαρτιάτες πάλι σέ τρεῖς μονάχα μέρες καί ἄλλες τόσες νύχτες κατάφεραν νά διασχίσουν χίλια διακόσια στάδια⁴⁹, μάλιστα μέ ρυθμό πορείας στρατιωτικῆς. Τόσο πολύ βιάστηκαν

καί οἱ δύο, οἱ Σπαρτιάτες γιά νά λάβουν μέρος στόν ἀγώνα καί οἱ Ἀθηναῖοι γιά νά ἀγωνιστοῦν πρὶν νά ἔρθει ἡ βοήθεια.

Ἦστερα ἀπὸ αὐτὰ ἔγινε ἡ δευτέρη ἐκστρατεία⁵⁰, πού τή διεύθυνε 88
προσωπικά ὁ Ξέρξης, ἀφοῦ ἄφησε τὰ παλάτια του καί τόλμησε νά
γίνει ἀρχιστράτηγος καί ἀφοῦ ξεσήκωσε μαζί του ὅλους τοὺς Ἀσιά-
τες. Γι' αὐτόν ὅσες ὑπερβολές καί ἄν πεῖς, πάλι πῖό κάτω ἀπὸ τήν πρα- 89
γματικότητα θά εἶναι. Εἶχε μιὰ τέτοια ἀλαζονεία καί ἔπαρση, ὥστε θε-
ώρησε ἀσήμαντο κατόρθωμα νά ὑποτάξει τήν Ἑλλάδα καί, ἔχοντας
τή φιλοδοξία νά ἀφήσει στήν ἀνθρωπότητα μνημεῖο πού νά ξεπεράσει
κάθε δυνατότητα ἀνθρώπινη, δέν ἠσύχασε παρά μόνο ἀφοῦ σοφίστη-
κε καί ἀνάγκασε νά γίνει αὐτό πού ὅλοι ἔχουν νά τό λένε : Νά διαβεῖ τό
πεζικό μέσα ἀπὸ τή θάλασσα, μέ τό γεφύρι στόν Ἑλλησποντο, καί
νά διαπλεύσει ὁ στρατός του τή στεριά, μέ τή διώρυγα στόν Ἄθω.
Λοιπὸν αὐτόν τὸν ἀνθρώπο, πού τόσο τό εἶχε πάρει ἀπάνω του, πού 90
τόσο μεγάλα ἔργα τεχνικά κατάφερε, πού ἦταν ἀφέντης καί μονάρ-
χης σέ τόσα πλήθη ἀμέτρητα, οἱ πρόγονοί μας τὸν ἀντιμετώπισαν
μοιράζοντας ἰσότιμα τό βᾶρος τοῦ κινδύνου : Οἱ Σπαρτιάτες στίς
Θερμοπύλες, στό πεζικό του ἀντιμέτωποι, μέ χίλια⁵¹ δικά τους
παλικάρια διαλεχτά καί ἀπὸ τοὺς συμμαχικούς λίγους⁵², γιά νά τὸν
ἐμποδίσουν στό στενὸ νά προχωρήσει πρὸς τὰ κάτω, καί οἱ δικοὶ μας
πατεράδες στό Ἀρτεμίσιο μέ ἐξήντα πολεμικά καράβια⁵³ ἀπέναντι
σέ ὅλο τό στόλο τῶν ἐχθρῶν.

Εἶχαν τήν τόλμη νά κάνουν τέτοια κατορθώματα ὄχι τόσο γιατί 91
καταφρονοῦσαν τὸν ἐχθρό, ὅσο γι' αὐτὴ τήν ἀμιλλα πού εἶχαν μετα-
ξὺ τους : Οἱ Σπαρτιάτες, ζηλεύοντας τήν πόλη μας γιά τό θρίαμβό της
στό Μαραθῶνα, λαχταροῦσαν νά ἐξισωθοῦν μαζί μας καί εἶχαν πάντα
τό φόβο μήπως δύο φορές στή σειρά ἡ πόλη μας ἐξασφαλίσει μόνη της
τὴ σωτηρία τῆς Ἑλλάδας. Οἱ δικοὶ μας πάλι ποθοῦσαν πρῶτα πρῶ-
τα νά διατηρήσουν τὴ δόξα πού ἀπόχτησαν καί νά κάμουν σέ ὅλο τὸν
κόσμο φανερό ὅτι καί πρὶν μέ τήν παλικαριά τους νίκησαν καί ὄχι μέ
τὴ βοήθεια τῆς τύχης, καί ἔπειτα εἶχαν σκοπὸ νά ξεσηκώσουν τοὺς
Ἕλληνας σέ ναυτικὸ ἀγώνα κατὰ τῶν Περσῶν, μέ τό παράδειγμά
τους ἀποδείχνοντας πῶς καί στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες, ἀκριβῶς ὅπως
καί στοὺς ἀγῶνες τῆς στεριάς, ἡ παλικαριά πάντα νικάει τὴν ἀρι-
σθητικὴ ὑπεροχή.

Τὴν ἴδια λοιπὸν τόλμη ἔδειξαν καί οἱ δύο, ὅμως δέν εἶχαν καί 92

τήν τύχη ἴδια : Ἐκεῖνοι χάθηκαν στή μάχη. Μέ τις ψυχές τους νίκησαν, μέ τά κορμιά δέν ἄντεξαν· δέν ἐπιτρέπεται λοιπόν νά ποῦμε πώς νικήθηκαν, ἀφοῦ κανένας μάλιστα δέ δέχτηκε νά φύγει. Οἱ πρόγονοί μας πάλι νίκησαν βέβαια τήν πρώτη μοῖρα τοῦ στόλου τοῦ ἐχθρικοῦ, μά, ὅταν ξμαθαν πώς οἱ ἐχθροί ἦταν πιά κύριοι στίς Θερμοπόλες, γύρισαν στήν πατρίδα τους, ὀργάνωσαν τήν ἄμυνα καί πῆραν τέτοιες ἀποφάσεις γιά τήν τακτική πού θά ἀκολουθοῦσαν παραπέρα, ὥστε ξεπέρασαν σ' αὐτές τίς τελευταῖες μάχες ὅλα τά προηγούμενα λαμπρά τους

- 93 κατορθώματα. Τήν ὥρα δηλαδή πού ὅλοι οἱ σύμμαχοι εἶχαν χάσει τό θάρρος τους καί οἱ Πελοποννήσιοι ἐχτιζαν τεῖχος στόν Ἴσθμό, γιά νά ἐξασφαλίσουν τή δικιά τους μόνο σωτηρία· τήν ὥρα πού οἱ ἄλλες πόλεις εἶχαν πέσει στά χέρια τῶν ἐχθρῶν καί εἶχαν μάλιστα ἐκστρατεύσει καί μαζί τους — ἐξόν καμιά ἀσήμαντη, πού δέν τή λογάρισαν· τήν ὥρα πού χίλια διακόσια πολεμικά καράβια⁵⁴ ἐπλεαν ἐναντίον τους, ἐνῶ ἀναριθμητος στρατός⁵⁵ ἀπό τή στεριά ἦταν νά μπεῖ στήν Ἀττική· τήν ὥρα πού καμιά ἐλπίδα σωτηρίας δέν κρυφόλαμπε ἀπό πουθενά καί
- 94 ἦταν ἀπό συμμαχούς ἐρημοί, γυμνοί ἀπό κάθε ἐλπίδα· τήν ὥρα πού ἦταν στό χέρι τους ὅχι μονάχα ἀπό κείνους τούς κινδύνους νά γλιτώσουν, ἀλλά καί ἓνα σωρό προνόμια προσωπικά νά ἐξασφαλίσουν, ὅπως ὑπόσχονταν ὁ Ξέρξης⁵⁶, ἄν θά τοῦ ἔδιναν τό ναυτικό τῆς πόλης — πίστευε, βλέπετε, πώς ἔτσι θά κυριαρχοῦσε ἀμέσως καί στήν Πελοπόννησο· τήν ὥρα αὐτή, τήν κρισιμότερη γιά κείνους, δέ δέχτηκαν τίς προσφορές του οὔτε καί ἔτρεξαν στίς προτάσεις τῶν βαρβάρων γιά συνθηκολόγηση ὀργισμένοι μέ τούς ἄλλους Ἕλληνες, πού τούς εἶχαν
- 95 προδώσει⁵⁷. Ἀντίθετα : οἱ ἴδιοι ἐτοιμάζονταν νά ἀγωνιστοῦν ἀγῶνα ἔσχατο γιά τήν Ἐλευθερία, χωρίς νά νιώθουν ὅμως καί καμιά μνησικακία γιά τούς ἄλλους, πού προτιμοῦσαν τή σκλαβιά. Πίστευαν, βλέπετε, πώς οἱ μικρές καί ἀσήμαντες πόλεις ἔχουν τό δικαίωμα νά ἐπιζητοῦν τή σωτηρία τους μέ κάθε μέσο· ἐκεῖνες ὅμως πού ἔχουν τήν ἀξίωση νά ρυθμίζουν τήν τύχη τῆς Ἑλλάδας δέν εἶναι δυνατοί νά ἀποφεύγουν τούς κινδύνους. Ὅπως γιά κάθε τίμιο καί ἀξιο ἄνθρωπο ἓνας ἐνδοξος θάνατος εἶναι προτιμότερος ἀπό μιᾶ ζωῆ βουτηγμένη στήν ντροπή, ἔτσι καί γιά τίς πόλεις πού ξεχωρίζουν ἀπό τίς ἄλλες εἶναι πιό ὠφέλιμο νά ἐξαφανιστοῦν ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς παρά νά τίς δοῦν ντροπιασμένες στή σκλαβιά.

- 96 Εἶναι φανερό πώς ἡ σκέψη αὐτή στάθηκε ὁδηγός τους. Καί ἀφοῦ

δέν είχαν τή δύναμη νά αντιμετωπίσουν τόν ἐχθρό στή στεριά καί στή θάλασσα μαζί, παράλαβαν ὅλο τόν ἄμαχο πληθυσμό καί τράβηξαν γιά τό γειτονικό νησί τῆς Σαλαμίνας, γιά νά μπορέσουν νά πολεμήσουν πρῶτα μέ τή μιά καί ὕστερα μέ τήν ἄλλη ἀπό τίς δυό δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ. Πῶς θά ἦταν δυνατό λοιπόν νά βρεθοῦν ἄντρες πιό γενναῖοι ἀπό αὐτούς ἢ μέ πιό μεγάλη ἀφοσίωση στούς "Ἕλληνες, ἀφοῦ ἄντε-ξαν νά δοῦν τήν πόλη τους νά ἐρημώνεται, τή χώρα τους νά καταστρέφεται, τά ἱερά νά λεηλατοῦνται καί τούς ναούς νά καίγονται καί ὅλη τήν κατάρα τοῦ πολέμου νά ζώνει τή δικιά τους πόλη, μόνο καί μόνο γιά νά μή γίνουν ἡ αἰτία νά πέσουν στή σκλαβιά οἱ ἄλλοι "Ἕλληνες;

Καί σά νά μήν τούς ἔφταναν αὐτά, ἔτοιμοι ἦταν νά τά βάλουν μό- 97
νοι τους μέ χίλια διακόσια πλοῖα τοῦ ἐχθροῦ. Μά δέν τούς ἄφησαν μονά-
χους : Ἐπειδῆ ντράπηκαν οἱ Πελοποννήσιοι τήν ἀρετή τους καί νόμι-
σαν πῶς, ἂν χαθοῦν οἱ δικοί μας, οὔτε καί ἐκεῖνοι θά γλιτώσουν τελικά,
ἂν πάλι καταφέρουν καί νικήσουν, οἱ πόλεις οἱ δικές τους θά βουτη-
χτοῦνε στή ντροπή, ἀναγκάστηκαν νά πάρουν μέρος στόν ἀγώνα. Καί
γιά τήν ἀναταραχή πάνω στή μάχη, γιά τίς πολεμικές κραυγές καί γιά
τίς ἐνθαρρυντικές προτροπές — χαρακτηριστικά κοινά σέ ὅλες τίς ναυ-
μαχίες — ἔχω τή γνώμη πῶς δέν πρέπει νά χάσω ὦρα νά τά πῶ.

"Ὅμως τίς πράξεις τίς ξεχωριστές, πού ἀξίζουσι τήν ἡγεμονία 98
καί εἶναι σύμφωνες μέ ὅσα προανάφερα, αὐτές εἶναι τό χρέος μου νά
σᾶς παρουσιάσω : Ἡ πόλη μας λοιπόν, ὅταν εἶχε τή δύναμή της ὅλη
ἀνέπαφη, εἶχε μιά τέτοια ὑπεροχή ἀπέναντι στίς ἄλλες, ὥστε, καί ρη-
μαγμένη ἀκόμα, ἔβαλε στόν κοινό ἀγώνα τῆς Ἑλλάδας τριῆρεις περισ-
σότερες ἀπό ὅσες ὅλοι μαζί οἱ ἄλλοι "Ἕλληνες, πού ἔλαβαν μέρος στή
ναυμαχία τότε. Καί σίγουρα κανεῖς δέν ἔχει τόση ἐμπάθεια μαζί μας,
ὥστε νά μήν ὁμολογεῖ ὅτι ἡ ναυμαχία αὐτή εἶναι πού ἐξασφάλισε τή
νίκη μας στούς Περσικούς πολέμους καί τούτη πάλι ἦταν κατόρ-
θωμα τῆς πόλης μας μονάχα.

"Ἄμα λοιπόν εἶναι νά γίνει ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν βαρβάρων, 99
ποιοί εἶναι φυσικό νά ἔχουν τήν ἡγεμονία; Δέν εἶναι αὐτοί πού καί στόν
προηγούμενο πόλεμο ξεχώρισαν ἀπό ὅλους, πού πρόταξαν πολλές φορές
σάν ἄτομα τά στήθη τους στόν κίνδυνο γιά τό κοινό συμφέρον, ὅπου
δέχτηκαν τά πρωτεῖα; Δέν εἶναι αὐτοί πού ἄφησαν τήν πόλη τους,
γιά νά σωθοῦν οἱ ἄλλοι, πού τόν παλιό καιρό ἴδρυσαν τίς πιό
πολλές πόλεις καί πού πολλές φορές τίς ἔσωσαν ἀπό μεγάλες

συμφορές; Δέ θά ἦταν τάχα προσβολή ἀπαράδεκτη, ἂν θά κριθοῦμε ἄξιοι ἐμεῖς γιά πιά μικρές τιμές, τή στιγμή πού σηκώσαμε στίς πλάτες μας τίς πιά μεγάλες συμφορές, καί ἂν θά ἀναγκαστοῦμε νά ἀκολουθοῦμε τώρα ἄλλους, τή στιγμή πού τότε πρῶτοι πρῶτοι ἐμεῖς ἀντιμετωπίσαμε τόν κίνδυνο πού ἀπειλοῦσε ὅλη τήν Ἑλλάδα;

Δικαίωση τῆς 100
ἀθηναϊκῆς
ἡγεμονίας.

- “Ὡς τή στιγμή ἐκείνη, τό ξέρω, ὅλοι θά παραδέχονταν ὅτι εἶχε προσφέρει ἡ πόλη μας πολλές εὐεργεσίες στήν Ἑλλάδα καί δικαιοματικά θά τῆς ἀνῆκε ἡ ἡγεμονία. Γιά τήν ἀμέσως κιάλας κατοπινή περίοδο μᾶς κατακρίνουν μερικοί πώς τάχα, ἀφότου παραλάβουμε τήν ἀρχηγία στή θάλασσα, ἄφθονες συμφορές προξενήσαμε στούς Ἑλληνας. Μέ τά λόγια τους αὐτά μᾶς καταλογίζουν φυσικά τήν ὑποδούλωση τῶν κατοίκων τῆς Μήλου⁵⁸ καί τή σφαγή τῶν Σκιωναίων⁵⁹.
- 101 Προσωπικά ὅμως νομίζω ὅτι, ἂν μερικοί ἀπό ὅσους μᾶς πολέμησαν ἀποδείχτηκε πώς τιμωρήθηκαν σκληρά, αὐτό δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπόδειξη πώς διοικήσαμε μέ τρόπο ἀνάρμοστο. Ἀντίθετα, πολύ πιά ἰσχυρή ἀπόδειξη, πώς ὀρθά διαχειριστήκαμε τίς ὑποθέσεις τῶν συμμάχων, ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ἀπό τίς πόλεις τίς συμμαχικές, πού ἔμειναν πιστές στή δικιά μας ἐξουσία, καμιά δέν ἔπεσε σ' αὐτές τίς συμφορές.
- 102 Ἐπειτα, ἂν ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού διαχειρίστηκαν τίς ἴδιες ὑποθέσεις μέ τρόπο μαλακότερο, δικαιολογημένα θά τά ἔβαζαν μαζί μας. Ἄφου ὅμως οὔτε αὐτό ἔχει συμβεῖ, οὔτε καί εἶναι δυνατό νά ἐπιβάλλεις ἐξουσία σέ τόσο πλῆθος πόλεων χωρίς νά τιμωρεῖς αὐτούς πού παρεκτρέπονται, πῶς δέν ἀξίζουμε τόν ἔπαινο ἐμεῖς, τή στιγμή πού κατορθώσαμε νά διατηρήσουμε τόσον καιρό τήν ἐξουσία⁶⁰, χωρίς νά δυσσεστήσουμε παρά ἐλάχιστους;
- 103 Νομίζω μάλιστα πώς ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι ἄξιοι προστάτες τῶν Ἑλλήνων θά σταθοῦν ἐκεῖνοι πού στά δικά τους χρόνια, ὅσοι πειθαρχήσαν, ἀπόχτησαν μεγάλη εὐτυχία. Στά χρόνια λοιπόν τῆς ἡγεμονίας τῆς δικιάς μας θά βροῦμε καί τῶν ἰδιωτῶν τά σπίτια σέ μεγάλη προκοπή καί εὐδαιμονία καί ὅλες τίς πόλεις σέ μιά ξεχωριστή ἀνάπτυξη καί εὐημερία. Εἶναι πού δέ ζηλεύουμε τίς πόλεις πού προόδευαν δέ δημιουργοῦσαμε ἀναταραχή ἐπιβάλλοντας πολιτεύματα ἀντίθετα, ἔτσι πού μεταξὺ τους νά φαγώνονται καί ἐμᾶς νά μᾶς ὑπηρετοῦν δουλικά⁶¹. Τῶν συμμάχων τήν ὁμόνοια τή θεωροῦσαμε κοινή ὠφέλεια γιά ὅλους καί κυβερνοῦσαμε ὅλες τίς πολιτεῖες μέ τούς ἴδιους νόμους σάν σύμμαχοι

πραγματικοί και όχι σαν αφέντες. Μόνο τή γενική πολιτική τους κα-
τευθύνουμε, χωρίς να έπεμβαίνουμε σε θέματα προσωπικής ελευθε-
ρίας, πού ήταν άπαραβίαστη. Βοηθούσαμε τό λαό και πολεμούσαμε τήν 105
τυραννία, γιατί είχαμε τή γνώμη πώς είναι άπαραδέκτο οί λίγοι να
καταδυναστεύουν τούς πολλούς, να αποκλείονται από τά δημόσια
άξιώματα οί άποροι, πού ώστόσο σε τίποτα δέν ύστεροϋσαν μπρός
στούς άλλους : Πιστεύαμε ότι δέν έπιτρέπεται σε μιά πατρίδα, πού
είναι κοινή για όλους, άλλοι να είναι τύραννοι και άλλοι μέτοικοι⁶², και
αυτοί πού είναι από τή φύση πολίτες, να χάνουν τά πολιτικά τους
δικαιώματα από τό νόμο.

Τέτοιες κατηγορίες έχοντας για τίς όλιγαρχίες και ακόμα σοβα- 106
ρότερες εφαρμόσαμε στίς άλλες συμμαχικές πόλεις τό ίδιο άκρι-
βώς πολιτεύμα πού είχαμε και έμεις, και δέν ξέρω γιατί πρέπει να
κάνω μακρολογώντας έπαινο γι' αυτό, τή στιγμή μάλιστα πού είναι
δυνατό να είμαι και σύντομος.

Άρκει να πω ότι με τό πολιτεύμα αυτό ζήσαμε ήσυχοι έβδο-
μήντα χρόνια συνεχώς, χωρίς τυράννους, χωρίς σκλαβιά από τούς
βαρβάρους, μονιασμένοι και άδερφωμένοι μεταξύ μας, σε γαλήνη
και ειρήνη με τόν κόσμο όλο.

Γιά όλα αυτά πρέπει οί άνθρωποι πού λογικεύονται να μς χρω- 107
στούν ευγνωμοσύνη, και όχι να μς κακολογούν για τούς κληρού-
χους⁶³, αφού τούς στέλναμε στίς πόλεις πού έρημώνονταν όχι από πλε-
ονεξία, μά για να τίς φυλάν και να τίς προστατεύουν. Θέλετε τώρα
και άπόδειξη γι' αυτό; Είχαμε βέβαια χώρα πολύ μικρή, σε σύγ-
κριση με τό μεγάλο αριθμό τών πολιτών, μά δύναμη μεγάλη· είχαμε
πλοία δύο φορές τόσα όσα οί άλλοι "Ελληνες μαζί, πλοία πού ήταν σε
θέση να άναμετρηθοϋν κάθε στιγμή με τά διπλάσια σε αριθμό· πλάι 108
στήν Άττική ήταν ή Εϋβοια, πού είχε θέση εξάαιρετη για τήν κυριαρ-
χία μας στή θάλασσα και πολλά πλεονεκτήματα σε σύγκριση με τά
άλλα νησιά, και αυτήν τήν είχαμε στό χέρι πιό σίγουρα και από τή
δική μας πόλη· ξέραμε ακόμα ότι και από τούς "Ελληνες και από τούς
βαρβάρους ευημεροϋσαν περισσότερο όσοι ξεσπίτωναν και άναστάτω-
ναν τούς γείτονες, για να έξασφαλίσουν για λογαριασμό τους πλούσια
ζωή και ξένοιαστη. "Όμως τίποτα από αυτά δέ μς ξεσήκωνε τό νοϋ,
για να φερθοϋμε άδικα στούς ανθρώπους του νησιού αυτού. Άντίθε- 109
τα, μονάχα έμεις από τούς λαούς πού απόχτησαν ποτέ μεγάλη δύναμη

δεχτήκαμε νά ζήσουμε πιά φτωχικά από όσους έχουν τό όνομα ότι είναι δοῦλοι. Καί ὡπωςδήποτε, ἄν θέλαμε νά δοῦμε τό συμφέρον μας μονάχα, σίγουρα δέ θά ἐπιθυμούσαμε τῶν Σκιωναίων τή χώρα — εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι τήν παραδώσαμε στους Πλαταιεῖς τούς πρόσφυγες, πού κατέφυγαν σ' ἐμᾶς γιά προστασία⁶⁴ — ἀφήνοντας ἀνεόχλητη μιά τέτοια χώρα, πού θά μπορούσε ὅλους μας νά μᾶς κάνει πλούσιους.

Οἱ συμφορές 110
 πού προκάλε-
 σε ἡ Σπαρτιατι-
 κή ἡγεμονία.

Παρ' ὅλα αὐτά καί ἐνῶ τέτοια διαγωγή δεῖξαμε στους συμμάχους καί τόσο φανερά ἀποδείξαμε πώς δέν ἐπιθυμούσαμε τά ξένα ἀγαθά, τολμοῦν νά μᾶς κατηγοροῦν ποιοί; Αὐτοί πού πῆραν μέρος στίς δεκαρχίες⁶⁵, ρήμαζαν τίς πατρίδες τους, ἔκαναν ἕνα τίποτα τίς ἀδικίες τίς παλιές μπρός στίς δικές τους, δέν ἄφησαν κανένα περιθώριο γιά νά τούς ξεπεράσουν ἄλλοι πού τυχόν θά ἤθελαν κατόπιν νά φερθοῦν αἰσχρά· αὐτοί πού ἰσχυρίζονται ὅτι λατρεύουν καθετί λακωνικό, ὅμως οἱ πράξεις τους εἶναι πέρα γιά πέρα ἀντίθετες ἀπό τίς συνήθειες τῶν Σπαρτιατῶν⁶⁶, καί ἐνῶ θρηνολογοῦν δῆθεν γιά τή συμφορά πού βρῆκε τούς Μηλίους, τόλμησαν ὥστόσο νά διαπράξουν ἐγκλήματα ἀθεράπευτα στους συμπολίτες τους τούς ἴδιους.

- 111 Καί ποῖο κακό δέν ἔκαμαν; Ποιά πράξη αἰσχρή ἢ φρικιαστική ἄφησαν νά τούς διαφύγει; Τούς μεγαλύτερους ἐχθρούς τοῦ νόμου καί τῆς τάξης τούς θεωροῦσαν πιστούς· χαϊδολογοῦσαν τούς προδότες, σάν νά ἦταν εὐεργέτες τῆς πατρίδας· προτιμοῦσαν νά εἶναι δοῦλοι σέ ἕναν εἰλωτα⁶⁷, ἀρκεῖ νά ἐξευτελίσουν τήν πατρίδα τους· τιμοῦσαν τούς φονιάδες καί τούς δολοφόνους τῶν συμπολιτῶν τους ἀκόμα περισσό-
- 112 τερο καί ἀπό τούς δικούς τους τούς γονεῖς. Ὁδήγησαν τόν κόσμο σέ τέτοιο σημεῖο ὠμότητος, ὥστε πρωύτερα, στά χρόνια τῆς εὐτυχίας, καί στίς μικρές ἀκόμα ἀτυχίες ἔβρισκε ὁ καθένας μας πολλούς νά τοῦ παρασταθοῦν, ἐνῶ τότε, τόν καιρό τῆς δικιᾶς τους κυριαρχίας, μέ τό πλῆθος τίς συμφορές πού ἔπεσαν στόν καθένα, πάψαμε νά λυπούμαστε τούς ἄλλους· δέν ἄφησαν σέ κανέναν περιθώρια νά συγκινηθεῖ μέ τούς καημούς τῶν ἄλλων.

- 113 Πραγματικά, σέ ποιόν δέν ἔδειξαν τήν ἐγκληματική διάθεσή τους; Ἡ ποιός στάθηκε τόσο μακριά ἀπό τή δημόσια ζωή, ὥστε δέν ἀναγκάστηκε νά μπεῖ βαθιά μέσα στίς συμφορές, ὅπου μᾶς βούτηξαν αὐτοί οἱ ἔλεεινοί; Ἐπειτα δέν ντρέπονται πού κατακρίνουν ἐμᾶς,

έναντια σέ κάθε έννοια δικαιοσύνης, τή στιγμή πού τίς πόλεις τίς δικές τους τίς έριζαν σέ τέτοια παρανομία; Καί πάνω άπό όλα έχουν τό θράσος νά κάνουν λόγο για ίδιωτικές και για δημόσιες δίκες, πού έγιναν άλλοτε σ' έμάς⁶⁸, τή στιγμή πού αυτοί, μέσα σέ τρείς μήνες μονάχα, σκότωσαν χωρίς δίκη ακόμα περισσότερους άπό όσους δίκασε ή πόλη μας μέσα σέ όλο τό μακρύ διάστημα πού κράτησε ή ήγεμονία της⁶⁹.

"Όσο για τίς έξορίες, τίς έσωτερικές άναστατώσεις, τή σύγχυση 114 και τήν παρανομία, τίς αυθαίρετες πολιτειακές μεταβολές, και ακόμα για τά έγλήματα προς τά παιδιά, τό άτίμασμα τών γυναικών, τήν άρπαγή τών περιουσιών, ποιός θά μπορούσε νά τά άπαριθμήσει όλα αυτά⁷⁰; "Ένα μονάχα έχω νά πώ και τίποτα άλλο : Οί άδικίες πού έγιναν στά χρόνια τής δικιάς μας κυριαρχίας μέ ένα μονάχα ψήφισμα⁷¹ θά ήταν δυνατό νά διαλυθούν· όμως τίς σφαγές και τίς παρανομίες πού έγιναν στά χρόνια τους κανείς δέν είναι δυνατό νά τίς γιατρέψει.

'Αλλά ούτε ή ειρήνη, πού έχουμε τώρα⁷², ούτε ή δθθεν άυτονομία, 115 πού είναι γραμμένη βέβαια στίς συνθήκες, μά δέν ύπάρχει πραγματικά στίς πολιτείες, άξίζει νά προτιμηθούν μπροστά στή δικιά μας ήγεμονία. Καί πράγματι ποιός θά ήταν δυνατό νά επιθυμήσει μιá τέτοια θλιβερή κατάσταση, όπου οι πειρατές κατέχουν τίς θάλασσες, οι πελ- 116 ταστές⁷³ κυριεύουν τίς πόλεις, και οι πολίτες, αντί νά μάχονται μέ τούς έχθρους, για νά υπερασπίσουν τίς πόλεις τους, τρώγονται μεταξύ τους μέσ στά τείχη, όπου μετά τήν ειρήνη ύποδουλώθηκαν μέ βία πόλεις ακόμα περισσότερες άπό όσες πριν άπό αυτή, όπου άπό τίς συχνές πολιτικές άναστατώσεις πιό τρομαγμένοι είναι οι κάτοικοι στίς πόλεις άπό αυτούς πού βρίσκονται διωγμένοι σέ έξορίες; Τρέμουν, βλέπετε, τί θά τούς ξημερώσει, ενώ οι άλλοι έχουν τουλάχιστον έλπίδα πώς θά γυρίσουν κάποτε στον τόπο τους.

Και τόσο μακριά βρίσκονται άπό τήν έλευθερία και τήν άυτονο- 117 μία, ώστε άλλες είναι στά χέρια τών τυράννων, άλλοι λύνουν και δένουν οι άρμωστές, πολλές έχουν καταστραφεί έντελώς και άλλες έχουν τό βάρβαρο για άφέντη. Αυτόν πού, όταν τόλμησε κάποτε νά περάσει στην Εύρώπη και νά τό πάρει άπάνω του πιότερο άπό όσο τό άξιζε, τον καταντήσαμε σέ τέτοια κατάσταση έμεις, ώστε όχι μόνο νά σταμα- 118

115 Καταδίκη τής
είρήνης του
'Ανταζίδα -
'Η ενθύμη των
Σπαρτιατών.

τήσει όριστικά τίς έκστρατείες έναντίον μας, αλλά νά άνέχεται νά καταστρέφεται καί ή χώρα του. Καί μόνο πού έπλευσε γιά έδω μέ χίλια διακόσια πλοία, σέ τέτοια ταπεινώση τόν ρίξαμε, ώστε πολεμικό καράβι νά μήν τολμάει νά κατεβάσει πιά έδωθε από τήν Φασήλιδα⁷⁴, μόνο νά κάθεται ήσυχα, νά περιμένει ίσως ευνοϊκή περίσταση, μά νά μήν έχει έμπιστοσύνη στίς δυνάμεις πού διέθετε.

- 119 Καί ότι τά πράγματα βάδισαν όπως βάδισαν μόνο μέ τήν άνδρεία τών προγόνων μας, τό έδειξαν ολοκάθαρα οι συμφορές τής πόλης μας. 'Αμέσως, μόλις χάσαμε τήν ήγεμονία έμεις, άρχισαν καί τών 'Ελλήνων τά δεινά. "Υστερα δηλαδή από τήν καταστροφή μας στόν 'Ελλάσποντο⁷⁵ καί αφού άλλοι άνάλαβαν πιά τήν ήγεσία, οι βάρβαροι νίκησαν σέ ναυμαχία⁷⁶, πήραν τήν έξουσία στή θάλασσα, κατέλαβαν τά περισσότερα νησιά, αποβιβάστηκαν στή Λακωνική, κυρίεψαν τά Κύθηρα μέ βία καί έκαναν τό γύρο τής Πελοποννήσου λεηλατώντας καί ρημάζοντας.

- 120 'Ο καλύτερος τρόπος μάλιστα γιά νά άντιληφθει κανείς τό μέγεθος τής μεταβολής πού μεσολάβησε είναι νά παραβάλει τά κείμενα τών συνθηκών πού έγιναν στίς μέρες⁷⁷ μας μέ αυτές πού ύπογράφτηκαν τώρα τελευταία. 'Από τή σύγκριση αυτή θά αποδειχτεί πώς τότε έμεις βάζαμε περιορισμούς στήν έξουσία του βασιλιά, όρίζαμε τούς φόρους σέ όρισμένες περιπτώσεις καί του άπαγορεύαμε νά βγαίνει έλεύθερα στή θάλασσα· τώρα όμως εκείνος είναι πού ρυθμίζει τών 'Ελλήνων τά ζητήματα, τούς δίνει έντολές πάνω στό τί πρέπει νά κάμουν, καί μόνο πού δέ βάζει Πέρσες σατράπες τοποτηρητές⁷⁸ στίς πόλεις μας.

- 121 Γιατί τί άλλο πιά απομένει έξω από αυτό; Μήπως δέν έκανε ό,τι ήθελε στόν πόλεμο; Δέν ύπαγόρευσε αυτός τούς όρους τής ειρήνης καί δέ ρυθμίζει σήμερα όπως θέλει τή γενική πολιτική κατάσταση; Δέν τρέχουμε σ' εκείνον, σάν νά είναι αφεντικό μας, όταν είναι νά κατηγορήσουμε ή μιá πόλη τήν άλλη; Δέν τόν αποκαλούμε Μεγάλο Βασιλέα, σάν νά είμαστε στά χέρια του αϊχμάλωτοι; Καί όταν πολεμούμε μεταξύ μας, έλπίδες σωτηρίας δέ στηρίζουμε σ' εκείνον, πού μέ μεγάλη του χαρά όλους θά μάς εξόντωνε;

- 122 "Όλα αυτά θά πρέπει νά τά αναλογιστούμε καί, αφού νιώσουμε άγανάκτηση γιά τή σημερινή κατάντια μας, νά επίζητήσουμε φιλότιμα τήν ανασύσταση τής ήγεμονίας μας. 'Ακόμα νά αποδώσουμε

μομφή στους Σπαρτιάτες, γιατί ἄρχισαν τόν πόλεμο⁷⁹ δῆθεν γιά νά ἐλευθερώσουν τούς "Ἕλληνες καί, καταλήγοντας, τόσο πολλούς παράδωσαν στά χέρια τῶν βαρβάρων γιατί ἀπόσπασαν τούς "Ιωνες ἀπό τή δικιά μας πόλη, πού ἦταν ἡ μητρόπολή τους καί πού τούς ἔσωσε τόσες φορές, γιά νά τούς παραδώσουν στους βαρβάρους⁸⁰, πού κατέχουν τή χώρα τους παρά τή θέλησή τους καί οὔτε στιγμή δέν ἔπαψαν νά πολεμοῦν μαζί τους.

Καί τότε βέβαια τούς ἐπιανε ἡ ἀγανάκτηση, ὅταν ἐμεῖς εἶχαμε 123 τή δίκαιη ἀξίωση νά διοικοῦμε μερικούς ἀπό τούς "Ἕλληνες μέ τρόπο νόμιμο· τώρα ὅμως, πού ἔπασαν σέ μιά τέτοια σκλαβιά οἱ ἴδιοι αὐτοί "Ἕλληνες, καθόλου δέ νοιάζονται γι' αὐτούς, πού δέν τούς φτάνει μόνο νά ρημάζονται στους φόρους, νά βλέπουν τίς ἀκροπόλεις τους νά τίς κατέχουν οἱ ἐχθροί, ἀλλά, ἐξόν ἀπό τήν κοινή τους συμφορά, δέχονται καί μαρτύρια σωματικά ἀκόμα φοβερότερα ἀπ' ὅσα οἱ σκλάβοι πού ἀγοράζουμε μέ χρῆμα⁸¹. Κανένας ἀπό μᾶς δέν τυραννάει τό δοῦλο⁸² του μέ τόση ἀπανθρωπιά, ὅπως ἐκεῖνοι ἐκεῖ πέρα βασανίζουν τούς ἐλεύθερους.

Μά τό πιό τραγικό μαρτύριο εἶναι γι' αὐτούς ὅταν τούς ἀναγκάζουν 124 νά ἐκστρατεύουν μαζί τους, γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἴδια τή σκλαβιά τους, νά πολεμοῦν μέ ἐκείνους πού ἔχουν τήν ἀπαίτηση νά μείνουν ἐλεύθεροι καί νά ἀντιμετωπίζουν τούς πιό σκληρούς ἀγῶνες, ὅπου, ἂν νικηθοῦν, τήν ἴδια τή στιγμή θά ἀφανιστοῦν, ἂν πάλι κατορθώσουν καί νικήσουν, θά σιγουρέψουν τή σκλαβιά τους ἀκόμα περισσότερο.

Καί γιά ὅλα αὐτά ποιούς ἄλλους πρέπει νά θεωρήσουμε ὑπεύ- 125 θυνους, ἂν ὄχι τούς Σπαρτιάτες, πού μέ τέτοια δύναμη στά χέρια τους ἀφήνουν τούς συμμάχους νά ὑποφέρουν βάσανα φριχτά, καί τούς βαρβάρους νά ἀπλώνουν τήν κυριαρχία τους μέ τῶν Ἑλλήνων τήν παλικαριά καί τή βοήθεια; Αὐτοί πού πρῶτα διώχναν τούς τυράννους⁸³ καί βοηθοῦσαν τό λαό, τόσο πολύ ἄλλαξαν πολιτική, πού πολεμοῦν τά πολιτεύματα τά δημοκρατικά καί ἐγκαθιστοῦν παντοῦ τίς μοναρχίες.

"Ἄλλωστε κατάστρεψαν ἀπό τά θεμέλια τή Μαντίνεια⁸⁴, καί μάλι- 126 στα μετά τή σύναψη εἰρήνης, ὑπόταξαν μέ βία τήν ἀκρόπολη Καδμεία⁸⁵ τῶν Θηβαίων καί τώρα δά πολιορκοῦν τήν "Ολυμποῦ⁸⁶ καί τό Φλιούντα⁸⁶. Ἀκόμα βοηθοῦν τό βασιλιά τῶν Μακεδόνων Ἀμύντα⁸⁷, τόν τύραννο

τῆς Σικελίας Διονύσιο⁸⁷, ὡς καί τό βάρβαρο⁸⁷ πού ἐξουσιάζει τήν Ἀσία, γιά νά ἀποκτήσουν οἱ ἴδιοι ὅσο γίνεται πιά μεγάλη δύναμη καί ἐπιβο-
 127 λή. Καί ὅμως τουλάχιστο παράλογο δέν εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ προστάτες τῶν Ἑλλήνων ἀπό τή μιᾶ μεριά νά ὀρίζουν κυρίαρχο καί ἀφέντη ἓνα μονάχα πρόσωπο σέ τόσο πλῆθος ἀπό ἀνθρώπους, πού καί τόν ἀριθμό τους δέν μπορεῖς νά ὑπολογίσεις, καί ἀπό τήν ἄλλη νά μὴν ἀφήνουν οὔτε τίς πιά μεγάλες πόλεις νά κανονίζουν μόνες τά ζητήματά τους, μά ἢ νά τίς ἀναγκάζουν νά εἶναι σκλάβες ἢ νά τίς ρίχνουν σέ συμφο-
 128 ρές ἀβάσταχτες; Καί τό φριχτότερο ἀπό ὅλα, νά βλέπεις αὐτούς πού ἔχουν τήν ἀξίωση νά εἶναι στήν Ἑλλάδα ἡγεμόνες νά κάνουν κάθε μέρα ἐκστρατείες ἐνάντια στούς Ἕλληνες, μέ τούς βαρβάρους ὅμως νά ἔχουν πάντοτε φιλία καί συμμαχία ἀδιατάρακτη.

ΘΕΜΑ Β':
 Ἡ ἀνάγκη τοῦ
 πολέμου κατά
 τῶν Περσῶν.

129 Καί ἄς μή νομίσει κανεῖς πώς προκαλῶ δυσχέρειες πού ἀνακάλεσα στή μνήμη σας μέ τόσο σκληρό τρόπο τά γεγονότα αὐτά, τή στιγμή μάλιστα πού ἀπό τήν ἀρχή σᾶς δήλωσα πώς θά μιλήσω γιά συνδιαλλαγή. Μίλησα ἔτσι ὄχι βέβαια γιά νά διαβάλω τήν πόλη τῶν Σπαρτιατῶν μπροστά στούς ἄλλους Ἕλληνες, ἀλλά γιά νά ἀναγκάσω αὐτούς τούς ἴδιους νά ἀλλάξουν νοοτροπία — μέσα στά πλαίσια φυσικά τῆς δύναμης πού ἔχει ἓνας λόγος.

130 Μά οὔτε καί εἶναι δυνατό νά ἀποτρέψεις ἀπό σφάλματα ἢ νά κάνεις κάποιον νά ἐπιθυμήσει πράξεις διαφορετικές, ἂν δέ θά κατακρίνεις μέ τρόπο ἀποφασιστικό τήν τωρινή κακή διαγωγή του. Κατήγορος πρέπει νά θεωροῦμε μονάχα ὅσους ἐπικρίνουν μέ αὐτό τόν τρόπο μέ σκοπό νά βλάψουν κάποιον· ἀντίθετα, αὐτούς πού μιλοῦν γιά τό καλό θά πρέπει νά τούς ὀνομάζουμε συμβούλους. Καί αὐτό γιατί τόν ἴδιο λόγο, ὅταν δέν ξεκινάει καί ἀπό τήν ἴδια πρόθεση, δέν πρέπει νά τόν κρίνουμε καί μέ τό ἴδιο πνεῦμα.

131 Ἄλλωστε ἔχουμε νά τούς κατακρίνουμε καί γιά ἄλλο λόγο ἀκόμα: Τούς γείτονες τῆς χώρας τους τούς ἀναγκάζουν νά εἶναι εἰλωτες⁸⁸ στήν πόλη τους, ἐνῶ τίποτα τέτοιο δέ φροντίζουν νά πετύχουν γιά τό κοινό συμφέρον τῶν συμμαχῶν, παρόλο πού εἶναι στό χέρι τους νά διαλύσουν τήν ἔχθρα τους μέ ἐμᾶς καί νά ἀναγκάσουν ὅλους τούς βαρ-
 132 βάρους νά γίνουν οἱ περίοικοι⁸⁸ ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Καί ὅμως αὐτοί πού νιώθουν δίκαιη περηφάνια γιά τά φυσικά τους προτερήματα καί ὄχι γιατί ἡ τύχη τοῦς τά ἔφερε ὅλα βολικά, ἔχουν ὑποχρέωση νά καταπιάνονται μέ πράξεις τέτοιες βέβαια, καί ὄχι νά ὀρίζουν

τούς δασμούς για τούς κατοίκους τῶν νησιῶν, τούς ἀνθρώπους δηλαδή πού ἀξίζουν μόνο νά τούς λυποῦνται : Τούς βλέπουν κάθε μέρα πού ἀναγκάζονται νά ὀργώνουν τά βουνά, ἔτσι πού ἡ γῆ τους εἶναι στείρα καί ἄγονη, ἐνῶ οἱ στεριανοί, πού ἔχουν στή διάθεσή τους χωράφια ἄφθονα καί γόνιμα, τά πιό πολλά τά ἀφήνουν ἀδούλευτα· μά καί ἀπό τά λίγα πού δουλεύουν ἀποκομίζουν πλούτη ἀμέτρητα.

Ἔχω τή γνώμη πώς, ἂν κάποιος ξένος ἐρχόταν ἀπό ἄλλοῦ καί 133 ἀντίκριζε τήν τωρινή κατάσταση τῆς χώρας μας, σίγουρα θά μᾶς νόμιζε τρελούς καί ἐμᾶς καί τούς Σπαρτιάτες : Παλεύουμε μεταξύ μας για τιποτένια πράγματα, τή στιγμή πού χωρίς κανένα φόβο μπορούμε νά ἀποχτήσουμε πολλά, ρημάζουμε τή χώρα τή δικιά μας καί δέ μᾶς νοιάζει διόλου νά ἀποχτήσουμε καί νά χαροῦμε τά πλούτη τῆς Ἀσίας.

Καί για τό βασιλιά βέβαια τῆς Περσίας τίποτα δέν εἶναι πιό 134 ὠφέλιμο, ἀπό τό νά λογαριάζει διαρκῶς μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο δέ θά πάψουμε στιγμή ἐμεῖς νά πολεμοῦμε μεταξύ μας. Ἐμεῖς ὅμως τόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τό νά προκαλέσουμε συγκρούσεις μέσα στους δικούς του ὑποτελεῖς ἢ νά τούς κάνουμε νά ἐπαναστατήσουν, ὥστε ἀκόμα καί τίς ταραχές, πού γίνονται ὀλοτελα τυχαῖα, τόν βοηθοῦμε νά τίς καταπνίξει· ἀφοῦ καί ἀπό τά δυό στρατόπεδα πού βρίσκονται στήν Κύπρο⁸⁹, τή στιγμή πού καί τό ἓνα καί τό ἄλλο εἶναι τό ἴδιο ἑλληνικά, τοῦ ἐπιτρέπουμε νά χρησιμοποιεῖ τό ἓνα ἐλεύθερα για τούς σκοπούς του καί τό ἄλλο νά τό πολιορκεῖ.

Ὡστόσο οἱ ἀποστάτες τά ἔχουν καλά μαζί μας, ἀλλά καί στους 135 Σπαρτιάτες θά ἐμπιστεύονταν τήν τύχη τους. Μά καί ἀπό ὅσους ἐξεστράτευσαν μαζί μέ τόν Τειρίβαζο⁹⁰ καί τοῦ πεζικοῦ τό ἐκλεκτότερο κομμάτι ἀπό ἑλληνικούς τόπους στρατολογήθηκε καί τοῦ ναυτικοῦ τό μεγαλύτερο μέρος συγκεντρώθηκε ἀπό τά ἰωνικά παράλια· καί αὐτοί μέ μεγαλύτερη χαρά θά ἐκπορθοῦσαν τήν Ἀσία παρά θά πολεμοῦσαν μεταξύ τους για ἀσήμαντα ζητήματα.

Για ὅλους αὐτούς καμιά ἔγνοια δέν ἔχουμε παρά φιλονικοῦμε 136 μεταξύ μας ποιός θά κατέχει τίς Κυκλάδες καί παραδώσαμε στό βάρβαρο μέ τόση ἀπερισκεψία ἀμέτρητες πόλεις καί ἐξαιρετικά ὑπολογίσιμες δυνάμεις. Ἔτσι ἄλλες τίς ἔχει κιόλας μέσ στά χέρια του, ἄλλες κοντεῦει νά τίς πάρει καί για ἄλλες καιροφυλακτεῖ, γιατί — καί μέ τό δίκιο του — νιώθει μιᾶ περιφρόνηση για ὅλους μας.

- 137 Κατάφερε δηλαδή ὅ,τι δέν μπόρεσε κανείς ἀπό τούς προγόνους του ὡς τώρα : Ἐναγνωρίστηκε ἐπίσημα καί ἀπό μᾶς καί ἀπό τούς Σπαρτιάτες πῶς ἡ Ἀσία ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν Πέρση βασιλιά⁹¹. Καί τέτοια ἀπόλυτη κυριαρχία ἀσχεῖ πάνω στίς πόλεις τίς ἐλληνικές, ὥστε ἄλλες τίς καταστρέφει ἀπό τά θεμέλια καί σέ ἄλλες ὀχυρώνει ἀκροπόλεις. Καί ὅλα αὐτά ἔγιναν φυσικά ἀπό τή δικιά μας κουταμάρα μόνο, καί ὄχι ἀπό τίς δικές του τίς δυνάμεις.

ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

*Ἡ ἔξασθένση 138
τοῦ Περσικοῦ
κράτους.*

- Βέβαια ὑπάρχουν μερικοί πού νιώθουν θαυμασμό μπροστά στό μέγεθος τῆς δυνάμεως τοῦ Πέρση βασιλιᾶ καί ἐπιμένουν πῶς εἶναι ἀκαταμάχητη. Πάνω σ' αὐτό λένε καί ξαναλένε πῶς τάχα ἔχει φέρει ἄνω κάτω τήν Ἑλλάδα. Ἡ ἀποψη ὅμως ἡ δική μου εἶναι πῶς ὅσοι λέν αὐτά δέ μᾶς ἀποτρέπουν ἀπό τήν ἐκστρατεία· ἀντίθετα μᾶς σπρώχνουν ἀκόμα περισσότερο σ' αὐτή. Ἐννοῶ φυσικά ὅτι, ἂν εἶναι δύσκολο νά πολεμήσουμε μ' ἐκεῖνον ὅταν ὁμοηγήσουμε, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔχει νά ἀντιμετωπίσει πολλές ταραχές μέσ στό δικό του κράτος, θά πρέπει κυριολεκτικά νά τρέμουμε τήν ἐποχή ἐκείνη πού θά ἀποκατασταθεῖ τάξη καί ἡσυχία ἀπόλυτη μέσ στό βασιλείο του, ἐνῶ ἐμεῖς θά ἐξακολουθοῦμε τούς πολέμους μεταξύ μας, ὅπως συμβαίνει τώρα.
- 139 Ὡστόσο ὅμως, ἀκόμα καί ἂν συντάσσονται μέ τή δικιά μου γνώμη, οὔτε καί στήν περίπτωση αὐτή εἶναι σωστή ἡ σκέψη τους γιά τή δικιά του δύναμη. Ἄν δηλαδή ἦταν σέ θέση νά ἀποδείξουν ὅτι καί μιά φορά στά περασμένα νίκησε ἡ δύναμη τοῦ βασιλιᾶ καί τίς δυό πόλεις τίς δικές μας ἐνωμένες, ἴσως νά εἶχαν κάποια βάση πού προσαθοῦν καί τώρα νά μᾶς τρομοκρατήσουν. Αὐτό ὅμως δέν ἔγινε ποτέ! Ἄν τώρα, τή στιγμή πού πολεμοῦσαμε ἐμεῖς μέ τούς Σπαρτιάτες, τάχθηκε ἐκεῖνος μέ τό μέρος τοῦ ἐνός καί ἡ συμβολή του βάρυνε γιά τήν ἀντίπαλη μερίδα, τό γεγονός αὐτό δέν εἶναι δυνατό νά ἀποτελέσει ἀπόδειξη γιά τή δικιά του δύναμη. Σέ τέτοιες περιστάσεις εἶναι γνωστό ὅτι μικρές δυνάμεις φέρνουν συχνά ἀνυπολόγιστες μεταστροφές στήν ἐκβασή τοῦ ἀγῶνα. Σχετικά μάλιστα θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε τούς Χιῶτες⁹² γιά παράδειγμα, πού μέ ὅποιον τό μέρος θά ἤθελαν νά συνταχθοῦν, αὐτοί ἐπικρατοῦσαν πάντα στή θάλασσα.
- 140 Δέν εἶναι λοιπόν σωστό νά κρίνουμε τή δύναμη τοῦ βασιλιᾶ ἀπό τά ἀποτελέσματα πού ἔφερε ἡ σύμπραξή του μέ τόν καθέναν ἀπό τούς

δύο μας, αλλά από αυτά που πέτυχε στις περιπτώσεις που πολεμοῦσε μόνος αυτός για τό δικό του τό συμφέρον. Καί πρώτα πρώτα μέ ποιό τρόπο αντιμετώπισε τήν ἀποστασία τῆς Αἰγύπτου⁹³; Δέν ἔστειλε γιά νά τούς πολεμήσουν τούς πιό ἔμπειρους στρατηγούς του, τόν Ἀβροκόμα, τόν Τιθραύστη, τό Φαρνάβαζο; Καί αὐτοί στά τρία χρόνια πού ἔμειναν ἐκεῖ πέρα πιότερες συμφορές δέν ἔπαθαν ἀπό αὐτές πού προξένησαν οἱ ἴδιοι στούς ἐχθρούς τους; Καί τελικά δέν ἔφυγαν ἀπό ἐκεῖ κάτω τόσο ντροπιασμένοι, ὥστε οἱ ἀποστάτες νά μήν ἀρκοῦνται τώρα πιά νά ἐξασφαλίσουν μονάχα τήν ἐλευθερία τους, ἀλλά νά θέλουν νά ἐπιβάλουν τή θέλησή τους καί στούς γείτονες;

Ἦστερα ἀπό τά γεγονότα αὐτά ἔκαμε ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Εὐα- 141 γόρα⁹⁴. Αὐτός κυβερνάει μιὰ πόλη μόνο, καί, σύμφωνα μέ τή συνθήκη τῆ γνωστή, ὁ ἴδιος ἀνήκει στήν κυριαρχία τῆς Περσίας· ἀκόμα, μόλο πού κατοικεῖ νησί, νικήθηκε στή θάλασσα πολλές φορές ὡς τώρα, καί γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς χώρας του μπορεῖ νά διαθέσει μονάχα τρεῖς χιλιάδες πελταστές. Ὡστόσο, παρόλο πού ἡ δύναμή του εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη, ὁ βασιλιάς δέν εἶναι σέ θέση νά τή νικήσει πολεμώντας. Καί ἔχει κιόλας ξοδέψει ἕξι χρόνια ὀλόκληρα γι' αὐτή τήν ἱστορία· καί, ἂν εἶναι δυνατό νά συμπεράνει κανένας τά μελλούμενα ἀπό ὅσα προηγήθηκαν, εἶναι πιό πιθανό νά ἀποστατήσῃ καί ἄλλος κανεῖς μέσ στό βασίλειό του προτοῦ νά ὑποκύβῃ ὁ Εὐαγόρας. Τόση ἀργοπορία διακρίνει συχνά ὅλες τίς πράξεις τοῦ Πέρση βασιλιᾶ.

Στή ναυμαχία πάλι πού ἔγινε στή Ρόδο⁹⁵ εἶναι γνωστό πώς εἶχε 142 τή συμπάθεια ἀπό τούς συμμάχους τῶν Σπαρτιατῶν, πού ἦταν δυσαρρεστημένοι ἀπ' τήν κακή πολιτειακή κατάσταση· ἀκόμα ἀπό μᾶς ναυτολογοῦσε τά πληρώματα τοῦ στόλου του καί εἶχε ναύαρχο τόν Κόνωνα, τόν πιό εὐσυνειδητο ἀπό τούς στρατηγούς, πού οἱ Ἕλληνες τοῦ εἶχαν μεγάλη ἐμπιστοσύνη, μά καί τόν πιό ἔμπειρο στούς ναυτικούς ἀγῶνες. Παρ' ὅλα αὐτά καί τή στιγμή πού εἶχε τέτοιο συνεργάτη γιά τήν περίπτωση αὐτή, ἄφησε τρία χρόνια⁹⁶ τό ναυτικό του — πού ὥστόσο ὑπεράσπιζε τά ἀσιατικά παράλια τοῦ Κράτους του — νά τό πολιορκοῦν μόνο ἕκατό τριήρεις τῶν Σπαρτιατῶν καί ἀρνήθηκε ἀδιάντροπα στούς στρατιῶτες του μισθό γιά δεκαπέντε μῆνες. Τόσο πού, ἂν ἦταν μονάχα στό χέρι τό δικό του, πολλές φορές σίγουρα θά εἶχαν διαλυθεῖ· μόνο ἡ προσωπικότητα τοῦ Κόνωνα καί ἡ δημιουργία τῆς Συμμαχίας τῆς Κορίνθου⁹⁷ τούς ὑποχρέωσε

νά ναυμαχήσουν μέ τό ζόρι και νά νικήσουν τελικά.

- 143 Καί αὐτά βέβαια εἶναι τά πιό λαμπρά, τά πιό βασιλικά του κατορθώματα, αὐτά πού ὅσοι θέλουν νά ἐξάρουν τίς πράξεις τῶν βαρβάρων ποτέ δέν παύουν νά τά μνημονεύουν. "Ἐτσι κανεῖς δέν ἔχει νά μοῦ πεῖ ὅτι δέ χρησιμοποιοῦ τά παραδείγματα καλόπιστα και ὅτι χρονοτριβῶ σέ λεπτομέρειες ἀσήμαντες παραμελώντας γεγονότα
- 144 βαρυσήμαντα. Ἀκριβῶς γιά νά προλάβω μιὰ τέτοια κατηγορία, ἀνάφερα τά πιό λαμπρά τους ἔργα. Ὡστόσο δέν ξεχνῶ οὔτε και τά ἄλλα, ὅτι δηλ. ὁ Δερκυλίδας⁹⁸ μέ χίλιους μόνο ἄντρες ἔγινε ἀπόλυτος κυρίαρχος στήν Αἰολίδα· ὁ Δράκοντας⁹⁹ πήρε τόν Ἀταρνέα και μέ τρεῖς χιλιάδες πελταστές πού μάζεψε ἀλώνισε κυριολεκτικά τήν πεδιάδα τῆς Μυσίας¹⁰⁰. ὁ Θίβρωνας¹⁰¹ ἔφερε στήν Ἀσία λίγους μονάχα παραπάνω ἀπό αὐτούς και ὑπόταξε ὅλη τή Λυδία· τέλος ὁ Ἀγησίλαος μέ τά ἀπομεινάρια ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Κύρου¹⁰² ἔγινε κύριος σχεδόν σέ ὅλη τή χώρα δῶθε ἀπό τόν Ἄλυ¹⁰³.
- 145 Ἄλλωστε δέν ἀξίζει νά φοβηθοῦμε βέβαια οὔτε τή στρατιά, πού διαρκῶς περιπολεῖ μαζί μέ τό βασιλιά, οὔτε και τήν ἀνδρεία τῶν βαρβάρων. Ἀπόδειξαν δά ὀλοκάθαρα οἱ Ἕλληνες, πού πῆραν μέρος τότε στήν ἐστρατεία τοῦ Κύρου, ὅτι αὐτοί δέν ἔχουν περισσότερη παλικάρια ἀπό ὅσους στρατολογοῦν στά παράλια. Ἀφῆνω κατά μέρος, ἂν θέλετε, ὅλες τίς μάχες, ὅπου νικήθηκαν, και δέχομαι τήν ἄποψη ὅτι στασίαζαν, γιατί δέν ἤθελαν νά πολεμήσουν μέ τόν ἀδερφό
- 146 τοῦ βασιλιᾶ. Μά και ἀπό τότε πού σκοτώθηκε ὁ Κύρος και ὅλοι οἱ Ἀσιάτες βρέθηκαν ἐνωμένοι, κάτω ἀπό τίς λαμπρές αὐτές συνθήκες πολέμησαν μέ τρόπο τόσο θλιβερό, ὥστε δέν ἄφησαν κανένα ἐπιχείρημα σ' αὐτούς πού συνηθίζουν νά ἐπαινοῦν τήν ἀντρεία τῶν Περσῶν. Εἶναι γνωστό πῶς εἶχαν μέσ στά χέρια τους ἔξι χιλιάδες¹⁰⁴ Ἕλληνες, ὅχι βέβαια διαλεγμένους και ἀπ' τοὺς καλύτερους, ἀλλά ἀνθρώπους πού κακίες και ἐλαττώματα δέν τοὺς ἄφηναν νά ζήσουν στόν τόπο τους και πού δέν ἤξεραν τή χώρα τῶν βαρβάρων και εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπ' τοὺς συμμάχους τους, πού εἶχαν προδοθεῖ ἀπό τοὺς συντρόφους τους¹⁰⁵ και εἶχαν χάσει τόν ἀρχηγό, αὐτόν πού
- 147 και ἀκολούθησαν. Ὅμως τόσο κατώτεροι ἀπό αὐτούς φάνηκαν τότε οἱ βάρβαροι, ὥστε ὁ βασιλιάς τους τά ἔχασε μπρός στήν κατάσταση αὐτή, και μήν ἔχοντας καμιὰ ἐμπιστοσύνη στίς περσικές δυνάμεις

πού τόν ἔζωναν, τόλμησε νά συλλάβει ὅλους τοὺς ἀρχηγούς τοῦ μισθοφορικοῦ στρατοῦ τοῦ Κύρου, καί αὐτό κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν σπονδῶν. Εἶχε, βλέπετε, τὴν ἰδέα πὼς μὲ τὴ μιαιρὴ του πράξι θά ἔφερνε ἄνω κάτω τὸ στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων καί προτίμησε νά τὰ βάλει καλύτερα μὲ τοὺς θεοὺς παρά νά ἀναμετρηθεῖ ἀντρίκια μὲ τοὺς Ἕλληνας.

Καί ὅταν τὸ ὑπολό τοῦ σχέδιο ἀπότυχε, γιατί οἱ στρατιῶτες 148
μας ἔμειναν ἀκλόνητοι στὶς θέσεις τους καί ἀντιμετώπισαν τὴ συμφορὰ σάν ἄντρες, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους στὴν πατρίδα ἔστειλε τόν Τισσαφέρην μὲ ἵππικὸ νά τοὺς συνοδέψει. Καί παρόλο πού αὐτοὶ τοὺς παρακολουθοῦσαν ἄγρυπνα σέ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πορείας, πορεύτηκαν σάν νά εἶχαν συνοδεία τιμητικὴ καί ἐνωθῶν φόβο μόνο σέ χῶρες ἀκατοίκητες, ἐνῶ, ἂν συναντοῦσαν ὅσο γινόταν περισσότερους ἐχθροὺς, τὸ θεωροῦσαν μεγάλη εὐτυχία.

Καί, γιὰ ἀνακεφαλαίωση στὰ ὅσα εἶπα ὡς τώρα, θέλω νά σᾶς 149
νίσω τοῦτο ἐδῶ : Ἐκεῖνοι — πού δέν ἤρθαν βέβαια γιὰ λαφυραγωγία οὔτε καί γιὰ νά καταχτήσουν καμιὰ πόλη ἀσήμαντη, μὰ εἶχαν ἐκστρατεύσει μὲ ἐχθρική διάθεση γι' αὐτόν τόν ἴδιο τόν Πέρση βασιλιά — γύρισαν πίσω μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια ἀπὸ ὅση οἱ πρέσβεις πού ἔρχονται στὴ χώρα του, γιὰ νά συνάψουν συμμαχία¹⁰⁷. Θαρρῶ λοιπὸν πὼς δέν ὑπάρχει τόπος πού δέ γνώρισε σέ ὅλη τὴν ἔκτασή της τὴ δειλία καί τὴ νωθρότητα τοῦ περσικοῦ στρατοῦ : Καί στὰ παράλια τῆς Ἀσίας πολλές φορές νικήθηκε¹⁰⁸, ἀλλὰ καί στὴν Εὐρώπῃ¹⁰⁹, ὅταν διὰ βηκε, πολὺ ἀκριβὰ τὸ πλήρωσε : "Ἄλλοι χάθηκαν κατὰ τρόπο ἄθλιο, ἄλλοι σῶθηκαν ντροπιασμένοι καί δειλοί!¹¹⁰ καί τελευταῖα μέσα στὰ ἴδια τὰ ἀνάκτορα¹¹¹ τοῦ Πέρση βασιλιᾶ ἔγιναν καταγέλαστοι.

Καί τίποτα ἀπὸ αὐτὰ δέν ἔγινε στὴν τύχη· ὅλα ἦταν φυσικὸ νά 150
γίνουιν ὅπως ἔγιναν. Δέν εἶναι δυνατόν οἱ ἄνθρωποι, πού ἀνατρέφονται μὲ αὐτόν τόν τρόπο καί κάτω ἀπὸ τὴν τρομάρρα τοῦ δεσποτικοῦ τους πολιτεύματος, νά ἔχουν μέσα τους καμιὰ ἀρετὴ, δέν εἶναι δυνατό νά στήνουιν τρόπαια στὶς μάχες ἐνάντια στοὺς ἐχθροὺς. Πὼς εἶναι δυνατόν ἀλήθεια, μὲ τὰ δικά τους ἦθη, νά ἀναδειχθεῖ ποτέ ἄξιος στρατηγός ἢ καί γενναῖος στρατιώτης, ἀφοῦ ἢ μάζα ἢ μεγάλη εἶναι ἄτακτος ὄχλος χωρὶς καμιὰ πείρα στοὺς κινδύνους, ἀνίκανοι γιὰ πόλεμο, γιὰ τὴ σκληριὰ ὅμως καλύτερα ἐκπαιδευμένοι καί ἀπὸ τοὺς δούλους μας; Ὅσοι πάλι κατέχουν μεγάλα ἀξιώματα, αὐτοὶ ποτέ δέν ἔζησαν μὲ 151

κάποια ίσορροπία, ποτέ δέ νοιάστηκαν για τό συμφέρον τό κοινό, για τό καλό τοῦ κράτους· ἀντίθετα, κάθε στιγμή δείχνουν τήν περιφρόνηση στους κατώτερους, τή δουλοπρέπειά τους στους ἀνώτερους, σάν τούς ἀνθρώπους πού ἡ διαφθορά τούς ἔχει σημαδέψει. Καί γενικά τά σώματά τους εἶναι μαλθακά, ἀπό τόν πλοῦτο βουτηγμένα στήν πολυτέλεια καί στή χλιδή, καί ἡ ψυχή τους πάντα δουλική, ταπεινωμένη καί τρομοκρατημένη ἀπό τό δυνάστη· ἀφήνουν νά τούς ἐρευνοῦν ἐξευτελιστικά στοῦ παλατιοῦ τίς πόρτες, σέρνονται κατὰ γῆς, μέ κάθε τρόπο ἀσκοῦνται στήν ταπείνωση¹¹². λατρεύουν καί προσκυνοῦν ἕνα θνητό πού τόν ἀποκαλοῦν θεό, ἀδιαφοροῦν για τούς θεούς καί λογαριάζουν τούς ἀνθρώπους περισσότερο.

- 152 "Ἄλλωστε καί αὐτοί πού διορίζονται σατράπες καί κατεβαίνουν στίς παραθαλάσσιες περιοχές ποτέ δέ θά ντροπιάσουν τήν ἀγωγή πού ἔλαβαν στή χώρα τους! Θά βαδίσουν ἀκριβῶς πάνω στά ἴδια χνάρια, ἄπιστοι για τούς φίλους, ἄναντροι πρὸς τούς ἐχθρούς τους, πότε μέσ στήν ταπείνωση, πότε μέσα στήν περηφάνια βουτηγμένοι, μέ ἔπαρση καί καταφρόνια στους συμμαχοὺς καί στους ἐχθρούς κόλακες
- 153 σιχαμένοι. Τό στράτευμα τοῦ Ἀγησίλαου τό συντήρησαν μέ ἔξοδα δικά τους ὀχτώ μῆνες¹¹³. τούς στρατιῶτες ὅμως, πού για λογαριασμό τους ἀντιμετώπισαν κινδύνους, τούς κατακράτησαν δυό φορές τόσοσ μῆνες τούς μισθοὺς. Καί αὐτούς πού εἶχαν καταλάβει τήν Κισθήνη¹¹⁴ ἑκατό τάλαντα τούς μοίρασαν, ἐκείνους ὅμως πού πῆραν μαζί τους μέρος στήν ἐκστρατεία τῆς Κύπρου τούς φέρθηκαν πύ βάνουσα καί
- 154 ἀπό τούς αἰχμαλώτους. Καί για νά σταθοῦμε σέ γενικές γραμμές, χωρίς νά πελαγοδρομοῦμε σέ λεπτομέρειες εἰδικές, ποιός ἀπό αὐτούς πού τούς πολέμησαν δέν ἔφυγε πλούσιος; Καί ποιός ἀπό ὅσους ἔπασαν στά χέρια τους δέν πέθανε φριχτά ἀπό βασιανιστήρια; Δέν ἔπασαν τόν Κόνωνα θρασύτατα για νά τόν θανατώσουν¹¹⁵, αὐτόν πού ναύαρχος για τό συμφέρον τῆς Ἀσίας κατόρθωσε νά καταλύσει τήν ἐξουσία τῶν Σπαρτιατῶν; Καί τό Θεμιστοκλῆ¹¹⁶, πού τούς κατατρόπωσε στή Σαλαμίνα, για νά ὑπερασπίσει τήν Ἑλλάδα, δέν τόν ἔκριναν ἄξιο για τά ἀκριβότερα δῶρα καί για τίς πύ λαμπρές τιμές;

155 Πῶς εἶναι δυνατό λοιπόν νά ἐπιδιώκει ἄνθρωπος τή φιλία τῶν βαρβάρων, πού τιμωροῦν σκληρά τούς εὐεργέτες τους καί κολακεύουν ἐπιδεικτικά ἐκείνους πού τούς βλάπτουν; Καί ποιόν τάχα ἀπό μᾶς δέν ἔχουν ἀδικήσει; Καί ποιὰ στιγμή σταμάτησαν νά ἐτοιμά-

Τό ἀδιάλλα-
στο μῖσος τῶν
Ἑλλήνων για
τούς Πέρσες.

ζουν συμφορές για τήν Ἑλλάδα; Καί ποιό πράγμα ἑλληνικό εἶναι πού δέ μισοῦν αὐτοί, πού δέ δίστασαν στόν προηγούμενο πόλεμο νά λεηλατήσουν καί νά παραδώσουν στίς φλόγες καί τῶν θεῶν ἀκόμα τά ἀγάλματα καί τούς ναούς;

Γι' αὐτό κιόλας οἱ Ἴωνες ἀξιζοῦν κάθε ἔπαινο, πού ἄφησαν κατά- 156
ρα¹¹⁷ σέ ὅποιον ἀγγίξει τούς καμένους τούς ναούς ἢ σέ ὅποιον διανοηθεῖ νά τούς ἐπαναφέρει στήν παλιά τους κατάσταση. Δέν ἦταν βέβαια τά μέσα πού τούς ἔλειπαν νά τούς ἀναστηλώσουν, ἀλλά ἤθελαν νά θυμίζουν συνεχῶς τήν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων στίς ἐπερχόμενες γενιές, ἔτσι πού κανένας πιά νά μήν τούς ἔχει ἐμπιστοσύνη, ἀφοῦ τόλμησαν τέτοιες ντροπές γιά τούς θεούς, παρά νά τούς φοβοῦνται καί νά φυλάγονται ἀπό αὐτούς, βλέποντας πώς τά ἔβαλαν ὄχι μόνο μέ τή δική μας τή ζωή, ἀλλά ἀκόμα καί μέ τά ἀφιερώματά μας στούς θεούς.

Ἐχω βέβαια καί γιά τούς συμπολίτες μας νά ἀναφέρω παρα- 157
δείγματα ἀνάλογα. Δηλαδή καί αὐτοί μέ ὅσους ἔχουν πολεμήσει μέχρι τώρα συμφιλιώνονται εὐκολα καί λησμονοῦν τήν ἔχθρα πού τούς χῶριζε. Στούς κατοίκους ὅμως τῆς Ἀσίας, οὔτε καί ἔταν εὐεργετοῦνται ἀπό ἐκείνους, ποτέ δέν τούς ἀναγνωρίζουν καμιᾶ χάρη· τόσο εἶναι τό μίσος πού νιώθουν γιά κείνους. Πολλούς ἐξάλλου καταδίκασαν σέ θάνατο οἱ πρόγονοί μας, γιατί ἔδειξαν συμπάθεια στούς Μήδους· καί τώρα ἀκόμα στίς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, πρὶν ἀπό τό θέμα τῆς ἡμέρας, διατυπώνουν κατάρες γιά κείνον πού θά πρότεινε ἀποστολή πρεσβείας στήν Περσία. Ὡς καί στά Ἐλευσίνια μυστήρια οἱ Εὐμολπίδες καί οἱ Κήρυκες¹¹⁸, ἀπό τό φοβερό τους μίσος γιά τούς Πέρσες, ἀπαγορεύουν τίς τελετές καί σέ ὅλους τούς βαρβάρους, ὅπως στούς δολοφόνους.

Καί τόσο ζυμωμένη μέ τή φύση μας εἶναι ἡ ἔχθρα μας μέ αὐτούς, 158
ὥστε καί ἀπό τίς διηγῆσεις τίς παλιές περισσότερο χαίρομαστε ὅσες μιλοῦν γιά τούς Τρῶες καί τούς Πέρσες, τίς διηγῆσεις δηλ. πού μᾶς πληροφοροῦν γιά ὅλες τίς συμφορές τους. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά βροῦμε ὅτι ἀπό τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους οἱ ποιητές μας ἔχουν ἐμπνευστεῖ τραγοῦδια θριαμβευτικά, ἐνῶ ἀπό τούς πολέμους μεταξὺ μας μονάχα θρήνους θλιβερούς: Γά πρῶτα τά τραγοῦδάμε στίς γιορτές μας, ἐνῶ τούς θρήνους τούς θυμόμαστε μόνο στίς συμφορές μας.

Ἐχω τή γνώμη μάλιστα ὅτι καί ἡ ποίηση τοῦ Ὀμήρου τιμήθη- 159
κε ξεχωριστά κυρίως, γιατί ἔπλεξε μέ τέχνη θαυμαστή τόν ὕμνο τῶν ἠρώων πού πολέμησαν γενναῖα τότε μέ τούς βαρβάρους. Γι' αὐτό

ἀκριβῶς καί οἱ πρόγονοί μας θέλησαν νά τῆς δώσουν μιὰ τέτοια θέση τιμητική καί στούς ποιητικούς ἀγῶνες καί στήν ἐκπαίδευση τῶν νέων¹¹⁹ : Γιά νά κρατοῦμε στήν ψυχή μας ἄσβηστο τό μίσος τό παλιό γιά τούς βαρβάρους, ἀκούγοντας ἀδιάκοπα τά ἔπη τοῦ Ὀμήρου, καί, ἔχοντας γιά ὑπόδειγμα τήν ἀρετή ἐκείνων πού πῆραν μέρος σ' αὐτήν τήν ἐκστρατεία, νά νιώθουμε τήν ἐπιθυμία νά ἐπιτελέσουμε καί ἐμεῖς παρόμοια κατορθώματα.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΟΥ ΕΠΙΒΑΛΛΟΥΝ ΑΜΕΣΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

*Ἡ κατάλληλη 160
στιγμή.*

Κατά τή γνώμη μου λοιπόν πολλοί εἶναι οἱ λόγοι πού μᾶς πιέζουν νά πολεμήσουμε μέ αὐτούς, κυρίως ὅμως ἡ σημερινή περίσταση, πού εἶναι ὁ πιό ἰσχυρός παράγοντας. Αὐτή δέν πρέπει νά τήν ἀφήσουμε νά πάει χαμένη. Εἶναι χωρίς ἄλλο ντροπή νά τήν ἀφήνουμε ἀνεκμετάλλευτη, τώρα πού εἶναι μέσα στά χέρια μας, γιά νά τή θυμηθοῦμε ὅταν θά γίνει παρελθόν. Τί ἄλλο λοιπόν θά θέλαμε νά συμβεῖ ἀκόμα παραπάνω ἀπό τίς προϋποθέσεις πού ὑπάρχουν τώρα, προκειμένου νά ἀποφασίσουμε ἐπιτέλους τόν πόλεμο κατά τοῦ βασιλιᾶ;

161 Δέν ἔχει μήπως ἀποστατήσει ἀπό αὐτόν ἡ Αἴγυπτος καί ἡ Κύπρος; Δέν ἔχει γίνει ἄνω κάτω ἀπό τόν πόλεμο ἡ Φοινίκη καί ἡ Συρία; Τήν Τύρο¹²⁰, πού τόσο κόμπαζε γι' αὐτή, δέν τοῦ τήν πῆραν μήπως οἱ ἐχθροί του; Μά καί οἱ πιό πολλές πόλεις τῆς Κιλικίας βρίσκονται πιά στά χέρια τῶν συμμάχων μας καί ὅσες ἀπομένουν δέν εἶναι δύσκολο νά τίς κατακτήσουν. Ὅσο γιά τή Λυκία κανένας ποτέ Πέρσης δέν τῆς ἐπιβλήθηκε.

162 Καί ὁ Ἑκατόμωως¹²¹ ὅμως, ὁ σατράπης τῆς Καρίας, πάει καιρός πιά τώρα πού στήν πραγματικότητα ἔγινε ἀνεξάρτητος· καί θά τό ἐκδηλώσει καί ἐπίσημα ὅταν ἐμεῖς θελήσουμε. Καί ἀπό τήν Κνίδα ὡς τή Σινώπη Ἕλληνες κατοικοῦν τήν Ἀσία, καί αὐτούς δέ χρειάζεται βέβαια νά τούς πείσουμε ἐμεῖς, παρά νά μήν τούς ἐμποδίσουμε νά πολεμήσουν τούς βαρβάρους. Ὅστερα ἀπό ὅλα αὐτά, ὅταν τέτοια ὁμητήρια ὑπάρχουν, καί ὁ πόλεμος ἀπό παντοῦ σχεδόν κυκλῶνει τήν Ἀσία, γιά ποιό λόγο τάχα νά λεπτολογοῦμε τόσο σχολαστικά τό καθετί πού θά προκύψει ἀπό αὐτόν; Ἀφοῦ οἱ βάρβαροι νικιοῦνται ἀπό ἀσήμαντες δυνάμεις, εἶναι ὀλοφάνερο τί ἔχουν νά τραβήξουν, ὅταν θά ἀναγκαστοῦν νά πολεμήσουν μέ ὅλους μαζί τούς Ἕλληνες.

Καί νά τί θά συμβεῖ ἀκριβῶς : " Ἄν ὁ βάρβαρος ἐνισχύσει τήν κατο- 163
χή του στίς πόλεις τίς παραθαλάσσιες τοποθετώντας ἀκόμα ἰσχυρό-
τερες φρουρές ἀπό ὅσες τώρα, ἴσως καί τά νησιά κοντά στίς ἀσιατικές
ἀκτές, ὅπως ἡ Ρόδος, ἡ Σάμος καί ἡ Χίος, νά κλίνουν μέ τό μέρος του·
ἄν ὅμως τόν προλάβουμε ἐμεῖς καί καταλάβουμε τήν περιοχή αὐ-
τή, εἶναι φυσικό καί αὐτοί πού κατοικοῦν τή Λυδία, τή Φρυγία, κα-
θώς καί τή χώρα πού ἀπλώνεται ἀκόμα παραμέσα, νά προσχωρήσουν
σ' ἐμᾶς, πού θά ἔχουμε πιά γιά ὀρμητήριον τήν περιοχή αὐτή.

Γι' αὐτό καί πρέπει νά βιαστοῦμε, νά μήν καθυστερήσουμε στιγ- 164
μή, γιά νά μήν πάθουμε ὅ,τι καί οἱ πατέρες μας. Ἐκεῖνοι κινητο-
ποιήθηκαν ὕστερα ἀπό τοὺς βαρβάρους, ἄφησαν μερικούς ἀπό τοὺς
συμμάχους τους¹²² στήν τύχη, καί ὕστερα ἀναγκάστηκαν λίγοι αὐτοί
νά πολεμοῦν μέ πολλούς· καί ὅμως ἦταν στό χέρι τους νά διαβοῦν
πρῶτοι στήν Ἀσία καί μέ ὅλες τίς ἐλληνικές δυνάμεις ἐνωμένες νά ὑπο-
τάξουν μέ εὐκολία ἕνα πρὸς ἕνα τά ἔθνη τῆς Ἀσίας.

Γιατί, ὅταν κανένας πολεμάει μέ ἀνθρώπους πού συναθροίζονται 165
ἀπό διάφορους τόπους, ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι δέν πρέπει νά περιμένει
ὥσπου νά μαζευτοῦν ὅλοι, ἀλλά νά ἐπιτεθεῖ ἀμέσως, ὅταν ἀκόμα θά
εἶναι σκορπισμένοι. Καί οἱ πρόγονοί μας βέβαια, πού ἔπασαν στά
σφάλματα αὐτά, τά ἐπανόρθωσαν ἀργότερα, ἀλλά ἀντιμετώπισαν κιν-
δύνους φοβερούς. Ἐμεῖς ὅμως, ἄν ἔχουμε μυαλό, ἀπό τήν ἀρχή θά
πάροουμε τά μέτρα μας. Ἐγκαίρα θά ἐπιδιώξουμε νά ἐγκαταστήσουμε
στρατό στήν Ἰωνία καί τή Λυδία, ἀφοῦ ξέρομε ὅτι ὁ Πέρσης βασι- 166
λιάς ἐξουσιάζει τοὺς κατοίκους τῆς Ἀσίας, ἔχει βέβαια μέ τή δική τους
θέληση, παρά ἀσφαλισμένους πάντα μέ στρατιωτικές δυνάμεις πιό ἰσχυ-
ρές ἀπό ὅσες μπορεῖ νά διαθέσει κάθε πόλη. Ἄν τώρα ἐμεῖς μεταφέ-
ρουμε δυνάμεις ἀκόμα ἰσχυρότερες ἐκεῖ — πράγμα εὐκολότατο γιά
μᾶς, ἀρκεῖ νά τό θελήσουμε — σίγουρα καί ἀκίνδυνα θά καρπωθοῦμε
ὅλη τήν Ἀσία. Καί ἀσφαλῶς εἶναι καλύτερα νά πολεμοῦμε ἐμεῖς
μ' ἐκεῖνον, γιά νά τοῦ καταλύσουμε τή βασιλεία, παρά νά ἀλληλο-
τραωγόμαστε συνέχεια γιά τό ποιός θά πετύχει τήν ἡγεμονία στήν
Ἑλλάδα.

Εἶναι μάλιστα ἀνάγκη νά γίνει ἡ ἐκστρατεία στίς μέρες τοῦτες 167 *Ἡ ἀνάγκη νά
ἀποκαταστα-
θοῦν τό
γοηγοότερο
οἱ Ἕλληνες.*
τῆς γενιᾶς μας, γιά νά ἀπολαύσουν ἐπιτέλους καί τά ἀγαθὰ αὐτοί πού
ὡς τώρα γεύτηκαν μόνο τίς συμφορές καί νά μήν περάσουν τή ζωή
τους ὅλη μέσα στή δυστυχία. Φτάνει τό παρελθόν — τότε πού καί

- ποίο κακό δέν ἔπεσε ἀπάνω τους! Πάντα εἶναι πολλές οἱ συμφορές στοῦ φυσικό τοῦ ἀνθρώπου, ἐπινοήσαμε καί ἐμεῖς ἀκόμα περισσότερες ἀπό τίς ἀναπόφευκτες : Δημιουργήσαμε στόν ἴδιο τόν ἑαυτό μας πολέμους καί ἐπαναστάσεις, ὥστε ἄλλοι νά χάνονται παράνομα μέσα στήν ἴδια τους τή χώρα, ἄλλοι σέ ξένους τόπους νά περιφέρονται ἄθλιοι μαζί μέ τά παιδιά καί τίς γυναῖκες τους, τέλος πολλοί ἀπό τή φτώχεια καί τή στέρηση νά ὑποχρεώνονται νά ὑπηρετοῦν τόν ἐχθρό καί νά πεθαίνουν πολεμώντας μέ τούς φίλους. Γιά τήν κατάσταση αὐτή κανείς ποτέ δέν ἀγανάχτησε! Γιά τά φανταστικά βέβαια δράματα, πού συνθέτουν καί παρουσιάζουν οἱ τραγικοί ποιητές, ὅλοι νιώθουν τήν ὑποχρέωση νά συγκινοῦνται καί νά κλαῖν ὅταν ὅμως βλέπουν μπροστά στά μάτια τους νά διαδραματίζονται τραγωδίες ἀληθινές, φριχτές καί ἀναρίθμητες, αὐτές πού φέρνει τοῦ πολέμου ἢ κατάρρα, τόσο μακριά βρίσκονται ἀπό τό νά νιώσουν λύπη, ὥστε πιότερο χαίρονται γιά τό κακό πού προξενεῖ ὁ ἕνας στόν ἄλλο παρά γιά τήν προσωπική τους εὐτυχία.
- 169 Δέν ἀποκλείεται ὥστόσο καί νά γελάσουν μερικοί μέ τήν ἀφέλειά μου, πού κάθομαι ἐδῶ πέρα καί ὀδύρομαι γιά τή δυστυχία ἀτομικῶν περιπτώσεων σέ τέτοιες περιστάσεις, ὅπου ἡ Ἰταλία ὅλη ἔχει γίνει ἄνω κάτω¹²³, ἡ Σικελία ὑποδουλώθηκε¹²⁴, τόσες πόλεις ἔχουν παραδοθεῖ στό βάρβαρο¹²⁴ καί ὅλη ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα βρίσκεται πιά μπροστά σέ ἔσχατους κινδύνους.
- 170 Ἄπορῶ μάλιστα καί μέ τή στάση πού κρατοῦν οἱ διάφοροι ἡγέτες στίς πόλεις τίς ἑλληνικές. Νομίζουν πώς ἔχουν τό δικαίωμα νά νιώθουν περηφάνια, τή στιγμή πού ποτέ δέν μπόρεσαν οὔτε νά ποῦν, μά οὔτε καί νά στοχαστοῦν τίποτα γιά τό θέμα αὐτό πού ἔχει τόση σημασία. Ἐπρεπε δηλαδή αὐτοί, ἄν ἄξιζαν πραγματικά τή φήμη πού ἔχουν τώρα, νά ἀφήσουν κατά μέρος κάθε ἄλλο ζήτημα καί νά καταπιαστοῦν νά δώσουν γνώμη μονάχα γιά τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους.
- 171 Δέν ἀποκλείεται νά ἔφερναν κάποιο θετικό ἀποτέλεσμα· καί στήν περίπτωση ὅμως πού θά ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἀπογοητευθοῦν, θά ἄφηναν τά λόγια τους χρησμούς γιά τίς μελλούμενες γενιές. Τώρα ὅμως αὐτοί πού ἔχουν τή δόξα τή μεγάλη καταπιάνονται περισπούδαστα μέ τά ἀσήμαντα ζητήματα καί ἀφήνουν σ' ἐμᾶς, πού δέν ἔχουμε σχέση μέ τήν πολιτική, τή φροντίδα νά δίνουμε συμβουλές γιά θέματα μέ τόση σπουδαιότητα.

Ἄλλά ὅσο πιό μικρόψυχοι εἶναι οἱ ἀρχηγοί μας, τόσο πιό σο- 172
βαρά καί πιό ἀποφασιστικά πρέπει νά ἐξετάζουσι οἱ ἄλλοι τόν τρόπο
πού θά ἀπαλλαγούμε ἀπό τίς ἐχθρες πού μᾶς βασανίζουν τώρα. Γιατί
τώρα βέβαια μάταια κάνουμε συνθήκες γιά εἰρήνη! Στήν πραγματι-
κότητα δέ ματαιώνουμε ὀριστικά τόν πόλεμο· μόνο τόν ἀναβάλλου-
με, καί περιμένουμε τήν εὐκαιρία τήν καλή, πού θά ἔχουμε τή δύ-
ναμη νά καταφέρουμε ὁ ἓνας στόν ἄλλο κάποιο χτύπημα ἀνεπα-
νόρθωτο!..

Ὅμως εἶναι ἀνάγκη νά βγάλουμε ἀπό τή μέση τά σχέδια τά 173
ὑποῦλα καί νά καταπιαστοῦμε ἐπιτέλους μονάχα μέ τά ἔργα πού θά
μᾶς ἐπιτρέψουν νά ζοῦμε μέσ στίς πόλεις μας μέ ἀσφάλεια μεγαλύ-
τερη καί νά ἔχουμε ἀνάμεσά μας ἐμπιστοσύνη περισσότερη. Βέβαια
νά ἀναπτυχθεῖ τό θέμα αὐτό εἶναι ἀπλό καί εὐκόλο : Δηλαδή εἶναι
ἀδύνατο νά ἐξασφαλίσουμε μιά σίγουρη εἰρήνη, ἅμα δέν πολεμήσου-
με ὅλοι μαζί ὁμόφωνα τούς Πέρσες· ἀδύνατο νά ὁμονοήσουν οἱ Ἕλ-
ληνες, προτοῦ πειθοῦν καί τίς ὠφέλειες ἀπό τόν κοινό ἐχθρό νά
ἐπιζητοῦν καί τούς πολέμους μέ τόν ἴδιο ἀντίπαλο νά κάνουν.

Καί ὅταν γίνουσι ὅλα αὐτά καί λείπει ἀπό τή μέση ἡ φτώχεια, 174
πού καταστρέφει τίς φιλίες καί ὀδηγεῖ τούς συγγενεῖς σέ ἀμάχες,
ἀναστατώνει ὅλους τούς ἀνθρώπους καί φέρνει τούς πολέμους,
δέν εἶναι δυνατό νά μήν ὁμονοήσουμε καί νά μήν νιώθουμε ἀγάπη
ἀληθινή ὁ ἓνας γιά τόν ἄλλο. Γιά ὅλους αὐτούς τούς λόγους πρέπει
νά κάνουμε τό πᾶν, γιά νά μεταφερθεῖ τό γρηγορότερο ἀπό δῶ ὁ πό-
λεμος στό χῶρο τῆς Ἀσίας. Εἶναι τό μόνο ἀγαθό πού θά ἦταν δυνατό
ἴσως νά βγάλουμε ἀπό τούς ἀνόσιους πολέμους μεταξύ μας, ἂν θά
τό ἀποφασίζαμε ἐπιτέλους νά ἐκμεταλλευτοῦμε ἐναντία στους βαρ-
βάρους γιά τό δικό μας τό καλό τήν πικρή πείρα πού μᾶς ἐξασφάλι-
σαν ἐδῶ.

Ἄλλά, θά πεῖτε, θά πρέπει ἴσως ἐξαιτίας τῆς συνθήκης¹²⁶ νά 175 *Τό χροῖος νά*
συγκρατηθοῦμε, νά μήν βιαστοῦμε καί νά μήν κάνουμε τήν ἐκστρατεία *καταλυθεῖ ἡ*
νωριότερα ἀπό τήν ὥρα της. Ἄλλωστε οἱ πόλεις πού ἀπόχτησαν αὐτο- *εἰρήνη τοῦ*
νομία μέ τή συνθήκη αὐτή νιώθουν εὐγνωμοσύνη γιά τό βασιλιά, για- *Ἀνταλκίδα.*
τί σ' αὐτόν χρωστοῦν αὐτή τήν χάρη· καί ὅσες πάλι ἔχουν παρα-
δοθεῖ στά χέρια τῶν βαρβάρων δέν τά βάζουν παρά μέ τούς Σπαρτιάτες
πρῶτα καί ὕστερα μέ τούς ἄλλους πού ὑπόγραψαν μαζί τους τούς ἔρους
τῆς εἰρήνης, γιατί πιστεύουν πώς αὐτοί εἶναι ἡ αἰτία πού τούς ἀνάγκα-

σε νά γίνουν οί σκλάβοι τῶν βαρβάρων. Μά ἕνας ἀκόμα λόγος παραπάνω νά διαλύσουμε ἀμέσως τή συμφωνία αὐτή, πού δημιούργησε μιὰ τέτοια γνώμη ἀπαράδεκτη : "Ὅτι δῆθεν ὁ βάρβαρος νοιάζεται τήν 'Ελλάδα καί προστατεύει τήν εἰρήνη¹²⁷, ἐνῶ μερικοί ἀπό μᾶς εἶναι αὐτοί πού τή λυμαίνονται καί τήν καταστρέφουν.

176 Καί τό πῶο κωμικό ἀπό ὅλα, ἀπό τά ἄρθρα τῆς συνθήκης περισσότερο σεβόμαστε ἐκεῖνα πού εἶναι τά χειρότερα γιά μᾶς : Αὐτά πού δίνουν στά νησιά μας καί στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης τήν αὐτονομία ἀπό πολὺν καιρό τώρα καταπατήθηκαν¹²⁸ καί ἄδικα ἀναφέρονται μέσα στίς στήλες¹²⁹ τῆς συνθήκης· ἐκεῖνα ὅμως πού εἶναι ἡ ντροπή μας καί πού πολλοὺς ἀπό τοὺς συμμάχους μας ἔχουν ρίξει στή σκλαβιά, μένουν στή θέση τους ἀκλόνητα καί τά σεβόμαστε ἀπόλυτα· καί ὅμως θά ἔπρεπε νά τά καταστρέψουμε ἀμέσως, νά μήν τά ἀφήσουμε οὔτε μιὰ μέρα, νομίζοντάς τα διαταγές τοῦ βασιλιᾶ καί ὄχι ἄρθρα ἰσοτιμίας συνθήκης. Ποιὸς τάχα δέν τό ξέρει ὅτι συνθήκη ἔχουμε, ὅταν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἰσότητα¹³⁰ καί δικαιώματα καί γιά τίς δύο μερίδες πού συμβάλλονται, καί διαταγή, ὅταν τό ἕνα μέρος ἀπό τά δύο ἀντίθετα μειονεκτεῖ γιά ὄφελος τοῦ ἄλλου;

177 Γι' αὐτό τό λόγο ἀκριβῶς ἔχουμε ὅλο τό δικαίωμα νά καταγγείλουμε τοὺς πρέσβεις πού διαπραγματεύτηκαν αὐτή τήν εἰρήνη, ἐπειδὴ, ἐνῶ τοὺς ἔστειλαν οἱ "Ἕλληνες, ὑπόγραψαν συνθήκη πού μόνο τοὺς βαρβάρους εὐνοεῖ. "Ὡστόσο, εἴτε πίστευαν πῶς ὁ καθένας ἔπρεπε νά διαφεντεύει μόνο τή δικιά του πόλη εἴτε νά ἐξουσιάζει καί τίς χῶρες πού κατακτήθηκαν στόν πόλεμο ἢ καί νά ἀρκεστεῖ στίς κτήσεις πού εἶχε στά χρόνια τῆς εἰρήνης, αὐτοί εἶχαν χρέος νά ὀρίσουν μιὰ ἀπό τίς τρεῖς αὐτές λύσεις καί νά υπογράψουν τή συνθήκη μέ πνεῦμα ἀπόλυτης ἰσοτιμίας καί δικαιοσύνης.

178 Τώρα ὅμως τόσο στήν πόλη τῆ δικιά μας ὅσο καί στῶν Σπαρτιατῶν δέν ἀναγνώρισαν καμιὰ τιμῆ· ἀντίθετα ὄρισαν τό βάρβαρο δεσπότη ὅλης τῆς Ἀσίας, σάν νά εἶχαμε πολεμήσει ἐμεῖς γιά λογαριασμό του ἢ σάν νά ἦταν πολὺ παλιά ἡ ἐξουσία τῶν Περσῶν καί ἐμεῖς μόλις πού κατοικήσαμε στίς πόλεις μας· σάν νά μήν πῆραν τήν τιμῆ αὐτή τώρα στά τελευταῖα καί σάν νά μήν εἶχαμε ἐμεῖς ἀπό τά πανάρχαια χρόνια τήν ἐξουσία στήν Ἑλλάδα.

179 "Ἐχω μάλιστα τή γνώμη ὅτι μέ αὐτά πού τώρα θά σᾶς πῶ θά ἀποδείξω καθαρά τόσο τήν προσβολή πού ἔγινε σ' ἐμᾶς ὅσο καί τά

πλεονεκτήματα πού ἀποκόμισε ὁ Πέρσης βασιλιάς. Δηλαδή εἶναι γνωστό πώς ὅλη ἡ γῆ πού σκέπει ὁ οὐρανός εἶναι μοιρασμένη σέ δύο μεγάλα τμήματα¹³¹ — τό ἓνα τό λέν 'Ἀσία, τό ἄλλο Εὐρώπη. Ὁ βασιλιάς μέ τή γνωστή συνθήκη πῆρε στήν ἐξουσία του τό μισό μέρος ὀλόκληρης τῆς γῆς, σάν νά ἔκανε τή μοιρασιά τοῦ κόσμου μέ τό Δία¹³² καί ὄχι ἰσότιμη συνθήκη μέ ἀνθρώπους. Καί ὕστερα αὐτή τή θλιβερή 180 συνθήκη μᾶς ὑποχρέωσε νά τή χαράξουμε σέ στῆλες λίθινες καί νά τήν κατ'ἀθέσουμε στά πανελλήνια ἱερά, σάν τρόπαιο πολύ λαμπρότερο γι' αὐτόν ἀπό ὅσα στήνονται στίς μάχες. Καί πράγματι, αὐτά τά τελευταῖα εἶναι γιά κατορθώματα περιορισμένης σημασίας καί ἀποτελέσματα μιᾶς ἴσως τυχερῆς στιγμῆς· οἱ στῆλες ὅμως προβάλλουν τό ἀποτέλεσμα ἑνός πολέμου μακροχρόνιου σέ βάρος ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γιά ὅλα αὐτά θά πρέπει νά μᾶς πιάσει ἡ ἀγανάκτηση καί νά κοιτάξουμε νά βροῦμε τρόπο νά πάρουμε ἐκδίκηση γιά ὅσα πάθαμε στό παρελθόν καί νά τακτοποιήσουμε τά πράγματα στό μέλλον. Στό κάτω κάτω εἶναι ντροπή σάν ἰδιώτης ὁ καθένας νά ἔχουμε στά σπίτια μας γιά δούλους τούς βαρβάρους, καί ἀπό τήν ἄλλη ἐπίσημα σάν κράτος νά ἀφήνουμε τόσους ἀπό τούς συμμαχούς μας νά εἶναι δούλοι ἐκείνων· εἶναι ντροπή αὐτοί πού ἔζησαν στά χρόνια τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, γιά τό χατήρι μιᾶς γυναίκας πού τούς κλέψανε, νά νιώσουν τόσο ὅλοι μαζί τήν προσβολή πού ἔγινε, ὥστε νά μή σταματήσουν τόν πόλεμο, παρά μονάχα ἀφοῦ κατάστρεψαν ἀπ' τά θεμέλια τήν πόλη αὐτοῦ πού τόλμησε νά τούς προσβάλει, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος ἐμεῖς σήμερα, 182 τή στιγμή πού καταξευτελιζεται ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα, νά μήν τούς ἐπιβάλουμε ὅλοι μαζί μιᾶ τιμωρία — ἐνῶ εἶναι στό χέρι μας νά πραγματοποιήσουμε ἀκόμα καί τήν τολμηρότερη εὐχή μας. Ἐξάλλου μόνο ἓνας τέτοιος πόλεμος εἶναι ἀπό τήν εἰρήνη προτιμότερος : Μοιάζει μέ πανηγυρική πομπή¹³³ παρά μέ ἐκστρατεία καί εἶναι ὠφέλιμος καί γιά ὅσους θέλουν τήν ἡσυχία τους καί γιά κείνους πού ἐπιθυμοῦν τόν πόλεμο. Ἐξασφαλίζει, βλέπετε, τή δυνατότητα στούς πρώτους νά ἀπολαμβάνουν χωρίς φόβο τά ἀγαθά τους, στούς ἄλλους πάλι νά ἀποχτήσουν πλούτη πολλά ἀπό τίς ξένες χῶρες.

Μά καί ἀπό κάθε ἀποψη ἄν τό συλλογιστεῖ κανείς στά σοβαρά, 183

181 Ὑλικά καί ἠθικά ὄφ' ἔλη ἀπό τήν ἐκστρατεία.

- θά βρεῖ πώς τέτοιες πράξεις μᾶς ὠφελοῦν πάρα πολύ. Καί πράγματι, μέ ποιούς πρέπει νά πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι πού δέν κατέχονται ἀπό καμιὰ διάθεση πλεονεξίας, ἀλλά κοιτοῦν μόνο τό δίκαιο; Δέν πρέπει νά τά βάζουν μέ αὐτούς πού καί παλιότερα ἔβλαψαν τήν Ἑλλάδα καί τώρα πάλι τήν ἔχουν στό μάτι καί ὅλο τόν καιρό τρέφουν ἐναντίον
- 184 μας αἰσθήματα μονάχα μίσους; Ποιούς εἶναι φυσικό νά φθοιοῦν ὅσοι δέν ἔχουν χάσει ἀκόμα τό φιλότιμό τους ἐντελῶς, ἀλλά διατηροῦν μιά στάλα ἀξιοπρέπειας; Δέν πρέπει νά μισοῦν ἐκείνους πού ἔχουν φορτωθεῖ ἐξουσία μεγαλύτερη ἀπό ὅση γίνεται νά σηκώσει ἡ φύση ἡ ἀνθρώπινη, μόλο πού ἡ ἀξία τους δέ φτάνει οὔτε τούς πιό ἄθλιους δικούς μας; Καί ἐναντίον τίνων ἔχουν χρέος νά ἐκστρατεύουν αὐτοί πού θέλουν νά δείχνουν εὐσέβεια, μά δέν ξεχωροῦν οὔτε στιγμή καί τό συμφέρον τους; Ὅχι ἐναντίον ἐκείνων πού εἶναι φυσικοί καί προαιώνιοι ἐχθροί, πού ἔχουν ἀποκτήσει ἀμέτρητα ἀγαθά, μά δέν εἶναι σέ θέση νά τά ὑπερασπίσουν; Ἐ λοιπόν, ὅλους αὐτούς τούς ὄρους τούς συγκεντρώνουν ἀπάνω τους οἱ Πέρσες.
- 185 Ἄλλωστε οὔτε καί τίς πόλεις μας πρόκειται νά λυπήσουμε στρατολογώντας στρατιῶτες ἀπό αὐτές, πράγμα πού τώρα, στόν πόλεμο πού κάνουν μεταξύ τους, ἀναμφισβήτητα τούς εἶναι ὀχληρότατο. Εἶμαι μάλιστα βέβαιος ὅτι πολύ λιγότεροι θά θέλουν νά μείνουν ἀπό ὅσους θά ἔχουν τή λαχτάρα νά πάρουν μέρος στήν ἐκστρατεία αὐτή. Ποιός τάχα νέος ἤ καί ἡλικιωμένος θά εἶναι τόσο ἀδιάφορος, ὥστε νά μή δεχτεῖ νά πάρει μέρος σ' αὐτό τό στράτευμα πού θά τό διευθύνουν μαζί Σπαρτιάτες καί Ἀθηναῖοι, πού ὀργανώνεται γιά τήν ἐλευθερία τῶν συμμάχων, πού ξεκινᾷ μέ τίς εὐχές ὅλης ἀνεξαιρέτως τῆς Ἑλ-
- 186 λάδας, πού ἔχει σκοπό νά τιμωρήσει τούς βαρβάρους; Ἀλλά καί πόση φήμη, τί θύμηση θαυμάσια, πόση δόξα πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι θά ἀποκτήσουν ὅσο θά εἶναι ζωντανοί, ἤ θά ἀφήσουν πίσω τους, ἄν θά πεθάνουν, ὅσοι θά ξεχωρίσουν σέ ἕναν ἀγῶνα τόσο ἱερό; Καί ἀφοῦ ἐκεῖνοι πού πολέμησαν μονάχα τόν Ἀλέξανδρο¹³⁴ καί δέν κυριεύσαν παρά μιά πόλη μόνο ἀξιῶθηκαν τέτοιους λαμπρούς ἐπαίνους, ποιᾷ ἀνείπωτα ἐγκώμια πρέπει νά περιμένουμε πώς θά δεχτοῦν αὐτοί πού θά κυριαρχήσουν σέ ὅλη τήν Ἀσία; Ποιός ἀπό τούς ποιητές ἤ ἀπό τούς ῥήτορες δέ θά μοχθήσει καί δέ θά ἐξαντλήσει ὅλες του τίς δυνάμεις καί τίς γνώσεις του μέ τή φιλοδοξία νά ἀφήσει ἀθάνατο

μνημείο στους αιώνες τόσο για τή δικιά του ικανότητα, όσο και για τήν ἀρετή ἐκείνων;

Τώρα πιά, πού βρίσκομαι στοῦ λόγου μου τό τέρμα, δέν ἔχω τήν ἴδια γνώμη πού εἶχα ὅταν τόν ἄρχιζα. Τότε πίστευα πώς θά μπορέσω νά μιλήσω μέ τρόπο ἀντάξιο γιά ἓνα τέτοιο θέμα· τώρα ὅμως ξέρω καλά πώς δέν τά ἔχω καταφέρει νά φτάσω τή σπουδαιότητά του καί πώς πολλά πού εἶχα στό νοῦ μου νά σᾶς πῶ μοῦ ἔχουν διαφύγει¹³⁵. Δέν ἀπομένει παρά νά προσπαθεῖστε μόνοι σας νά συλλάβετε τήν εὐημερία πού θά ἀποκτήσουμε, ἐάν θά στρέψουμε πρὸς τοὺς βαρβάρους τῆς ἡπείρου τόν πόλεμο πού τώρα κάνουμε μεταξύ μας, ἄν μεταφέρουμε τά πλούτη τῆς Ἀσίας στό χῶρο τῆς Εὐρώπης.

Καί νά μή μείνουν αὐτά πού τώρα ἀκούσατε λόγια μονάχα ἄδεια, ἀλλά, ὅσοι μποροῦν νά τά μεταβάλουν σέ πράξη θετική, νά ξεσηκώσουν μέ ζῆλο ὁ ἓνας τόν ἄλλο καί νά προσπαθήσουν μέ κάθε μέσο νά ἐπιτύχουν τή συμφιλίωση τῆς πόλης μας καί τῶν Σπαρτιατῶν· ὅσοι πάλι διεκδικοῦν μιά θέση ξεχωρη στό χῶρο τῶν ρητόρων, νά πάψουν πιά νά ἀσχολοῦνται μέ τό λόγο μου γιά τή γνωστή Παρκαταθήκη¹³⁶ καί νά ἀραδιάζουν καί τίς ἄλλες τους γνωστές μικρολογίες· εἶναι καιρός νά βάλουν τά δυνατά τους νά μέ ἀνταγωνιστοῦν σ' αὐτόν ἐδῶ τό λόγο καί νά σκεφτοῦν πῶς θά μιλήσουν μέ τρόπο ικανότερο γι' αὐτό τό ἴδιο θέμα, ἔχοντας στό μυαλό τους ὅτι αὐτοί πού δίνου-
189
νουν μεγάλες ὑποσχέσεις δέν πρέπει νά ἐξαντλοῦνται στά μικροζητήματα, δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά εἰσηγοῦνται μέτρα πού δέ θά ἐξασφαλίσουν καμιά προκοπή σ' αὐτούς πού θά πεισθοῦν, ἀλλά νά δίνουν συμβουλές πού, ἄν εἰσακουσθοῦν, καί οἱ ἴδιοι θά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τή δυσπραγία πού ἔχουν¹³⁷, μά καί στους ἄλλους θά φανοῦν πῶς πρόσφε-
188
ραν λαμπρές ὑπηρεσίες.

187 Ἀναγεφαιλίωση
Πρόσκληση
τῶν ρητόρων
γιά συννενοασία
πάνω στό γνω-
στό θέμα τῆς
ἐκστρατείας.

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ

τοῦ *ΙΣΟΚΡΑΤΗ*

1. Οἱ ἐπισημότερες πανελλήνιες γιορτές ἦταν : Τά Ὀλύμπια, πού γίνονταν στήν Ὀλυμπία κάθε τέσσερα χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τά Πύθια στοὺς Δελφούς, κάθε πέντε χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνα, τά Ἴσθμια στόν Ἴσθμό, κάθε τρία χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Ποσειδῶνα, καί τά Νέμεα στή Νεμέα, κάθε δύο χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Διός. Στίς γιορτές αὐτές, ἐκτός ἀπό τίς θυσίες καί τίς ἄλλες λατρευτικές ἐκδηλώσεις, γίνονταν καί κάθε λογῆς ἀγῶνες, πνευματικοί, καλλιτεχνικοί καί ἰδίως ἀθλητικοί. Οἱ νικητές ἀποκοῦσαν τιμὴ καί δόξα πανελλήνια. Σέ τέτοιες ἐορταστικές συγκεντρώσεις, *πανηγύρεις*, ὅπως τίς ἔλεγαν (ἀπό τό *πᾶν* καί *ἄγυρις* = συνάθροιση), ἀπαγγέλονταν συνήθως καί οἱ *Πανηγυρικοί λόγοι*, πού εἶχαν γιά θέμα ἢ τήν κοινή γιορτή, πού γιόρταζε τό συγκεντρωμένο πλῆθος, ἢ τό λαό πού ἄκουε, τοὺς προγόνους καί τά κατορθώματά τους.

2. Ἡ λέξη *σοφιστής* στά ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη καί γενικότερα στήν ἐποχὴ του δέν ἔχει φυσικά τή σημερινή της σημασία — τοῦ ἀνθρώπου δηλ. πού χρησιμοποιοεῖ λογικοφανή ἐπιχειρήματα, γιά νά ὑποστηρίξει μιὰ παράλογη θέση. Σημαίνει εὐρύτατα τόν ἄνθρωπο μέ τίς πνευματικές ἀνησυχίες, αὐτόν πού προσπαθεῖ νά ἀπαντήσῃ σέ προβλήματα φιλοσοφικά, ἠθικά, πνευματικά, θά μπορούσαμε ἴσως νά ποῦμε τό φιλόσοφο, μέ πρακτική ὅμως κατεύθυνση. Οἱ γνωστοί σοφιστές — Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Ἴππίας καί ἄλλοι — δέν εἶναι γιά τήν ἐποχὴ τους, παρά δάσκαλοι ἐκλεκτοί τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς καί τῆς ρητορικῆς, πνευματικοί ἄνθρωποι καί ἐξοχοί στοχαστές.

3. Ὑπαινιγμός στοὺς Ὀλυμπιακοὺς λόγους τοῦ Γοργία καί τοῦ Λυσίας (ἀπό αὐτοὺς σώθηκαν μόνο ἐλάχιστα ἀποσπάσματα). Ὁ πρῶτος ἀπάγγειλε τό 392 π.Χ. στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες τόν «Ὀλυμπιακόν» του λόγο, ὅπου καλοῦσε τοὺς Ἕλληνας σέ ὁμόνοια καί ὕστερα σέ πόλεμο κατά τῶν βαρβάρων, μέ σκοπὸ τήν κατάληψη τῆς χώρας τους καί τήν ἀποικιακὴ ἐπέκταση τῶν Ἑλλήνων. Στήν ἐπόμενη Ὀλυμπιάδα, τοῦ 388 π.Χ., ὁ Λυσίας φαίνεται πῶς ἀπάγγειλε ἐπίσης λόγο καί καλοῦσε

τούς "Έλληνες νά ένωθοῦν σέ πόλεμο κοινό κατά τοῦ Διονυσίου τῶν Συρακουσῶν. Οἱ δυό αὐτοί λόγοι ὅπωςδῆποτε εἶχαν ἐπίδραση πάνω στόν Πανηγυρικό τοῦ Ἴσοκράτη, πού πραγματεύεται τό ἴδιο θέμα καί κυκλοφόρησε τό 380 π.Χ., μέ τήν εὐκαιρία πάλι μιᾶς Ὀλυμπιάδας.

4. Μέ τήν ἔκφραση *δικαστικά ἔγγραφα* — καί ὄχι μέ τή γνωστότερη *δικανικούς λόγους* — νομίζουμε πώς ἀποδίδεται ὀρθότερα τό «τοὺς περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων» τοῦ κειμένου, διότι ἔτσι ἡ ἰδέα τοῦ Ἴσοκράτη προβάλλεται σαφέστερα καί γίνεται πιό κατανοητή. Ἄλλωστε πολλοί ἀπό τοὺς δικανικούς λόγους εἶναι δουλεμένοι μέ τέτοια τέχνη καί ἐπιμέλεια, ὥστε τίποτε δέν ἔχουν νά ζηλέψουν καί ἀπό τοὺς καλύτερους ἐπιδεικτικούς.

5. Οἱ *ἐκλεκτοί* εἶναι ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν του. Σ' αὐτοὺς ἀπευθύνεται ὁ λόγος του καί ἔχει σκοπὸ νά τοὺς μορφώσει πολιτικά, μὰ καί νά τοὺς μύσει στὰ μυστικά τῆς ρητορικῆς τέχνης. Εἶναι ἀνάγκη λοιπόν νά προσέχει πολὺ τόσο στή φραστική διατύπωση, ὅσο καί σέ ὅλη τήν ἀρχιτεκτονική δομὴ τοῦ λόγου του.

6. Τυπικὸ μοτίβο στὰ προοίμια τῶν πιό πολλῶν ρητορικῶν λόγων. Καί ὁ Ἴσοκράτης δέν πρωτοτυπεῖ ὄχι μονάχα στό προοίμιο, ἀλλὰ καί στή γενική ἐκτέλεση τοῦ θέματος. Οἱ ἰδέες — τό εἶπαμε — ἀποτελοῦν ἐπανάληψη ἀνάλογων ἰδεῶν καί προτάσεων τοῦ Γοργία, πού ὡστόσο προηγήθηκε ἀπὸ τόν Ἴσοκράτη δώδεκα ὀλόκληρα χρόνια, σημασία ὅμως ἔχει ὁ ἰδιαιτέρος τρόπος πού τίς προβάλλει ὁ τελευταῖος.

7. Εἶναι βέβαιο πώς ὁ Πανηγυρικός ἀπασχόλησε τόν Ἴσοκράτη περὶ τὰ δέκα χρόνια. Τόν δούλευε συνέχεια ἀπὸ τό 390 ὡς τό 380 π.Χ., καί μάλιστα στὰ πιό δημιουργικά του χρόνια, ἀπὸ 46 μέχρι 56 χρονῶν.

8. Αὐτὸ ἀναφέρει καί στό Φίλιππο (§ 84). Ἐκεῖ ὅμως ντρέπεται γιὰ τήν ἔπαρση αὐτὴ καί παραδέχεται σχεδόν πώς ἕνας τέτοιος λόγος εἶναι τολμηρὸς καί ὅπωςδῆποτε ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας ἀπειρίας.

9. Γιατί τό ναυτικὸ τῶν Ἀθηναίων πρόσφερε ὑπηρεσίες ὕψιστες στήν κοινὴ ὑπόθεση τῶν Ἑλλήνων κατά τὰ Μηδικά. Ὑστερα ἡ διαγωγὴ τῶν Σπαρτιατῶν μετὰ τόν Πελοποννησιακὸ πόλεμο προκάλεσε τὴ δυσρέσκεια ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Ὅλα αὐτὰ προετοιμάζουν τὴ δημιουργία τῆς δεύτερης Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καί ὁ λόγος τοῦ Ἴσοκράτη τὴ διευκόλυνε ὅπωςδῆποτε.

10. Ὁ Ἴσοκράτης θέλει νά ἀποδείξει πώς ἡ Ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία εἶναι «πάτριος» ἀλλὰ καί «βελτίστη» πολιτεία μαζί.

11. Δηλαδή τούς Σπαρτιάτες.

12. Ὁ ὑπαινιγμός στρέφεται κατά τῶν Λακεδαιμονίων, πού κατέβηκαν τελευταῖοι ἀπό τούς Ἕλληνες καί ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή τῆς Λακωνίας, ἀφοῦ ἐδιώξαν πρώτα τούς παλιούς κατοίκους τῆς.

13. Ὁ μῦθος περί αὐτοχθονίας εἶναι κοινός στά ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν. Τόν βρίσκουμε λ.χ. στό Θουκιδίδη (II, 36), στόν Πλάτωνα (Μενέξενος, 237) κ.λ.π. Ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης τόν χρησιμοποιεῖ καί ἄλλοῦ (Παναθηναϊκός, § 124—125).

14. Τό σιτάρι.

15. Ὁ μῦθος λέει ὅτι ἡ Δήμητρα, ὅταν ὁ Πλούτωνας τῆς ἔκλεψε τήν κόρη τῆς τήν Περσεφόνη, ἔτρεχε σάν τρελή ἀναζητώντας τήν. Κάποτε ἔφθασε καί στήν Ἀττική, στήν Ἐλευσίνα μάλιστα, καί ὁ βασιλιάς τῆς Κελεός τή φιλοξένησε στό παλάτι του. Γιά νά δείξει τήν εὐγνωμοσύνη τῆς γιά τή φιλοξενία, δίδαξε τή γεωργία στό γιό τοῦ βασιλιά Τριπτόλεμο. Τόν ἔστειλε μάλιστα μέ ἕνα ἄρμα, πού τό ἔσερναν δράκοντες φτερωτοί, νά διαδώσει τούς χρυσούς σπόρους σέ ὅλη τήν οἰκουμένη καί νά διδάξει τή γεωργία στούς ἀνθρώπους.

16. Ἐλευσίνια ἦταν γιορτή πού γινόταν στήν Ἐλευσίνα πρὸς τιμὴ τῆς Δήμητρας ἀπό πολύ παλιά κάθε τρία ἢ κάθε πέντε χρόνια. Στήν ἱστορική ἐποχὴ κάθε πέντε χρόνια γίνονταν τὰ μεγάλα Ἐλευσίνια καί ἴσως κάθε χρόνο τὰ μικρά. Οἱ γιορτές αὐτές δέν πρέπει νά συγχέονται μέ τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια. Γι' αὐτά δέν ξέρουμε παρά ελάχιστα πράγματα — τόσο μυστήριο σκέπαζε τήν ὑπόθεση αὐτή, γνωστή μόνο στούς μυημένους, πού ποτέ δέν ἐβγαζαν λέξη. Εἶναι ὡστόσο μᾶλλον βέβαιο πὼς αὐτοί σέ κατάσταση ἔκστασης μυστικιστικῆς, ἕνα εἶδος καταληψίας, δέχονταν — ἢ φαντάζονταν πὼς δέχονταν — πληροφορίες γιά τό μέγα πρόβλημα πού συγκλόνηζε τόν ἄνθρωπο ἀπό τή στιγμή πού πρωτοφάνηκε στή γῆ: Γιά τό πρόβλημα τῆς ζωῆς μετά θάνατο. Ἡ Δήμητρα, ἡ Κόρη, ὁ Διόνυσος, πού λατρεύονταν στά Μυστήρια αὐτά, ἦταν, λέει, σέ θέση νά ἀπαντήσουν στά ἐναγώνια ἐρωτήματα τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ καί οἱ τρεῖς εἶχαν ιδιαίτερες σχέσεις καί μέ τή ζωὴ καί μέ τόν Ἄδη, μέ τό θάνατο.

17. Πρόκειται γιά τὰ μικρά Ἐλευσίνια.

18. Ἀπαρχές εἶναι ἡ προσφορά στούς θεούς ἀπό τούς πρώτους πρώτους καρπούς τῆς χρονιάς. Τό ἔθιμο εἶναι πολύ παλιό καί συναντιέται τόσο στήν ἑλληνική ὥσο καί στήν ἰουδαϊκὴ θρησκεία. (Ἐπιξεῖ

καί στίς μέρες μας ένσωματωμένο στό χριστιανικά λατρευτικά έθιμα).

19. Πρόκειται γιά τόν πρώτο έλληνικό άποικισμό, πού έγινε μετά τήν κάθοδο τών Δωριέων καί έφερε τούς "Έλληνες sé σύγκρουση μέ τούς βρξβάρους τής 'Ασίας. 'Η λύση τοῦ οικονομικοῦ — κοινωνικοῦ προβλήματος μέ τόν άποικισμό άποτελεῖ πίστη βαθιά γιά τόν 'Ισοκράτη, πού τήν προβάλλει κάθε τόσο μέ έπιμονή καί πειστική έπιχειρηματολογία.

20. 'Εννοεῖ τό πολίτευμα πού καθιέρωσε ό Θησεάς. Αὐτός έκανε καί τόν πρώτο συνοικισμό τής 'Αττικής, πού άποτέλεσε τήν 'Αθήνα.

21. Στήν 'Ομηρική έποχή, αλλά καί άργότερα, στό φονικά έγκλήματα έφαρμόζονταν ό νόμος τής άυτοδικίας, δηλαδή καθένas είχε τό δικαίωμα νά έπιβάλεῖ σ' αὐτόν πού τόν άδίκησε τήν τιμωρία πού ό ίδιος έκρινε δίκαια.

22. Μέ τήν άναπτυγμένη υλική καί πνευματική ζωή, μέ τά άφθονα μέσα ψυχαγωγίας πού διέθετε — μουσικούς καί δραματικούς άγώνες, πανηγύρεις, θρησκευτικές τελετές, άνετα καί ευχάριστα σπίτια κτλ. — μέ τά θαυμάσια έργα τέχνης πού τή στόλιζαν ή 'Αθήνα ήταν πάντα ή λαμπρή πολιτεία, πού έξασφάλιζε άνεση, ευδαιμονία καί περηφάνια στους κατοίκους της.

23. 'Από όλα τά μέρη τής 'Ελλάδας έρχονταν καθημερινά άνθρωποι στην 'Αθήνα, γιά νά βροῦν δουλειά καί νά ζήσουν ζωή άνθρωπινή. 'Η τάξη τών μετοίκων άποτελεῖ μάρτυρα αδιάψευστο γι' αὐτό.

24. Πρίν από τούς 'Ολυμπιακούς άγώνες γινόταν πάντα σ' όλα τήν 'Ελλάδα ή γνωστή 'Ολυμπιακή έκχειρία. Σταματοῦσε δηλ. κάθε έχθροπραξία, γιά νά μποροῦν νά πάρουν μέρος στίς γιορτές όλοι οι "Έλληνες. 'Η άνακωχή αὐτή κρατοῦσε ένα μήνα, γι' αὐτό λεγόταν καί ιερομηνία.

25. 'Εκτός από τούς άθλητές πού άγωνίζονταν στίς πανελλήνιες γιορτές, καί προπαντός στην 'Ολυμπία, συχνά παρουσίαζαν τά έργα τους καί γνωστοί πνευματικοί άνδρες από όλα τήν 'Ελλάδα. 'Ο 'Ηρόδοτος λ.χ. διάβασε στην 'Ολυμπία μέρος τής 'Ιστορίας του, ένω ό Γοργίας, ό Λυσίας, ό 'Ιππίας καί άλλοι πολλοί άγόρευσαν στον ιερό χώρο.

26. Τά θέατρα, τά διάφορα έργα τέχνης — αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής — κτλ.

27. 'Εκτός από τίς δημόσιες πνευματικές καί καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, βοηθοῦσε πολύ καί ή ιδιωτική πρωτοβουλία νά δίνει ή 'Αθήνα τήν εικόνα κέντρου πνευματικοῦ καί καλλιτεχνικοῦ μέ τρόπο μοναδικό: Τά διάφορα συμπόσια, όπου γίνονταν θαυμάσιες φιλοσοφικές καί φιλολογι-

κές συζητήσεις, τὰ ὀργάνωναν στά σπίτια τους ἰδιώτες. Λένε πῶς τό σπίτι τοῦ Περικλῆ ἀποτελοῦσε διαρκῶς ἐστία τέτοιαις πνευματικῆς τροφῆς.

28. Εἶπαμε πῶς τὰ Νέμεα γίνονταν κάθε δυό χρόνια, τὰ Ἴσθμια κάθε τρία χρόνια, τὰ Ὀλύμπια κάθε τέσσερα χρόνια καί τὰ Πύθια κάθε πέντε χρόνια.

29. Ὁ ὄρος Φιλοσοφία, πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Ἴσοκράτης, δέν ἔχει τήν ἰδιαίτερη σημασία πού πῆρε στόν Πλάτωνα καί στόν Ἀριστοτέλη. Εἶναι ταυτόσημος μέ τή λέξη παιδεία καί περιέχει τήν καλλιέργεια τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματος γιά σκοπούς πρακτικούς, ἀνθρωπιστικούς, ὅπως ἴσως θά λέγαμε σήμερα.

30. Τό ἐγκώμιο τῆς πνευματικῆς Ἀθήνας εἶναι ἀγαπημένος στόχος γιά τόν Ἴσοκράτη, καί χωρίς ἀμφιβολία τό μέρος αὐτό τοῦ λόγου του ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς κορυφές του. Μᾶς ἔρχεται στό νοῦ ὁ περίφημος ὕμνος τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Θουκυδίδη, ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ, ὅπου καί ἐκεῖ ἡ βάση τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου βρίσκεται στήν πνευματική καί καλλιτεχνική ἀνάπτυξη τῆς λαμπρῆς πόλης. Ἡ ἰδέα πάλι πῶς οἱ λέξεις Ἐλλάδα καί Ἑλληνες ταυτίζονται σχεδόν μέ τήν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος καί τῆς ψυχῆς εἶναι κοινός τόπος στήν ἀρχαία γραμματεία.

31. Κατά τήν ἀπτική παράδοση γιά τόν Ἡρακλῆ, μετά τό θάνατο τοῦ ἥρωα τὰ παιδιὰ του, καταδιωγμένα ἀπό τό βασιλιά τῶν Μυκηνῶν Εὐρυσθέα, ζήτησαν πρῶτα τή βοήθεια τοῦ βασιλιά τῆς Τραχίνας καί ὕστερα τοῦ Θησέα τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ τελευταῖος ἀνάλαβε εὐχαρίστως πόλεμο κατά τοῦ Εὐρυσθέα, τόν ἔπιασε αἰχμάλωτο, ἀφοῦ τόν νίκησε, καί τόν παράδωσε στά παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ, πού τόν σκότωσαν. Μέ τήν ἐπέμβαση λοιπόν τῶν Ἀθηναίων τὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ ἐξασφάλισαν τήν κυριαρχία τους στήν Πελοπόννησο. Στό μῦθο αὐτόν οἱ τραγικοί ποιητές τῶν Ἀθηνῶν στήριξαν τίς τραγωδίαις τους γιά τοὺς Ἡρακλειδαιούς.

32. Πρόκειται γιά τόν πόλεμο τῶν «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας», πού ὑποκίνησε ὁ Πολυνεΐκης, γιός τοῦ Οἰδίποδα, κατά τοῦ ἀδερφοῦ του Ἐτεοκλῆ. Ὁ Ἄδραστος, ὁ βασιλιάς τοῦ Ἄργους, ἔδωσε τήν κόρη του στόν Πολυνεΐκη καί βοήθησε τό γαμπρό του στήν ἐστρατεία. Ὁ μῦθος αὐτός στά ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρεται συχνά καί σχεδόν πάντα σέ συνδυασμό μέ τό μῦθο τῶν Ἡρακλειδῶν.

33. Σύμφωνα μέ τή μυθολογία ὁ Ἡρακλῆς ἦταν γιός τοῦ Δία καί τῆς Ἀλκμήνης.

34. Ὁ ὑπαινιγμός γιά τήν ὑποδούλωση τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Λύσανδρο μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (404 π.Χ.).

35. Ξενοφερμένοι εἶναι οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Δωριεῖς, πού κατέβηκαν τελευταῖοι ἀπό τοὺς Ἕλληνας (1100 π.Χ.) καί κατάχτησαν χώρα ξένη.

36. Οἱ Ἀθηναῖοι, σύμφωνα μέ τήν ἀθηναϊκή παράδοση, πού ἐπαναλαμβάνεται συνέχεια στά ἐγκώμια τῆς πόλης, εἶναι αὐτόχθονες, γηγενεῖς, γέννημα — θρέμμα τῆς Ἀττικῆς γῆς. (Φυσικά ἢ ἱστορική πραγματικότητα διαψεύδει τήν παράδοση).

37. Σκύθες γιά τοὺς Ἕλληνας εἶναι ὁ λαός πού κατοικοῦσε πέρα ἀπό τό Δούναβη ὡς τό Β. Ὠκεανό. Μ' αὐτούς πολέμησαν καί οἱ Ἕλληνας καί οἱ Πέρσες. Οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα χρησιμοποιοῦσαν συχνά Σκύθες γιά ἀστυνομικούς, γιά κλητῆρες, γιά ὑπηρετές κτλ.

38. Ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως καί ὁ Εὐριπίδης στόν «Ἐρεχθέα», θεωρεῖ τόν Εὐμόλοπο Θράκα βασιλιά, πού ἦρθε νά καταχτήσει τήν Ἀττική μέ ἀφορμή νά βοηθήσει τοὺς Ἐλευσίνιους κατά τῶν Ἀθηναίων. Ὅμως σκοτώθηκε στόν ἀγώνα αὐτόν, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ βασιλιάς τῶν Ἀθηναίων Ἐρεχθέας, καί οἱ Ἐλευσίνιοι ὑποτάχθηκαν στοὺς Ἀθηναίους.

Ἄλλη παράδοση θέλει τόν Εὐμόλοπο ἰδρυτῆ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, καί ἀπό αὐτόν κατάγονται οἱ Εὐμολπίδες, τό περίφημο ἱερατικό γένος τῆς Ἐλευσίνας.

39. Πολεμόχαρες γυναῖκες πού τίς τοποθετοῦν στή Θράκη. — Διάφορες παραδόσεις γι' αὐτές προβάλλουν καί διάφορες ἐκδοχές — Ἐκαμαν, λέει, πολλοὺς πολέμους καί πολεμοῦσαν συνήθως ἔφιππες μέ τόξα, ἀσπίδες στρογγυλές καί κυρίως μέ πελέκια ἀμφίστομα. Ὁ Ἡρακλῆς κάποτε ἔκανε ἐκστρατεία ἐναντίον τους καί τόν συνόδεψε μάλιστα καί ὁ Θησεύς. Κατά τόν Ἰσοκράτη (Παναθηναϊκός) ἡ βασίλισσά τους Ἴππολύτη ἀγάπησε τό Θησεύα καί ἐκεῖνος τήν πῆρε μαζί του. Λίγα χρόνια μετά οἱ Ἀμαζόνες, γιά νά ἐκδικηθοῦν γιά τήν προσβολή καί νά τιμωρήσουν τή βασίλισσά τους πού τίς πρόδωσε, ἔκαναν ἐκστρατεία κατά τῶν Ἀθηναίων, ἔπαθαν ὅμως πραγματική πανωλεθρία.

40. Οἱ Σπαρτιάτες δηλαδή.

41. Ἐννοεῖ βασιικά τόν Ἐπιτάφιο τοῦ Λυσία, πού τόν μιμεῖται σέ πολλά ὁ Ἰσοκράτης.

42. Ἡ ἔκφραση «οἱ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντες» χρησιμοποιεῖται κυρίως γιά τοὺς Μακραθωνομάχους.

43. Τό θέμα επανέρχεται και σέ άλλους λόγους τοῦ Ἴσοκράτη (Ἀρεοπαγιτικός, Περὶ Εἰρήνης).

44. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ Ἴσοκράτης δηλώνει ὅτι ἡ δόξα ἀποτελεῖ τήν ἄξια ἀνταμοιβή τῶν νεκρῶν ἡρώων καί μάλιστα ὅτι αὐτή ἀκριβῶς («ἡ μετὰ θάνατον εὐλογία») ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἀθανασίας, ἄν δέν εἶναι ἡ πραγματική ἀθανασία. (Φίλιππος § 135, Εὐαγόρας § 3. Ἀρχίδαμος § 109, Εἰρήνη § 94).

45. Ὁ ὑπαινιγμός γιά τοὺς Σπαρτιάτες, πού στά χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου κολάκευαν τοὺς Πέρσες, γιά νά πετύχουν τήν οἰκονομική βοήθειά τους ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων. Γιά τήν κατάσταση αὐτή μάλιστα εἶχαν ἀγανακτήσει καί ἐπιφανεῖς Σπαρτιάτες μέ πανελλήνια αἰσθήματα, ὅπως ὁ ναύαρχος Καλλικρατίδας (Ξεν. Ἑλλην. I, IV).

46. Ἐννοεῖ τήν ἐκστρατεία τοῦ Δάτη καί τοῦ Ἀρταφέρνη (490 π.Χ.).

47. Ἡ ἱστορική πραγματικότητα, τό γεγονός δηλ. πώς οἱ Ἀθηναῖοι ἀμφιταλαντεύτηκαν ἐννέα μέρες, πρὶν νά συνάψουν μάχη, καί πώς οἱ Σπαρτιάτες περίμεναν τό καινούριο φεγγάρι, γιά νά ξεκινήσουν, δέν ἐξυπηρετεῖ ἐδῶ τοὺς σκοπούς τοῦ ρήτορα, πού θέλει νά ἐξάρει τό ἐθνικό φιλότιμο τῶν Ἑλλήνων γενικά. Ἐξάλλου οἱ λεπτομέρειες αὐτές δέν ἀλλοιώνουν τήν πραγματικότητα, πού ὅπωςδήποτε δέν ἀπέχει ἀπό τήν εἰκόνα πού προβάλλει ἐδῶ ὁ Ἴσοκράτης.

48. Τ ρ ό π α ι ο ἦταν πρόχειρο μνημεῖο πού ἔστηναν οἱ νικητές στό πεδίο τῆς μάχης. Ἦταν συνήθως κορμός δέντρου στημένος κατακόρυφα σέ ὕψωμα καί πάνω του κάρφωναν ὀριζόντια ἄλλους κορμούς, ἀπό ὅπου κρεμοῦσαν ἀσπίδες, κράνη, θώρακες καί ἄλλα πολεμικά λάφυρα.

49. Τό στάδιο ἰσοδυναμοῦσε μέ 185 περίπου σημερινά μέτρα.

50. Τό 480 π.Χ.

51. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει πώς στίς Θερμοπύλες οἱ Σπαρτιάτες ἦταν μόνο 300.

52. Κατά τόν Ἡρόδοτο 700 Θεσπιεῖς, κατά τόν Διόδωρο 3.000. Προφανῶς στήν ἀρχή οἱ μαχητές ἦταν συνολικά περίπου 4.000, ἀλλά τήν τελευταία μέρα δέν ἔμειναν παρά 300 Σπαρτιάτες καί 700 Θεσπιεῖς. — "Ὅλους τοὺς ἄλλους τοὺς ἀπόλυσε ὁ ἴδιος ὁ Λεωνίδαξ.

53. Ὁ Ἴσοκράτης βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τόν Ἡρόδοτο (VIII, 2), πού μιλάει γιά 281 ἑλληνικά καράβια, ἀπό τά ὁποῖα τά 127 ἦταν ἀθηναϊκά.

54. 'Ο 'Ηρόδοτος παραδίδει 1207 καράβια και ό 'Ισοκράτης στον Παναθηναϊκό (§ 49) τά άνεβάζει πάνω από τά 1300.

55. 'Ο 'Ηρόδοτος αναφέρει σχετικά τον υπερβολικό αριθμό τών 1.700.000 άνδρων, πού φυσικά ήταν αδύνατο νά κινητοποιηθεΐ τήν εποχή εκείνη.

56. Τίς ύποσχέσεις αυτές δέν τίς είχε δώσει ό ίδιος ό Ξέρξης, αλλά ό γαμπρός του ό Μαρόνιος, και μάλιστα μετά τή ναυμαχία τής Σαλαμίνας.

57. Γιατί ενδιαφέρονταν μόνο γιά τή δικιά τους σωτηρία και αποσύρονταν στην Πελοπόννησο.

58. Οι κάτοικοι τής Μήλου, του γνωστού νησιού τών Κυκλάδων, πού ήταν άποικοι τών Λακεδαιμονίων, άρνήθηκαν νά ύπακούσουν στις έντολές τών 'Αθηναίων, πράγμα πού θεωρήθηκε ως άποστασία από τήν 'Αθηναϊκή Συμμαχία. Τότε, τό 416/5 π.Χ., οι 'Αθηναίοι κατέλαβαν μέ τή βία τό νησί, έσφαξαν όλο τον άρσενικό πληθυσμό από τήν έφηβική ηλικία και πάνω, και ύποδούλωσαν τους άλλους (Θουκυδ. Ε', 84 κ.έ.). 'Η πράξη αυτή είναι από τίς φρικτότερες του Πελοποννησιακού πολέμου και χαρακτηρίζει τήν ήθική διάλυση πού έφερε ό πόλεμος.

59. 'Η Σ κ ι ώ ν η ήταν σπουδαία πόλη στη σημερινή Κασσάνδρα τής Χαλκιδικής. Ήταν μέλος τής 'Αθηναϊκής Συμμαχίας, αλλά άποστάτησε και αυτή στά χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, και τό 422 π.Χ. είχε τήν τύχη τής Μήλου από τους 'Αθηναίους, όταν τήν ξανακατέλαβαν.

60. 'Η πρώτη 'Αθηναϊκή Συμμαχία κράτησε γύρω στά 65 χρόνια, από τό 477 δηλ. π.Χ. μέχρι τήν έστρατεία στη Σικελία (413 π.Χ.). 'Ο 'Ισοκράτης μιλάει καθαρά γι' αυτό στον Παναθηναϊκό (§ 56): στον Πανηγυρικό όμως (§ 106) θά δώσει χονδρικά τον αριθμό τών 70 χρόνων.

61. 'Ο ύπαινηγμός φυσικά κατά τής σπαρτιατικής πολιτικής, πού παντού έγκαθιστούσε ολιγαρχικά πολιτεύματα, τίς δεκαρχίες.

62. Οι μέ τ ο ι κ ο ι ήταν ξένοι πού κατοικούσαν μόνιμα στην 'Αθήνα γιά λόγους επαγγελματικών. Στρατεύονταν ύποχρεωτικά και πλήρωναν ειδικό φόρο, τό με τ ο ί κ ι ο. Δέν είχαν πολιτικά δικαιώματα και άπαγορευόταν νά παντρευόταν 'Αθηναίς ή νά άποχτούν περιουσία ακίνητη. Κάθε μέτοικος ήταν ύποχρεωμένος νά έχει γιά προστατή κάποιον 'Αθηναίο πολίτη, πού τον εκπροσωπούσε στις σχέσεις του μέ τό δημόσιο και μέ τους ιδιώτες. Μέ τή λέξη με τ ο ι κ ο ι έδω ό 'Ισοκράτης έννοσΐ τήν άχαρη ζωή στο περιθώριο τής δημόσιας ζωής.

63. Οἱ Ἀθηναῖοι στά μέρη πού κατακτοῦσαν ἔφερναν Ἀθηναίους πολίτες ἄπορους καί τούς μοίραζαν μέ κλῆρο τά ἐδάφη. Αὐτοί λέγονταν κληροῦχοι καί διατηροῦσαν ὅλα τά δικαιώματα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη.

64. Μετά τήν ἄλωση τῶν Πλαταιῶν ἀπό τούς Λακεδαιμονίους τό 427 π.Χ. καί μετά τήν καταστροφή τῆς πόλης ἀπό τούς Θηβαίους, ὅσους Πλαταιεῖς ἀπόμειναν οἱ Ἀθηναῖοι τούς ἐγκατέστησαν στή Σικιῶνη.

65. Ἐδῶ ἐνοεῖ τούς λακωνίζοντες Ἀθηναίους. Οἱ δεκαρχεῖς ἦταν ὀλιγαρχικές κυβερνήσεις ἀπό δέκα ἄνδρες, πού ἐγκατέστησε ὁ Λύσανδρος μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου στίς συμμαχικές πόλεις τῶν Ἀθηναίων, κυρίως στά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, γιά νά τίς κυβερνοῦν μέ τή βοήθεια πάντα ἐνός Σπαρτιάτη ἀρμοστή. (Ξεν. Ἑλλην. III, 5, 13 — Φίλιππος § 95 — Παναθηναϊκός § 54 καί 68).

66. Μέ πραγματικά διπλωματική λεπτότητα ὁ Ἴσοκράτης ἀποφεύγει νά θίξει τούς Σπαρτιάτες, ἀφοῦ κηρύττει τήν ἀνάγκη νά ὁμοιοήσουν οἱ ἑλληνικές πόλεις. Πολύ εὐστοχα ἀποδίδει κάθε συμφορά, πού ἔγινε στήν Ἀθήνα τήν ἐποχή τῶν Τριάντα Τυράνων, μόνο στούς λακωνίζοντες συμπολίτες του.

67. Ἐνοεῖ τό Λύσανδρο, πού ἐγκατέστησε τίς δεκαρχείες. Ἦταν γίός τοῦ Ἀριστοκλείτου, ἀλλά ἀπό τή μάνα του δέν ἦταν γνήσιος Σπαρτιάτης, γι' αὐτό λεγόταν «μόθαξ» ἢ «μόθων». Οἱ μόθακες ἦταν βέβαια ἐλεύθεροι, μά ὄχι γνήσιοι Σπαρτιάτες. Ἐδῶ τό «εἰλωτες» ἀποτελεῖ φυσικά ρητορική ὑπερβολή.

68. Οἱ Ἀθηναῖοι φημίζονταν ὡς φιλόδοκοι.

69. Ὁ Ξενοφώντας ἀναφέρει σχετικά ὅτι οἱ Τριάντα Τύρανοι, μέσα σέ ὀκτώ μῆνες πού κράτησε ἡ ἐξουσία τους, σκότωσαν πιά πολλούς πολίτες ἀπό ὅσους οἱ ἔχθροί τῶν Ἀθηναίων σέ διάστημα δέκα χρόνων.

70. Τό κατηγορητήριο τοῦ Ἴσοκράτη κατά τῶν δεκαρχιῶν καί γενικότερα κατά τῆς ὀλιγαρχίας εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονο καί κρύβει ξεχωριστό πάθος. Γι' αὐτό ἴσως ὁ Παναθηναϊκός θεωρήθηκε ἀριστοῦργημα πολιτικῆς κριτικῆς.

71. Ὁ Ἴσοκράτης προσπαθεῖ νά ὑποβάλει τήν ἰδέα ἐνός διατάγματος, σάν αὐτό πού ψηφίστηκε τό 377 π.Χ. καί πού ἀπαγόρευσε τούς δασμούς στίς συμμαχικές πόλεις, καθῶς καί τίς φρουρές, τίς κληρουχίες καί γενικά τήν ἀθηναϊκή ἰδιοκτησία σέ συμμαχικό ἔδαφος. Τό διάταγμα αὐτό θά θεμελιώσει τό δεύτερο ἀθηναϊκό συνασπισμό.

72. Ἡ Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη, πού ἐγινε τό 387 π.Χ. "Ἐγινε μέ τίς προσπάθειες τοῦ Σπαρτιάτη ναύαρχου Ἀνταλκίδα καί ἀποτελεῖ συμφωνία πρωτάκουστη! Μέ αὐτήν ὁ Πέρσης βασιλιάς Ἀρταξέρξης κρατοῦσε τίς Μικρασιατικές πόλεις, τήν Κύπρο καί τίς Κλαζομενές. Οἱ Ἑλληνικές πόλεις θά ἔμεναν ἐλεύθερες καί ἀνεξάρτητες, ἐκτός ἀπό τά νησιά Λήμνο, Ἰμβρο καί Σκύρο, πού θά ἀνήκαν, ὅπως καί πρίν, στούς Ἀθηναίους, καί ἀπό τή Μεσσηνία, πού θά τήν κρατοῦσε ἡ Σπάρτη. Ἀπειλοῦσε ἀκόμα ὁ Πέρσης βασιλιάς ὅτι θά ἐπιβάλλει τούς ὅρους τῆς συνθήκης μέ τή βία στήν Ἑλλάδα καί ἀνάθετε τήν ἐφαρμογή της στούς Σπαρτιάτες, πού, ἀπό τό μίσος τους γιά τήν Ἀθήνα, ἐγιναν ἡ αἰτία νά ὑπογραφεῖ αὐτή ἡ ἄθλια συνθήκη. Εὐτυχῶς ὅμως γιά τήν Ἑλλάδα, δέν κράτησε πολύ.

73. Στρατεύματα μισθοφορικά, πού ὀργάνωσαν τίς πόλεις λόγω τῶν πολιτικῶν ταραχῶν, λυμαίνονταν τά πάντα καί δημιουργοῦσαν παντοῦ βαριά ἀτμόσφαιρα στρατοκρατίας.

74. Ἡ Φάσηλις ἦταν πόλη παραλιακή στά σύνορα μεταξύ Λυκίας καί Παμφυλίας. "Ἐνας ἀπό τούς ὅρους τῆς λεγόμενης «Κιμωνείου Εἰρήνης» (449 π.Χ.) — πού μᾶλλον ἦταν μιά ἀπλή συμφωνία — ἦταν ἡ ὑποχρέωση τῶν Περσῶν νά μήν πλέουν πέρα ἀπό τή Φασήλιδα, δηλ. στήν ἀνοιχτή θάλασσα. "Ἐτσι ἡ κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου, βαθύτερη αἰτία τῶν Μηδικῶν πολέμων, περνοῦσε πιά ἀδιαφιλονίκητη στόν ἀθηναϊκό στόλο.

75. Ἐνοεῖ τήν καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στούς Αἰγός Ποταμούς τό 405 π.Χ.

76. Τή ναυμαχία τῆς Κνίδου (394 π.Χ.), ὅπου ὁ περσικός στόλος, μέ ναύαρχους τό Φαρνάβαζο καί τόν Ἀθηναῖο Κόνωνα, νίκησε τό στόλο τῶν Σπαρτιᾶτων.

77. Σύγκριση ἀνάμεσα στήν Κιμώνειο καί τήν Ἀνταλκίδειο Εἰρήνη.

78. Τό κείμενο ἔχει τή λέξη «ἐπίσταθμος», πού μᾶλλον ἀποτελεῖ μετάφραση στά ἑλληνικά τῆς περσικῆς λέξης σατράπης. Σατράπες ἦταν οἱ διοικητές τῶν εἴκοσι μεγάλων διοικητικῶν περιφερειῶν, τῶν σατραπειῶν, τοῦ περσικοῦ κράτους. Ἡ αὐταρχικότητα καί ἡ αὐθαιρεσία πού συχνά τούς χαρακτήριζε ὀδήγησε στή σημασιολογική ἀλλοίωση τῆς λέξης, ὅπως τήν ξέρομε σήμερα ἐμεῖς.

79. Τόν Πελοποννησιακό (431 — 404 π.Χ.).

80. Μέ τήν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

81. Οἱ ἀγοραστοί δοῦλοι, οἱ «ἀργυρώνητοι», ἦταν πάντα σέ χειρό-

τερη μοίρα από εκείνους που γεννιούνταν μέσα στο σπίτι του αφέντη τους, τους «οικότριβες».

82. Η κατάσταση των δούλων στην Αθήνα ήταν όπωσδήποτε πιο ανθρωπινή· τό αφεντικό δέν είχε δικαίωμα ζωής ή θανάτου άπάνω τους και όπωσδήποτε άπόφευγαν νά τους κακοποιήσουν. Τούς όνόμαζαν μάλιστα παϊδάς ή οϊκέτας. Ό δούλος είχε τό δικαίωμα, στην περίπτωση που ό κύριός του του φερόταν παράνομα ή βάρβαρα, νά καταφύγει στό νάό του Θησέα ή σέ άσυλο άπαραβίαστο και νά ζητήσει νά πουληθεϊ σέ άλλον αφέντη.

83. Υπαικιμός πιθανόν για τό ρόλο που έπαιξε ή Σπάρτη στό διώξιμο των Πεισιστρατιδών από την Αθήνα. Ό Πλουτάρχος άλλωστε αναφέρει πως καμιά πολιτεία δέν ήταν τόσο «μισοτύρανος», σάν την πολιτεία των Λακεδαιμονίων, που έδιωξε τους Κυψελίδες από την Κόρινθο, τό Λύγδαμιν από τή Νάξο, τους Πεισιστρατίδες από την Αθήνα, τόν Αίσχινη από τή Σικυώνα.

84. Η Μαντινεία, πόλη της ανατολικής Αρκαδίας, καταστράφηκε από τους Σπαρτιάτες τό 385 π.Χ. και οι κάτοικοι της διασκορπίστηκαν σιά χωριά.

85. Την Καδμεία, την ακρόπολη των Θηβών, την κατέλαβε ό Φοιβίδας, Λακεδαιμόνιος στρατηγός, τό 382 π.Χ.

86. Η πολιορκία της Όλυνθου κράτησε από τό φθινόπωρο του 382 ως τό καλοκαίρι του 379 π.Χ. και του Φλιούντα από τό καλοκαίρι του 381 ως την άνοιξη του 379 π.Χ. Έπομένως τή χρονιά που κυκλοφόρησε ό Πανηγυρικός ή πολιορκία συνεχίζεται. Η Όλυνθος είναι ή γνωστή πόλη στή Χαλκιδική, που κατάστρεψε ό Φίλιππος τό 348 π.Χ., και ό Φλιούντας βρισκόταν στά Β.Δ. της Νεμέας.

87. Ό Άμύντας, ό βασιλιάς της Μακεδονίας και πατέρας του Φιλίππου του Β', βοήθουσε τους Σπαρτιάτες στον πόλεμο κατά των Όλυνθίων. Ό Διονύσιος, ό πρεσβύτερος πάλι ήταν σύμμαχος της Σπάρτης σέ όλη σχεδόν τή διάρκεια της εξουσίας του. Η Σπάρτη τέλος από τό 392 π.Χ. και κυρίως μετά την Ειρήνη του Άνταλκίδα (387 π.Χ.) διατηρούσε πάντα καλές σχέσεις μέ τους Πέρσες, γιατί υπολόγιζε στή βοήθειά τους για την έπιβολή της στην Ελλάδα.

88. Επίτηδες έδω ό Ίσοκράτης μεταχειρίζεται τίς λέξεις έλλωτες και περίοικοι, για νά δώσει έμφαση στό λόγο του. Είναι γνωστό πως έλλωτες είναι οι παλιοί κάτοικοι της Σπάρτης, που

ἀντιστάθηκαν στους Δωριεῖς καί τελικά ἔγιναν δοῦλοι τους, χωρίς νά ἔχουν κανένα ἀπολύτως δικαίωμα· περίοικοι πάλι εἶναι αὐτοί πού ὑποτάχτηκαν χωρίς ἀντίσταση καί ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχὴ γύρω ἀπό τή Σπάρτη διατηρώντας μερικά προνόμια.

89. Ἡ Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη παράδινε, ὅπως εἶπαμε, τήν Κύπρο στόν Πέρση βασιλιά, γι' αὐτό ὁ Εὐαγόρας, ὁ βασιλιάς τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου, κήρυξε τήν ἀνεξαρτησία του καί ἀγωνίστηκε σκληρό καί μακροχρόνιο ἀγώνα — βάσταξε πεντέξι χρόνια — κατά τῶν Περσῶν. Τέλος μέ τή βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν πού πέτυχε μπόρεσε νά δημιουργήσει εὐνοϊκές συνθήκες, πού τοῦ ἐπέτρεψαν νά ὑπογράψει μιᾶ ἐντιμη εἰρήνη. Τῆ στάση τοῦ Εὐαγόρα ὁ βασιλιάς τῶν Περσῶν τήν ἀντιμετώπισε, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἰσοκράτης, μέ μισθοφορικό στρατό Ἑλλήνων ἀπό τά ἰωνικά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας.

90. Ὁ Πέρσης σατράπης πού διεύθυνε τίς ἐπιχειρήσεις κατά τοῦ Εὐαγόρα.

91. Μέ τή συνθήκη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού ἀναγνώριζε στόν Πέρση βασιλιά τήν κυριαρχία στή Μ. Ἀσία, στίς Κλαζομενές καί στήν Κύπρο (Ξεν. Ἑλλην. V, 1, 31), ὅπως ἀναφέραμε στό σχόλ. 72.

92. Ἡ Χίος ἦταν σύμμαχος πιστῆ τῶν Ἀθηναίων ὡς τό 412 π.Χ.

Τότε, μετά τήν καταστροφή στή Σικελία, ἀποστάτησε καί προσχώρησε στή συμμαχία τῶν Λακεδαιμονίων. Ἀλλά μετά τή νίκη τοῦ Κόνωνα στήν Κνίδο (394 π.Χ.) ξαναγύρισε στήν ἀθηναϊκή συμμαχία καί ἔθεσε τό στόλο της στή διάθεση τοῦ νικητῆ.

93. Ἐγινε ἐπί τοῦ βασιλιᾶ τῆς Περσίας Ἀρταξέρξης τοῦ Μνήμονα (405 - 359 π.Χ.). Τό ἴδιο θέμα ἀναφέρεται καί στόν «Φίλιππο» (§ 101): Ὁ βασιλιάς τῆς Αἰγύπτου Ἀχορις κατάφερε τό 382 π.Χ. νά ἐξαναγκάσει τοὺς Πέρσες νά ὑποχωρήσουν. Ὑστερα ἀπό αὐτό οἱ Αἰγύπτιοι πῆραν θάρρος καί ἄρχισαν ἐπιδρομές καί κατά τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἀναφέρεται σχετικά πῶς ἀπόσπασαν πολλές πόλεις τῆς Συρίας.

94. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Εὐαγόρα εἶχε τελειώσει μᾶλλον ἀπό τό 381 π.Χ. Ἡ δέν ἔχει λοιπόν πληροφορηθεῖ τό γεγονός ὁ Ἰσοκράτης ἤ τό ἀπόσπασμα αὐτό γράφτηκε νωρίτερα καί δέ διορθώθηκε τό 380 π.Χ., ὅταν κυκλοφόρησε ὁ Πανηγυρικός.

95. Πρόκειται πάλι γιά τή γνωστὴ ναυμαχία τῆς Κνίδου, τό 394 π.Χ., ὅπου οἱ Πέρσες, μέ νάυαρχο τόν Κόνωνα, νίκησαν τοὺς Σπαρτιάτες, καί ἀπό τότε ἡ Ἀθήνα ἀπόκτησε ξανά τήν ἡγεμονία στή θάλασσα. Τό

γεγονός αυτό τό είχε αναφέρει καί στήν § 119, τώρα όμως τό φωτίζει διαφορετικά, γιατί άλλος είναι ό στόχος του.

96. Ό περσικός στόλος δέν τολμοῦσε νά ανοιχτεῖ στό πέλαγος, γιατί φοβόταν τά 120 πλοῖα τῶν Λακεδαιμονίων. Ό Κόνωνας πάλι μέ τά 40 πλοῖα του ὀπισθεῖποτε ἔμεινε παγιδευμένος, ἀν ὄχι τρία, δυό τουλάχιστο χρόνια.

97. Ἡ Κορινθιακή Συμμαχία, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό Ἀθηναίους, Βοιωτοῦς, Κορίνθιους καί Ἀργεῖους, ἔγινε μέ σκοπό νά δημιουργηθεῖ κοινό μέτωπο κατά τῶν Σπαρτιατῶν. Ἀκολούθησε — τό 395 π.Χ. — ὁ Κορινθιακός πόλεμος, πού ἀνάγκασε τοῦς Λακεδαιμονίους νά ἀνακαλέσουν τόν Ἀγησίλαο ἀπό τή Μ. Ἀσία. Μόνο τότε πῆραν θάρρος οἱ Πέρσες καί ἀποτόλμησαν τή ναυμαχία τῆς Κνίδου.

98. Ἰκνόντατος Σπαρτιάτης ναύαρχος πού ἀντικατέστησε τό Θίβρωνα, ὅταν ἐκεῖνον τόν ἀνακάλεσαν στή Σπάρτη ὕστερα ἀπό τίς κατηγορίες τῶν συμμαχικῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας ὅτι ἄφηνε τά στρατεύματά του νά τίς λεηλατοῦν (βλ. σχολ. 101), καί πολέμησε στή Μ. Ἀσία ἀπό τό 399 ὡς τό 397 π.Χ.

99. Ό Δράκοντας ὁ Πελληνέας ἦταν κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ Δερκυλίδα καί ἔγινε κυβερνήτης τοῦ Ἀταρνεά — εὐφορῆς περιοχῆς στά αἰολικά παράλια ἀπέναντι στή Λέσβο — μετὰ τήν ἄλωσή του ἀπό τό Δερκυλίδα (Ξεν. Ἑλλην. III, 2, 11).

100. Χώρα τῆς Β.Δ. Μ. Ἀσίας κοντά στή Βιθυνία καί στή Τρωάδα.

101. Σπαρτιάτης στρατηγός, πού εἶχε σταλεῖ πρῶτος τήν ἀνοιξη τοῦ 399 π.Χ. στή Μ. Ἀσία, μέ 5000 πεζοῦς καί 300 Ἀθηναίους ἵππεῖς, γιά νά ἐλευθερώσει τίς ἐλληνικές πόλεις ἀπό τόν περσικό ζυγό. Ὅμως τόν κατηγοροῦσαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ἄφηνε τό στρατεύμα του νά λεηλατεῖ τίς πόλεις τους, καί οἱ Σπαρτιάτες τόν ἀνακάλεσαν καί τόν καταδίκασαν σέ ἐξορία, ἀφοῦ στό μεταξύ τόν ἀντικατέστησαν μέ τό Δερκυλίδα.

102. Τό στρατεύμα τοῦ Κύρου, οἱ Κύριοι, ὅπως τοῦς ἔλεγαν, ἦταν 13 χιλ. Ἕλληνες μισθοφόροι, πού εἶχαν πάρει μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου τοῦ νεώτερου κατά τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξη. Τοῦς ὀνόμαζαν καί Μυρίους μέ τό γενικό ἀριθμό τῶν 10 χιλ. Ἀπό αὐτούς, ὕστερα ἀπό πολλά δεινά καί ταλαιπωρίες τρομερές, μόνο 5 - 6 χιλ. περίπου ἔφτασαν στόν Εὐξείνιο Πόντο, μέ ἀρχηγό τους τόν Ξενοφῶντα, καί μετὰ στήν Προποντίδα, ὅπου ἔσμιζαν μέ τό στρατεύμα τοῦ Θίβρων-

να. (Ἡ ὑπόθεση εἶναι γνωστή ἀπό τήν «Κύρου Ἀνάβασιν») τοῦ Ξενοφώντα. ὅπου μέ ἐξαιρετική παραστατικότητα γίνεται ἡ ἀφήγηση τῆς ἄτυχης ἐκστρατείας τοῦ Κύρου κατὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Ἀρταξέρξη, ὁ θάνατός του καί κυρίως τά βάσανα καί οἱ ταλαιπωρίες πού ἀντιμετώπισαν οἱ Ἕλληνες, γιά νά γυρίσουν πίσω ἀπό τά βάθη τῆς Ἀσίας στό Μικρασιατικά παράλια).

103. Μεγάλος ποταμός τῆς Μ. Ἀσίας, πού πηγάζει ἀπό τόν Ἀντίταυρο καί χύνεται στόν Εὐξείνιο. Χρησίμευε γιά σύνορο ἀνάμεσα στή χώρα τῆς Λυδίας καί τῆς Περσίας.

104. Ὁ Ξενοφώντας λέει πώς οἱ Ἕλληνες πού πῆραν μέρος στή μάχη κοντά στό Κούναξα, ὅπου σκοτώθηκε ὁ Κύρος, ἦταν 12.900 ἄνδρες (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. 1, 7, 10). 6000 ἦταν αὐτοί πού ἀπόμειναν τελικά καί γύρισαν ξανά στήν Προποντίδα (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. VII, 7, 33).

105. Ἐνοσεῖ τόν Ἀριαῖο, τόν ὑπαρχηγό τοῦ Κύρου, καί τούς ἄλλους Πέρσες, πού ἐγκατέλειψαν τούς Ἕλληνες μετά τό θάνατο τοῦ Κύρου καί πῆγαν μέ τό μέρος τοῦ Ἀρταξέρξη.

106. Ὁ Τισσαφέρνης, μέ δόλο καί παρά τή συνθήκη πού ὑπῆρχε, ἐπίασε ὅλους τούς στρατηγούς τῶν Ἑλλήνων καί τούς σκότωσε. Ὅλα τά γεγονότα αὐτά τά περιγράφει μέ κάθε λεπτομέρεια ὁ Ξενοφώντας — πού εἶχε πάρει καί ὁ ἴδιος μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου — στήν «Ἀνάβασιν» του, ὅπως ἀναφέραμε στό σχόλιο 102.

107. Ὑπαινιγμός γιά διάφορα συμβάντα ἀπροσδόκητα, ὅπως ἡ σύλληψη τοῦ Κόνωνα τό 392 π.Χ. κατὰ διαταγή τοῦ σατραπῆ Τειριβάζου.

108. Στή Μυκάλη τό 479 π.Χ., ἀπό τόν Κίμωνα στόν Εὐρυμέδοντα κτλ.

109. Στό Μαραθώνα τό 490 π.Χ., στή Σαλαμίνα τό 480 π.Χ. καί στίς Πλαταιές τό 479 π.Χ.

110. Ὁ Ξέρξης, μετά τήν καταστροφή τοῦ στόλου του στή Σαλαμίνα, γύρισε πανικόβλητος σέ ἄθλια κατάσταση στή χώρα του.

111. Ἀπό τούς Ἕλληνες μισθοφόρους τοῦ Κύρου, τούς Μυρίους, πού στό Κούναξα τό 401 π.Χ. νίκησαν τούς βαρβάρους πού ἦταν ἀπέναντί τους καί τούς κατατρόπωσαν. Ἀλλά καί ὕστερα, παρά τήν ἄθλια κατάσταση πού βρέθηκαν οἱ Ἕλληνες, οἱ Πέρσες δέν τόλμησαν νά τούς ἀντιμετωπίσουν ἀνοιχτά.

112. Μέ ἀληθινὸ πάθος ὁ Ἰσοκράτης προβάλλει τίς ιδέες του γιά τήν ἠθική ἀνύψωση τοῦ ἀτόμου καί τῶν πολιτειῶν. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀνθρώπινη,

ἀξιοπρέπεια, ὁ αὐτοσεβασμός, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ἀποτελοῦν ἀξίες ἀπαράβατες, πού χαρακτηρίζουν τίς πολιτισμένες κοινωνίες. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴν ἀξέσπλη καὶ ἀνελεύθερη περσικὴ κοινωνία καὶ στὴν πολιτισμένη, τὴν ἐλεύθερη, τὴ θεμελιωμένη μὲ τὰ μεγάλα ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη ἑλληνικὴ πολιτεία εἶναι φανερὴ καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ αὐτὴ χαρακτηριστικὰ καὶ πολὺ πειστικὰ.

113. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σατράπες τῆς Περσίας, ὁ Τιθραύστης, τὸ 395 π.Χ. ἔδωσε στὸν Ἀγησίλαο 30 τάλαντα, γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ σατραπεία του. Τὸ τάλαντο ἦταν μονάδα νομισματικῆ, πού ἰσοδυναμοῦσε μὲ 6000 ἀττικὲς δραχμές.

114. Μικρὴ πόλη τῆς Μυσίας ἀπέναντι στὴ Λέσβο.

115. Πρόκειται γιὰ ὑπερβολή. Στὴν πραγματικότητα ὁ Κόνωνας πιάστηκε τὸ 392 π.Χ. ἀπὸ τὸ σατράπη Τειρίβαζο καὶ φυλακίστηκε, γιὰτί ἐνεργῶσε ἀντιδρώντας στὰ σχέδια τῶν Περσῶν. Μπόρεσε ὅμως νὰ δραπέτευσει καὶ βρῆκε καταφύγιο στὴν Κύπρο, ὅπου καὶ πέθανε, κοντὰ στὸν Εὐαγόρα.

116. Ὁ Θεμιστοκλῆς, καταδιωγμένος ἀπὸ τὴν πατρίδα του μὲ διαβολὲς τῶν Σπαρτιατῶν, πὼς δῆθεν βρισκόταν σὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τὸν Παυσανία, γιὰ νὰ παραδώσουν τὴν Ἑλλάδα στοὺς Πέρσες, πῆγε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρταξέρξη, γιοῦ τοῦ Ξέρξη. Τοῦ θύμιζε τίς δῆθεν ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στὸν πατέρα του κατὰ τὰ Μηδικὰ καὶ ἐκεῖνος τὸν δέχτηκε πρόθυμα, τὸν φόρτωσε δῶρα πολὺτιμα καὶ τοῦ χάρισε μάλιστα τρεῖς πόλεις: τὴ Μαγνησία, τὴ Λάμψακο καὶ τὴ Μυούντα, καὶ ζοῦσε ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους πλουσιοπάροχα ὡς τὸ θάνατό του.

117. Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης καὶ ὁ Λυκούργος (στὸ λόγο του κατὰ Λεωκράτους) παραδίδουν πὼς ὅλοι γενικὰ οἱ Ἕλληνες ὀρκίστηκαν μετὰ τὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν νὰ μὴν ἀνοικοδομήσουν ποτέ τὰ ἱερά, πού κήκων ἢ γκρεμίστηκαν κατὰ τὰ Μηδικὰ, νὰ τὰ ἀφήσουν ὅπως εἶναι, γιὰ νὰ θυμίζουν στίς μελλούμενες γενιές τὴν ὠμότητα καὶ τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων. Ἡ ἄποψη τοῦ Ἰσοκράτη ὅμως φαίνεται ἀκριβέστερη, γιὰτί εἶναι γνωστὸ πὼς στὴν Ἀθήνα ἀνοικοδομήθηκαν ὅλα τὰ ἱερά.

118. Οἱ Εὐμοπίδες καὶ οἱ Κήρυκες εἶναι δυὸ παλιές ἱερατικὲς οἰκογένειες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔβγαιναν οἱ ἱερεῖς τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα. Συνδέονται κατὰ κανόνα, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ μυστήρια, καὶ εἶχαν χωρὶς ἄλλο πολὺ μεγάλη δύναμη, πού ἐπεκτεινόταν πανίσχυρη ἀκόμα καὶ σὲ θέματα πολιτικὰ.

119. Είναι βέβαιο πώς τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου, πού ἔχουν ἄρθρο-
νο ἠθικοπλαστικό καί παιδαγωγικό ὕλικό, διδάσκονταν συστηματικά στά
παιδιά τῆς Ἀθήνας. Γνωστή εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γιά
τὴν Ἰλιάδα, πού τὴν κουβαλοῦσε πάντοτε μαζί του.

120. Πολύ πλούσια πόλη τῆς Φοινίκης, ἐμπορικό κέντρο ὄλου τοῦ
τότε γνωστοῦ κόσμου. Φαίνεται ὅτι πρὸς στιγμὴν ὁ Εὐαγόρας τῆς Κύ-
πρου ἔγινε κύριος τῆς Τύρου.

121. Φαίνεται πώς ὁ Ἐκατόμνωος ὑποστήριξε κρυφά μέ χρήματα
τὴν προσπάθεια τοῦ Εὐαγόρα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν περσικό ζυγό— ἢ
τουλάχιστον κράτησε μιὰ εὐνοϊκή γιὰ τὸν Εὐαγόρα οὐδετερότητα. Ἐνας
ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του ἀργότερα, ὁ Ἰδριέας, (Φίλιππος, § 103), ἦταν
πρόθυμος, κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, νά βοηθήσει τὸν ἐλληνικὸν ἀγῶνα ἐνάντια
στοὺς βαρβάρους.

122. Ἐννοεῖ τοὺς Ἴωνες, πού τοὺς ἐγκατέλειψαν οὐσιαστικά οἱ
Ἕλληνες κατὰ τὴν Ἴωνική Ἐπανάσταση : Οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ Ἐρε-
τριεῖς τοὺς πρόσφεραν βοήθεια ὑποτονική, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες ἀρνήθη-
καν καθαρὰ νά τοὺς ἐνισχύσουν. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ὑποκύψουν οἱ
Ἴωνες καί νά ὑποταχθοῦν στοὺς Πέρσες.

123. Ἀπὸ τὸ Διονύσιο, τὸν τύραννο τῶν Συρακουσῶν, πού τὸν
βοηθοῦσαν καί οἱ Σπαρτιάτες (§ 126).

124. Στὸ Διονύσιο καί στοὺς Καρχηδόνιους.

125. Μέ τὴν εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.). Ὁ Ἰσοκράτης δέν
κουράζεται νά κάνει διαρκῶς δριμύτατη κριτικὴ γιὰ τὴν «εἰρήνη τῆς
ντροπῆς», ἀφοῦ ὁ σκοπὸς του εἶναι νά παρουσιάσει τοὺς Σπαρτιάτες
ὡς ὑπονομευτές τῆς τιμῆς καί τῆς ἀξιοπρέπειας τῶν Ἑλλήνων.

126. Τῆς συνθήκης τοῦ Ἀνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

127. Ὁ βασιλιάς τῆς Περσίας ὡς ἐπιτηρητὴς εἶχε τὸ δικαίωμα νά
παρακολουθεῖ καί νά ἐλέγχει μήπως παραβιαστεῖ κανένα ἀπὸ τὰ ἄρθρα
τῆς συνθήκης.

128. Μέ τὴν τακτικὴ τῶν Σπαρτιατῶν, πού κατέλαβαν τὴν ἀκρό-
πολη τῶν Θηβαίων καί ἀνοιξαν πόλεμο στὴν Ὀλυμπο μέ κάποιον πρόσχη-
μα : Οἱ Ὀλύμπιοι πίεζαν τὴν Ἀκάνθο καί τὴν Ἀπολλωνία νά πολεμή-
σουν μαζί τους κατὰ τοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα τῆς Μακεδονίας. Οἱ δύο πό-
λεις, γιὰ νά ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τίς πιέσεις, ζήτησαν τὴ βοήθεια τῶν Σπαρ-
τιατῶν, πού βρῆκαν ἀφορμὴ νά κηρύξουν τὸν πόλεμο στὴν Ὀλυμπο.

129. Οἱ συνθήκες, γιὰ νά ἔχουν πιό πλατιά δημοσιότητα, χαράσ-

συνταν από τους αρχαίους πάνω σε στήλες λίθινες και τοποθετούνταν στα πανελλήνια ιερά και σε άλλα επίσημα και πολυσύχναστα μέρη.

130. 'Η έννοια αυτή της «απόλυτης ισοτιμίας» θά θεωρηθεῖ βασιική ἀρχή γιά τή δημιουργία τῆς δεύτερης ἀθηναϊκῆς συμμαχίας τό 377 π.Χ.

131. Οἱ γεωγραφικές γνώσεις τῶν ἀρχαίων εἶναι περιορισμένες. Τήν 'Αφρική λ.χ. δέν τή θεωροῦσαν ξεχωριστή ἡπειρο, ἀλλά ἓνα τμήμα πότε τῆς 'Ασίας καί πότε τῆς Εὐρώπης.

132. Ὑπαινιγμός γιά τή διανομή τοῦ κόσμου ἀνάμεσα στό Δία, τόν Ποσειδῶνα καί τόν Πλούτωνα : 'Ο Δίας πῆρε, λέει, τόν οὐρανό, ὁ Ποσειδῶνας τή γῆ καί ὁ Πλούτωνα τόν "Αδη.

133. Γιατί ὁ σκοπός του εἶναι ιερός. Εἶναι ἔμμομη ἰδέα τοῦ 'Ισοκράτη, πίστη βαθιά καί ἰδανικό, ἡ ἀνάγκη νά ἐκστρατεύσουν ὅλοι μαζί οἱ "Ελληνες κατά τῶν Περσῶν, ἰδέα πού τόν φώτιζε πάνω ἀπό 40 χρόνια ὡς τό θάνατό του καί σημάδευε ὅλα τά βήματά του. Τό 346 π.Χ., πού γράφτηκε ὁ «Φίλιππος», ὁ ἴδιος πόθος φλογίζει τήν ψυχή του καί τό ἴδιο θέμα θά ἀναπτύξει διεξοδικά προσαρμόζοντας μόνο τίς λεπτομέρειες στίς νέες συνθήκες.

134. "Αλλο ὄνομα τοῦ Πάρη. Τό 'Α λ έ ξ α ν δ ρ ο ς ἦταν, φαίνεται, πολεμικό ὄνομα καί τό Π ά ρ ι ς βουκολικό.

135. Πάρα πολύ ἀνθρώπινο : Οἱ προθέσεις καί οἱ ἐπιθυμίες μας ξεπερνοῦν πάντοτε τίς δυνατότητές μας. 'Εξάλλου τό θέμα τοῦ Πανηγυρικοῦ — ἡ σύνθεση μιᾶς ταραγμένης ἐποχῆς, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ἡ φαντασία τοῦ ρήτορα, ἡ ἀνατομία, ἡ ἀξιολόγησι καί προπαντός ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πολλῶν καί σοβαρῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε — ὀπωσδήποτε δέν ἦταν εὐκόλο ἐγχείρημα. Πέρα ὅμως ἀπό αὐτά ὁ χειρισμός τοῦ θέματος, τόσο στήν ἀρχή ὅσο καί στό τέλος, εἶναι σωστός καί ἐξυπνος ἀπό ρητορική καί ψυχολογική ἄποψη : Στήν ἀρχή ἔπρεπε νά ἐξασφαλιστεῖ τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν ἢ τῶν ἀναγνωστῶν — καί ἦταν ἓνας θαυμάσιος τρόπος — στό τέλος πάλι ἔπρεπε νά ἀποκατασταθοῦν τά πράγματα στά πλαίσια τοῦ μέτρου καί νά ἐπιτευχθεῖ ἔτσι ἡ συμπάθεια καί ἡ εὐνοια τοῦ ἀκροατηρίου.

136. Ὑπαινιγμός κατά τοῦ ρήτορα 'Αντισθένη. Αὐτός εἶχε γράψει κατά τοῦ «Πρός Εὐθύβουον ἀμαρτύρου» λόγου τοῦ 'Ισοκράτη, γιά κάποιον «Εὐθύβουον», πού εἶχε καταχραστεῖ χρήματα πού τοῦ δόθηκαν νά τά φυλάξει (πρός παρακαταθήκη).

137. Χλευάζει τή φτώχεια καί τή μιζέρια ὀρισμένων σοφιστῶν ἰδίως.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΛΥΣΙΑ ΛΟΓΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

Εισαγωγή	σελ.	7- 25
Κείμενο	»	27- 46
Σημειώσεις	»	47- 58
Παράρτημα	»	59- 64

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Εισαγωγή στον Ίσοκράτη	»	67- 79
Εισαγωγή στον Πανηγυρικό	»	81- 83
Πανηγυρικός	»	85-127
Σχόλια στον Πανηγυρικό	»	129-145

ΕΚΔΟΣΗ Γ'Ζ' 1979 (I) - ΑΝΤΙΤΥΠΑ 155.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 3145/17.1.1979
ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ : «ΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ Ι. ΜΑΚΡΗΣ Α.Ε.»

